מאיר ש. כהן

היה איש
היו זמנים

הוצאת ספרים מ. ניומן בע"מ
ירושלים – תל-אביב, תשל-ב

מאיר ש. כהן

היה איש
היו זמנים

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

הוצאת ספרים מ. ניומן בע"מ
ירושלים — תל־אביב — תשל"ב

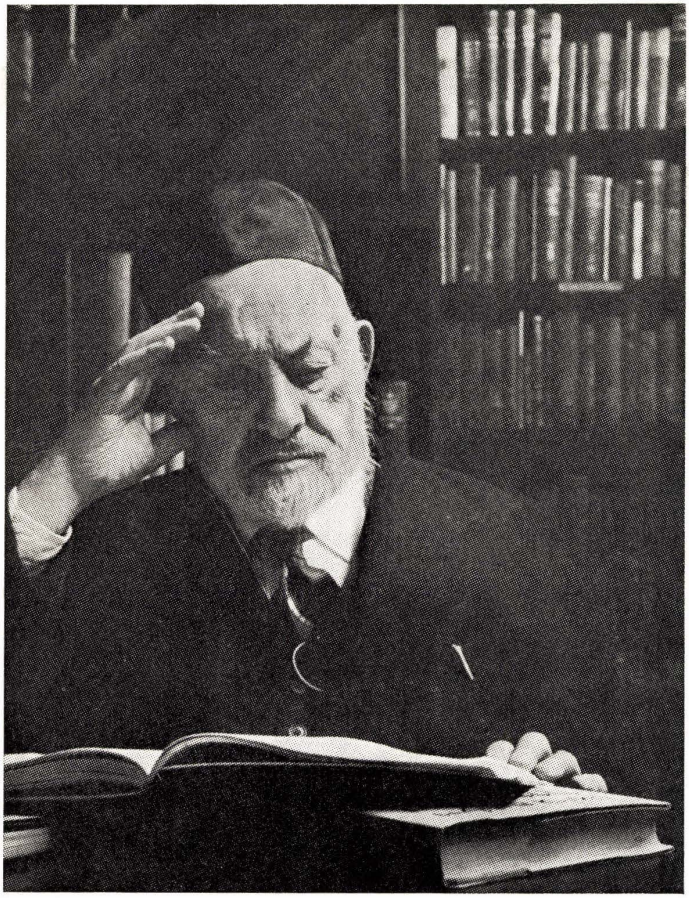
Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

©
1972
כל הזכויות שמורות למחבר

סודר, נדפס ונכרך בדפוס מר"ן בע"מ
טלפון 526058
Printed in Israel

היה איש — היו זמנים / מאיר ש. כהן

Hayah Ish — Hayu Zmanim / Meyer S. Cohen

ר׳ משולם זוסיא בן ר׳ שמואל הכהן
תרכ״ו — תשי״ז

הספר הזה מוקדש לאחי גדליה ולרעיתו חנה, אשר במשך כל ימי מגורי הורינו ז"ל בבלטימור קיימו מצוות "כיבוד אב ואם" כהלכה, ואחרי פטירת אמי השתדלו ככל האפשר להיות בחברת אבי בכדי להמתיק את בדידותו, עד יומו האחרון.

מ א י ר

דברי תודה:

לרעיתי, אסתר כהן (קודור), רוצה אני להביע את תודתי העמוקה בעד עזרתה הנאמנה שהושיטה לי בזמן כתיבת ספר זה על־ידי הצעותיה ועצותיה המועילות, כגודל חושה הספרותי הטוב. זכיתי והיא היתה לי עזר אמיתי בעבודה זו.

לשני ידידי וחברי, בני־אומנותי, שמעון פולק ויוסף ריזברג, אני אסיר־תודה בעד הערותיהם המאליפות שהעירו מזמן לזמן בעת כתבי את ספרי.

לידידי וחברי הטוב, ד"ר נתנאל סרף, אני רוחש תודה בעד התעניינותו הנאמנה בספרי זה. הוא קרא את כתב־ידי מראשית ועד סוף בעיון רב והציע מיספר תיקונים חשובים.

ואחרון אחרון, המשורר אברהם ברוידס, ראוי לתודתי הלבבית כי־על־כן קיבל אותי בפעם הראשונה בסבר פנים יפות, קרא את כתב־ידי ועודד אותי לפרסמו ברבים.

המחבר

מבוא

שלש־עשרה שנה עברו מיום פטירת אבי ז"ל, ועדיין דמותו הולכת לפני תכופות כעמוד אש ומאירה לי את הדרך אלך בה. לפעמים, כשאני עומד לפני דילמה, אני שואל את עצמי: "מה היה אבי ז"ל אומר ומה היה מיעץ לי לעשות?" והוא מגיב בעיניו האפורות והחודרות ובחייוכו המרגיע. השפעתו עלי מתמידה במידה ידועה עד היום הזה. יותר מכל אדם אחר הטביע עלי את חותמו בתור הורה ומורה, כי ההוראה היתה מקצועו ואני הייתי תלמידו ממש.

רוצה אני בזה להקים מצבה לאחד שהיה מחובשי בית־המדרש אשר רכש את ידיעותיו על ידי התאמצות עצמית; בעל־מדות תרומיות; ציוני נלהב; מחלוצי השפה העברית המחודשת; ומורה עברי בחסד. ברוסיה היה בעל "חדר מתוקן" ובארצות הברית היה מורה בישיבה קטנה. הוא הצליח להעמיד תלמידים רבים, קשורים בלב ונפש למסורת היהודית, לתורה, לרעיון הציוני והחייאת השפה העברית.

את הדברים שקרו לפני הוולדי, או משום איזה טעמים אחרים לא הייתי עד ראייה להם, אני מספר מפי השמועה מהורי ומיתר בני משפחתי.

אגב סיפורי על אבי, יש בדעתי לתאר גם במדה ידועה את עולמו אשר בו חי. תיאור זה יכלול טיפוסים שונים, אופן החיים היהודיים בעיירה, בכפר ובעיר הגדולה ברוסיה וגם בעיר מטרופולין בארצות הברית; תנועות, מוסדות ומאורעות חשובים בחיי היהודים בשתי היבשות במשך שלושה דורות.

דברים עם הספר

מצבת אבן נמצאת במרחקי גולה על קבר האב, ר' זוסיא הכהן, ואילו פה הוצבו לזכרו עמודי־כתב בידי בנו, מאיר כהן, היושב כיום בישראל. הבן מילא חובת־לבב לגבי אביו מורו והאיר את סגולותיו התרומיות. טוב איפוא כי לדברי השבח, שהוקדשו לדמות הנערצה, נסמכו ונתלוו ציוני ראַיות ועובדות הנעוצים בתחנות ימיו של יהודי נאמן, ישר ותמים עם אלהיו.

הספר, המוגש בזה, מחולק לשני חלקים ומכיל כ"ו פרקים. תחילתו בעיירה הקטנה קופיל שבאוקראינה הרוסית וסיומו בבלטימור, אשר בארצות הברית. יריעות הספר, החתומות בחותם ייחודי מובהק, מתחברות למגילת־חיים רבת־היקף וברוכת תוכן.

מאיר כהן השכיל לגולל את דבריו בצורה כזאת, אשר גם הצד האישי והאינטימי, העלול להגביל ולצמצם, נעשה מעניין ומשתף את הרבים.

"האב והבן — עץ ופריו", שניהם נשתבחו בחסד טיבם וטעמם. יחדיו הם מצטיירים בקו המתווך, תוך כדי מיזוג נאה של שׂכלתנות ורגש. כאן תיאום טבעי והרמוני במערך־היחסים המשפחתי, המסמל פנוּת והבנה. הילת אור חופפת על פני הבית המסורתי, שסימניו ענווה, נוֹעם וחן.

זאת ועוד: אף כי נושא הספר מתבסס על יסוד אבטוביוגרפי בלבד, הרי גדול ערכו החברתי הכללי. דורשי קורות העם והמתחקים בעקבות פיתולי נתיבותיו, ימצאו פה חומר מהימן ומסייע לתפיסת החליפות והתמורות בנוף המחשבה והמורשה במאבקנו לקיום ולתקומה.

בין השאר יתגלו פה ראשוני גישושים ונסיונות להקנית הלשון העברית וקביעת שיטת לימוד והוראה בכיוון לאומי־ציוני.

סיפורי הזכרונות נכתבו ברוח טובה, בנעימה מלבבת ומתובלים תבליני פולקלור. כל הספר תופס בהרצאתו הברורה ומשכנע באמיתו.

לא אאריך בפרטים, שכן פרט בפרט נוגע, פרק בפרק משתלב, מעגל בתוך מעגל. וכך מתגבשת לפנינו חטיבה אחת בשלימותה.

עיקר העיקרים משתקף כאן לאור הדוגמה המחנכת, דוגמת האב למופת. הוא הקורא לנהוג זהירות שלא להרע למישהו ולא לבייש את מישהו ומחנך תמיד להידבק במעשים טובים. הוא, כאמור, מקיים בעצמו את הנדרש מן הזולת. הוא מתחזק ומתעלה במעלות המוסר והתורה לשמה.

במבוכת דורנו המתנכר לסמכות קודמיו והלוקה בזילזול הורים ומורים, הנה הספר מובא לעיני הקורא כתעודה יפה ומאירה מאת מחברו מאיר כהן.

חשיבות הספר וגם משמעות זכותו ובחינתו מתבטאת בכך, שהעלה לפנינו את רציפותה של פמליה שלו, את בית אבא המתואר בפשטות בהירה ובאהבה רבה.

אברהם ברוידס

חלק א׳

(אבי ברוסיה)

פרק א': עיירת מולדתו

אגדה על היווסדה של העיירה

אבי ז"ל נולד בשנת תרכ"ו (1866) בקופיל, עיירה קטנה בפלך ווליניה ברוסיה, אשר אי־אפשר למצוא אותה על המפה מפני זעירותה. העיירה הזאת היתה מפורסמת בביצותיה הגדולות ובעניה המרודים. ר' אליעזר חריף, שהיה רבה של קופיל בזמן מסוים, סיפר על התהוותה של העיירה בדרך האגדה כדברים האלה:

פעם היתה חתונה עשירה של בת נגיד ידוע. ויהי בשמוע העניים שבאזור ההוא על דבר החתונה, התחילו נוהרים למקום השמחה בנשיהם וטפם בכדי ליהנות מסעודת הקבצנים, כפי שהיה נהוג אצל חתונות של נגידים. כשנתקהל המון רב של עניים אלה באמצע הדרך, קמה פתאם סערה גדולה. גשם סוחף ניתך ארצה, והקבצנים נשארו שקועים בביצה, ללא יכולת להיחלץ משם. והיות שניטלה מהם ההזדמנות ליהנות מסעודת העניים, החליטו להשתקע במקום הביצה ההיא. את שם משכנם החדש קראו "קופיל", כי קיפל הקב"ה את כל הביצה שבעולם והניחה תחת רגליהם.

מראה העיירה, כפי שאני זוכר אותה

אחרי שמשפחתנו עברה לעיר הגדולה, פרוסקורוב, כשהייתי בן שלש, ביקרנו את סבי בקופיל פעמים אחדות. בפעם האחרונה שביקרתי את קופיל הייתי בן עשר. ואלה הם הדברים שנתרשמו בזכרוני ביחס למקום מולדתו של אבי ושלי, בהתאם לגילי הרך.

השוק הדחוס, בטבור העיירה, מלא עגלות ודלפקים, עמוסי סחורות שונות; נשים תגרניות המתמקחות עם גויות הכפר — מוכרות פירות וירקות; צהלות הסוסים מתערבות עם צעקות המכריזים על סחורותיהם

ובכיות התינוקות הנגררים אחרי אמותיהם; התלאה, הזוהמה והצחנה, המתקיפות ופוגעות בחושים, והמהומה השלטת בכל הרחבה.

הכנסיה, בעלת הכפה הירוקה, המטילה פחד על ילדי היהודים, העוברים על פניה במרוצה, ובלב הולם מבטאים בלחש ובחטיפה את דברי הקללה הידועה: "שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא"; הלמות הפעמונים במגדל הכנסיה, המחרידות את היהודים, כאילו אומרות: "היזהר, זר, מפני המנזר!"

להבדיל, בית־הכנסת העומד בסמטה חבויה, זקוף־קומה וגא, למרות קירותיו הדהים והמתפצלים מיושן; מחנה העזים הרובצות ברחבה שלפני בית־הכנסת מעורב היום עד עלות השחר; הילדים משווים את העזים האלה לשדים בעלי־קרנים ופוחדים לגשת קרוב לבית־הכנסת בערבים; בית־המדרש שבמרתף בית־הכנסת, אשר משם היו עולים קולות ערבים של עולי־ימים וזקנים המפזמים את נוסח הגמרא הנוגה והמעדן גם יחד.

ועל הכל, אני זוכר את הביצה הפרושה על פני כל העיירה, באין כבישים או מדרכות. לא פעם שקעתי בביצה עד הברכים, ובהתאמצות מרובה גררתי את רגלי, בזו אחר זו, עד שנחלצתי משם, מרופש ומזוהם עד למאוס. חזיון בלתי נדיר ומבדח בייחוד את הילדים היה כשהעגלה, רתומת סוסים, שקעה בביצה. בעל־העגלה היה מכבד את סוסותיו בצליפות שוטו, מלוות קללות נמרצות, והעוברים, גם הם היו מסייעים, בדחפם את העגלה מאחור ובשדלם את הסוסות בקולי קולות.

אנשי קופיל

ביחס לחומר האנושי, נתרשמו בזכרוני היהודים, צמוקי הפנים המעוטרות זקנים ופאות מגודלים ופרועים; הקפוטות המרופטות והמטולאות שכיסו בדוחק את גופותיהם הצנומים; הממחטות האדומות שהיו משתרבבות מכיסיהם האחוריים; הקשקטים המבהיקים מיושן על ראשיהם; והמגפים המכוסות ביצה שחורה ולחה עד למחצה, ומשם ולמעלה — ביצה יבשה ואפורה.

הנשים היו ברובן מסורבלות בשר, לבושות שמלות רחבות ומטולאות; ראשיהן עטופים מטפחות צבעוניות, או מכוסים סודרים הצונחים ברשלנות על גופותיהן עד לשוקים.

התינוקות של בית רבן היו לבושים קפוטקלעך וקשקטלעך כגדולים; זנבות לבנים היו מבצבצים ויוצאים מחריצי מכנסיהם הקדמיים; פזמקיהם הלבנים והאדומים יוצאים מתוך מכנסיהם המהודקים מתחת לארכובותיהם, ועליהם היו פוערות פה ובולעות ביצה בתאבון. בבהירות מיוחדת אני זוכר את פאותיהם המסולסלות ועיניהם הנוצצות והחודרות.

הילדות היו נהדרות בצמותיהן הארוכות, או בסרטים הצבעוניים המהדקים את גולות שערותיהן התלויות בערפן. פניהן היו שופעות חן ויופי, למרות הסמרטוטים או הסודרים המרופטים שכיסו את גופותיהן הגמישים.

לפי דברי אבא, שכטוב לבו עליו היה מרבה לספר ביהודי קופיל, היו בעיירה רק נגידים או אמידים אחדים, אשר נער יספרם, והשאר, הרעב היה מציץ מתוך עיניהם. רוב האוכלוסיה היהודית, אשר מנתה כאלף איש, היו מתפרנסים זה מזה בדוחק גדול, כבעלי־מלאכה וסוחרים זעירים, ומרובים היו הפושטים יד בעיירתם או בישובים הסמוכים.

אבא היה מתאר את יהודי קופיל כיהודים פשוטים וכנים, שומרי מצוות, מרבים בתפלה ובאמירת תהלים. גם לומדי תורה לא היו חסרים ביניהם. בבית־המדרש אפשר היה תמיד למצוא כחצי תריסר יהודים, הוגים בתורה. אפס כי, בדרך כלל, היתה העניות מנולת את יהודי קופיל.

פרק ב': סבא שלי

חזנותו

אבי היה במובנים שונים כריעיה דאבוה, שמואל החזן מקופיל, ולכן מוצא אני לנחוץ בכתבי זה המוקדש לאבי ליחד את הדיבור גם על סבי. מחונן בקול ערב, בכשרון נגינתי, ובלב תמים ורגיש, היה סבי מטבעו מוכשר למקצוע אשר בו בחר למקור פרנסתו. תכונותיו הטבעיות הללו, ביחד עם למדנותו ואהבתו לעמו, הכשירוהו להיות שליח־ציבור בחסד. ואנשי קופיל אהבו אותו לא רק בגלל תפלותיו הלבביות, כי אם גם בגלל אישיותו הברה והמעתירה.

למדנותו של סבי ודרכיו בלימוד התורה

לפי דברי אבי ז"ל, היה סבי בקי בתלמוד ובהלכה, ודרך לימודו לא היתה דרך הפלפול, אלא דרך הפשט.

לא כמנהג תושבי העיירה בזמנו, מלבד הגותו בתלמוד ובספרי דרוש ומוסר, אהב סבי להפוך גם בדברי המקרא, וחיבה יתרה רחש ללשון הקודש. פירושי התנ"ך החביבים עליו ביותר היו רש"י וראב"ע. הוא התענין גם בהערותיהם הדקדוקיות, אשר רוב חובשי בית־המדרש בזמנו היו מדלגים עליהן, כדברי מותרות והבאי.

מכתביו לאבי אשר כתב לאחר שעברנו לפרוסקורוב, ואשר אני כבר יכולתי לקרוא וליהנות מהם, היו כתובים עברית מדוייקת, אם כי מתובלת במליצות הלקוחות מכתבי הקודש וממאמרי חז"ל.

כשרונו הנגינתי

סבי לא התענין לקרוא בספרים חילוניים, פרט לשעורים עבריים בכתב בלימוד תוי־זמרה, שהוצאו על ידי החזן בירנבוים. שעורים אלה למדו סבי ושלשת בניו, שאבי היה הבכור ביניהם, בצוותא, עד אשר ידעו את ה"עברי" הנגינתי. את התורה הזאת מסר גם לי אבי מפי אביו, אחרי כמה שנים, בלמדו אותי לקרוא ולכתוב תוי־זמרה.

בכל שמחה משפחתית או ציבורית חשובה, היה סבי נוהג להלחין ניגון לכבוד המאורע. סח לי אבי כי פעם ביקר שר הפלך (גוברנטור) את קופיל, וסבי הלחין שיר־לכת שתזמורת צבאית ניגנה בשעת התהלוכה שנערכה לכבוד השר.

זכורני כי פעם באנו מפרוסקורוב לקופיל לחתונת אחותו של אבי, בת־הזקונים. בליל שבת, אחרי ברכת המזון ושבע הברכות, יצאו כל המחותנים לטייל על הכביש החוצה את העיירה. סבי, שהלך בראש, פתח פתאום בשירה, ובמשך כמה דקות נוצר השיר הזה:

איך זאל זיך ניט שעמען,
וואלט איך געלאפן אין די גאסן
און געשריען:
שבת!
אוי, געוואלד, שבת!
שרייט זשע יידן, שבת!
שבת, שבת איז ביי מיר.
שבת, שבת איז ביי מיר.

התרגום העברי:

לולא בושתי
הייתי רץ ברחוב ומכריז:
שבת!
הרימו קול, יהודים: שבת!

הוי, מה טוב! שבת!
שבת אצלי היום.
שבת אצלי היום.

המנגינה היתה כל־כך קלה ומלבבת, שכעבור דקות אחדות, התלכדו כל הקולות לשירה עזה ועצומה. דיירי העיירה, שבשעה ההיא כבר שכבו במטותיהם, פתחו את החלונות, הוציאו את ראשיהם החוצה, והתחילו למחוא כף, בברכם בקול רם במזל טוב את החזן החביב עליהם, ר׳ שמואל.

פעם אחת זכיתי לשמוע את סבי מתפלל בימים הנוראים. לפי בקשתו, שלח אותי אבי לקופיל לשיר במקהלתו, כי קול אלט ערב היה לו, ואני הייתי הסולן הפעוט. תחנוני סבי לפני הקב״ה והגניחות שיצאו מעמקי לבו הרעישו את כל ישותי הרכה, עד כי לא הרגשתי שבהגיעו ל״ועל ידי עבדיך...״, במקום להפסיק ולתת למקהלה לשיר את הלחן שכל־כך קשה עמלנו ללומדו, מרוב התחממות והתרגשות, שכח סבי את המקהלה והמשיך לשיר לבדו.

חברי המקהלה עמדו נדהמים ומאוכזבים, ואני, בייחוד, הצטערתי כי ניטלה ממני ההזדמנות לשיר את הסולו ״הבן יקיר לי...״

אחרי התפלה הצטדק סבי לפני המקהלה, באמרו כי מרוב התרכזות בתפלה, כשליח־ציבור נרעש ונפחד, שכח את לחן המקהלה. את הטעות הזאת תיקן ביום השני של ראש השנה.

מלמדותו של סבי

היות והכנסתו המצומצמת מן החזנות לא סיפקה לסבי את צרכי ביתו, כי מטופל בשלשה בנים ושלש בנות היה, שלח ידו גם למלמדות, והיה נחשב בין מלמדי הגמרא המשובחים בעיירה.

פעם, כשקרא אותי סבי לשבת על ידו, בכדי לבחון אותי, חשבתי כי, היות והוא היה ידוע בתור מלמד גמרא, ודאי יבחן אותי בגמרא, שכבר

למדתי אז והתגאיתי על כך, אך לתמהוני ביקש ממני לבאר קטע מספר "ישעיהו". "למד תנ"ך, בני", אמר לי, "כי זהו יסוד התורה".

רק לאחר כמה שנים, הכרתי בצדקת דבריו הללו והתפלאתי כי יהודי שקיבל את כל תלמודו בבית־המדרש בעיירה קטנה, אשר לימוד התנ"ך לא היה שם פופולרי ביותר כבשאר־העיירות הקטנות, יגיע בעצמו לידי רעיון פרוגרסיבי שכזה.

יחסו לחסידות

רוב יהודי קופיל מחסידי זינקוב היו. פעם, בזמן ביקור משפחתנו בקופיל, היה הרבי ר' פינחסל, בנו של ר' חיימל מזינקוב, נוכח בעיירה, ואני, שהייתי אז כבן שש, זוכר את פרידתו משם. טיפסתי על צוק סלע, בצד הכביש הראשי, ביחד עם עוד בני "החברה הלבנה" (ווייסע חברהניקעס), ומשם השקפנו על יציאת הרבי מן העיירה. כבוד מעלתו, הרבי, הגבאי, ויתר בני לוויתו נסעו במרכבה רתומה לארבעה סוסים, שהתנהלה לאטה, ואחריה הלכו ברגל כל בני העיירה שיצאו ללוות את הרבי. התרשם בזכרוני, ללא שכוח, קול ההמון ברעו וברקדו אגב הליכה. את הניגון הזינקובי למדתי אז, ועדיין זוכר אני אותו כיום.

אל ר' חיימל ז"ל, אביו של ר' פינחסל, התיחס סבי ביראת הכבוד. הוא היה יושב אל שלחנו, שערך מדי שנה בשנה בבקרו את קופיל. וכשהרבי פנה אל סבי ואמר: "ר' שמואל, החזן מקופיל, זאג עפעס (פסוק את פסוקך)", פתח סבי את פיו והלחין במאולתר ניגון חדש. ניגוני סבי שהלחין באופן כזה היו חביבים על חסידי זינקוב, ששרו אותם תכופות ונהנו מהם.

אם כי סבי רחש כבוד לר' חיימל, לא נחשב בין חסידיו המובהקים. מעולם לא דיבר על הרבי בהערצה מרובה, וכשהחסידים סיפרו בנוכחותו על מעשי הנסים והנפלאות של הרבי, הקשיב סבי בסבלנות, ללא השתתפות. מעולם לא נסע סבי לבקר את הרבי בחצרו בזינקוב, כמנהג חסידיו הקופליים, ולא הגיש לו "קוויטל" (פתק־בקשה).

חסידי זינקוב הקפליים הרגישו בקרירות זו של החזן כלפי הרבי ולא נתקררה דעתם עד שהתלוננו על כך באזני הרבי עצמו. אך הרבי ענה להם: "הניחו לו לר' שמואל חזן, כי אדם ישר הוא ותלמיד־חכם. ודאי יודע הוא את אשר הוא עושה."

מעשה ברב

שינוי גדול חל ביחסו של סבי לר' חיימל אחרי פטירתו של רב העיירה. בהמלצת ר' חיימל, ואולי בפקודתו מעל, נתקבל ר' לייזר חריף מזסלב בתור מרא דאתרא של קופיל.

ר' לייזר חריף זה, כשמו כן היה: בעל מוח חריף, למדן מופלג, וביחד עם זה, גם בעל השכלה. בארון ספריו, על מדף מיוחד, היו מונחים ספרים חילוניים, ואפילו בשפה הרוסית. סיפרו עליו כי הוא היה מניח תחת ה"יורה דעה" את ה"זקון" (ספר החוקים של ממשלת רוסיה) והיה מעיין בשניהם לשם השוואה.

חסידי זינקוב תמהו על הרבי, ר' חיימל, ששלח את ר' לייזר לקופיל, כי על כן לא מחסידיו היה. אבל היו פיקחים שאמרו כי כוונת הרבי היתה לקרב את ר' לייזר על ידי מעשה זה, ואולי, במשך הזמן, להפכו לאחד מחסידיו. סבי מעיקרא לא שבע רצון משידוך זה כי חשד את ר' לייזר במעין אפיקורסות מסותרת, ושמר את החשד הזה בלבו. מאד חרה לו על ר' חיימל כי שלח את ה"צרה" הזאת לקופיל.

אין נופחים בצוננים

פעם, כשפקד ר' חיימל את קופיל, התחילו החסידים להתאונן על רבם באזני הרבי. ומכיון שאת למדנותו לא יכלו לערער, מצאו בו דופי אחר, דהיינו: רבם, שהנו גם בעל־תקיעה בימים הנוראים, אינו נוהג לטבול במקוה לפני התקיעות. הרבי, ר' חיימל לא יכול לעבור על עבירה זו בשתיקה. קרא לר' לייזר ושאל אותו מדוע אינו טובל לפני התקיעות. והלה ענתו: "איסטניס אנכי, רבי, וירא אני שמא אצטנן. והדין הלא הוא שאיסטניס פטור מטבילה." על זה ענו הרבי: "אז ס'איז קאלט בלאזט מען ניט (אין נופחין בצוננים)."

סוף המעשה ברב

המשבר ביחסו של סבי למרא דאתרא בא ביום שבת אחד, בין השמשות, כאשר הרב, ר' לייזר "אמר" תורה לפני המסובים על שלחנו ב"שלש-סעודות". בין יתר דבריו, ציטט ר' לייזר את הראב"ע שלא כהלכה, לשם אסמכתא על דבריו הוא. שום איש אחר מבין המסובים לא הרגיש בכך, אבל סבי לא יכול למחול לרב על סירוס דבריו של חביב הפרשנים שלו בכוונה גלויה, ומאז הדיר את רגליו מלעבור על מפתן ביתו של הרב ר' לייזר חריף.

הרוגז הסביל הזה, בין הרב וההזן דקופיל ארך זמן רב, ואע"פ שלמח-לוקת גלויה לא הגיע, התחילו תושבי העיירה להכיר בו והביאו את העניין לתשומת לבו של הרבי ר' חיימל עצמו.

הדבר הטריד את ר' חיימל, וברצונו להתחקות על סיבות הרוגז, פנה אל סבי על ידי איגרת אשר בה ביקש ממנו להסביר לו את אשר קרה. סבי גילה את לבו לפני הרבי ואגב, העיר לו כי לדעתו היה השידוך טעות מעיקרא. סוף דבר היה כי ר' לייזר חריף עזב את קופיל. אם ידו של ר' חיימל היתה בעזיבתו, אין איש יודע עד היום.

פרק ג׳: השידוך

תקיעת כף

סבי, ר׳ שמואל החזן ור׳ אלתר הסופר היו ידידים מובהקים, והואיל שלר׳ אלתר היתה בת בגילו של בן סבי הבכור, שהיה אז בן שלש שנים, לא ראו שני החברים כל סיבה שתמנע מהם להיות למחותנים. על־כן עשו תקיעת־כף. אספו את כל בני משפחותיהם המבוגרים ואחדים ממכריהם ושתו ״לחיים״, בעת שההתן והכלה שיחקו בחוץ. אחר־כך הודיעו להם לילדים, זוסיא ופסי, שהיו עתידים להיות הורי, שהנם במזל טוב חתן וכלה.

הגדולים אינם נשמעים לקטנים

שני הילדים שמחו על כך, כי מעצם העובדה שנתארסו גדלו בעיניהם. ואיזה ילד אינו רוצה להיות גדול? אך שמחה זאת נתפגמה כשנודע להם כי חתן וכלה צריכים להחזיק מרחק ביניהם, ללא התקרבות עד יום חתונתם. תמהו הילדים: הלא עד הנה שיחקו יחדיו, והנה בא השידוך, ובמקום לקרב אותם עוד יותר, יצר פער ביניהם.

לא הבינו הילדים את פשר השינוי הזה, אך מנהג — מנהג הוא, ויש לשמרו.

קשה מאד היה הנסיון הזה לילדים, כי כה כמהו לשחק יחד. על אף חשקם זה, צריכים היו להתחמק אחד מן השני, וכשנפגשו באקראי ברחוב, צריכים היו להפנות את ראשיהם הצדה, בכדי שמבטיהם לא ייפגשו. בכל בוקר, כשאבי הלך אל ה״תדר״, ובית כלתו היה בדרך, צריך היה ללכת סחור־סחור, דרך סימטות וחצרות, בכדי לא להיפגש ח״ו עם כלתו.

הרוגז

פעם, ראתה אמא שהיתה אז כבת שבע, ילד הולך ומקרטע מרחוק. פיזמנה לו בקול רם את הפזמון הידוע: "יינגעלע, יינגעלע, האסט א צינגעלע? גיב עס מיר, א מכה דיר." (ילד, ילד, לשון לך? תנהו לי ומכה לך.) וכשהילד התקרב, חשכו עיניה כי הכירה בו את חתנה. התבישה ורצה מהר הביתה.

זמן רב הצטערה אמי על המקרה הזה. חשבה שהחתן לא יחפוץ בה עוד, והשידוך, סופו להתבטל, אם כי מה שקרה היה סוד רק בין שניהם. לכל הפחות רצתה למנוע את הבושה שסירוב חתנה לקחתה לאשה עלול להביא לה בעתיד. לפיכך, כשראתה את אביה הסופר משליך גט פסול לסל, מיהרה והוציאה אותו משם, באין רואים, הביאה אותו אל בית חתנה, וכשראתה אותו משחק בחצר, השליכה את הגט לרגליו ואמרה בחטיפה: "חתן, חתן, הרי לך גט!"

התפייסות

הרוגז הזה נמשך ביניהם זמן רב עד שפעם, בלכת אבי מן ה"חדר", ראה את כלתו שוקעת בבור, ואינה יכולה לצאת ממנה. הביט כה וכה וראה כי אין איש. קרב אליה, שינס את מתניו, אחז בשתי ידיו במתניה ומשה אותה מן הביצה. מבלי לומר דבר, ברח הביתה. המעשה הזה השכיח את מעשה הגט, והיחס שביניהם חזר למה שהיה לפני כן.

התבגרות

כשהתחילו אבא ואמא להתבגר, גבר חשקם להיפגש ולהחליף דברים. חדלו להתחמק אחד מן השני, וכשנפגשו, שלחו מבטים גנובים זה לזה, ובאין איש שומע, שאלו אפילו איש לשלום רעהו במלים חטופות ובפנים מסמיקות.

שמחת־תורה

הזדמנות יוצאת מן הכלל הביא להם חג שמחת־תורה, כשהיהודים נוהגים להתיר את הרצועה ולהקל במצוות "לא תעשה" קלות. זו הפעם היחידה

שרשות ניתנת לנשים להתכנס בבית־הכנסת ביחד עם הגברים בכדי לראות את ההקפות, לנשק את ספרי התורה, ולברך את נושאיהם בברכת "דערלעבט איבעראיאר" (תזכה להגיע לשנה הבאה). אז השתדל אבי להימצא בקרבת אמי, וכשזו משמה את ספר התורה בכדי לנשק אחר־כך את ידה בתור הארכה לספר, מיהר אבי ונשק את הספר בחטיפה על גבי כף ידה של אמי.

עינים לעיירה

כשאמי היתה כבת חמש־עשרה, מת עליה אביה אחרי מחלה ממושכת. אבי השתתף בצערה ובא לנחמה בציניעה. מאז התחיל להזדמן אתה במסתרים ברצותו להקל עליה את יתמותה. אך עינים לעיירה, והתחילו לרנן אחרי הזוג, זוסיא בן שמואל החזן ופסי בת גנגדיל. כשהגיע הדבר לאזני סבי, כיהה באבי, באמרו כי לא ייעשה כן בישראל. אבי טען בראש מורד כי הוא עושה את מעשהו זה מתוך אהדתו לכלתו, ומלבד זאת, הלא מצוה היא לענג את היתומים. דברים אלה נראים היו לסבי והוא אמר: "מכיר אני בצדקת דבריך, בני, אולם אל נא תזלזל בדעת הקהל. היזהר לבל יראו אותך הבריות בתקלתך וירננו אחריך."

אם ובתה

סבתי האלמנה, גנגדיל, שהיתה מחוננת בחוש למסחר, החלה ללכת לשוק בכל יום. קנתה מציאות ומכרה אותן ברווח מצומצם, כדי לפרנס את הפעוטות, בנה ושלש בנותיה. כשעסקי סבתי וטלטוליה אל הירידים נתרבו עד כדי אפיסת זמן לטפל בילדיה, הוטל על אמי, על אף גילה הרך, להיות עקרת הבית ואומנת לשתי אחיותיה הצעירות ממנה.

מעז יצא מתוק

הרבה פעמים נתחשק לאבי לבקר את כלתו, לדבר על לבה ולעזור לה במשהו. אך מה יכול לעשות, ומנהג הזמן והמקום היה נגד מעשה כעין זה? מנהג זה, מצד אחד, ציער אותו, ומצד שני, פעל לטובתו. בזמן שבחורים אחרים, בני גילו, התחילו להיות מוטרדים על ידי תאותם ותשוקתם למין היפה, מה שגרם תכופות לביטול־תורה, היתה רוחו של אבי רגועה, בדעתו

שאי־שם מחכה לו בת־זוג, שהיא בת יהודית כשרה ובריה נפלאה. ככה, באין מחשבות זרות מטרידות את מוחו, יכול היה אבי להתמסר בכל לבו, ובאין מפריע, לתורה ולעבודת הבורא.

פרק ד': חינוכו של אבי

מלמד הדרדקי שלו

כשהגיע פרקו של אבי ל"בן חמש למקרא", הכניס אותו סבי אל "חדר" של מלמד דרדקי. מן היום הראשון לא מצא המלמד חן בעיניו. הוא לא יכול לסבול את קולו הגס והצורם של המלמד ואת צביטותיו.

בייחוד הביט באימת מוות על הרצועה התלויה על הקיר. התורה של "קמץ אלף א" משום מה לא נקלטה במוחו כהוגן, וכשסבי הראה לו פעם אלף וקמץ תחתיה וביקש ממנו לקרוא, קרא אבי "פא", כי הרי כך לימד אותו הרבי: "קמץ אלף־פא".

בכל בוקר, בבוא עוזרו של המלמד (בעהעלפער) לקחתו אל ה"חדר", התחבא אבי מפניו, או התחלה. בראות סבי כי אין חשק לבנו ללכת אל ה"חדר", וממילא אין פעולה ללימודו, הוציא אותו משם והתחיל ללמדו בעצמו. אך אז התחיל אבי לעשות חיל בלימודיו.

אבי לומד אצל אביו

מ"עברי" עבר אבי לחומש ורש"י, ואחר־כך ללימוד תנ"ך וגמרא. כשהתחיל ללמוד גמרא, עבר אבי לכיתה רגילה של סבי. סיפר לי סבא פעם שאבי היה מתמיד גדול. הוא אהב להתיחד בקיטונו וללמוד לבדו.

הוא נהג לחזור על שיעורו פעמים אחדות עד שהבין אותו על בוריו וסיגל אותו לעצמו על־פה. חיבה יתרה הראה אבי ללימוד התנ"ך והשפה העברית.

בביתו של נגיד משכיל אחד בקופיל מצא אבי את ה"מכלול" ושאל

אותו ממנו. כך למד אבי את תורת הדקדוק מר׳ דוד קמחי בכבודו ובעצמו. מפירושיהם של רש״י וראב״ע דלה אבי, כפנינים יקרות, את הערותיהם הדקדוקיות. לא ארכו הימים ויצאו לאבי מוניטין בעיירה כבעל המדקדק הצעיר המובהק.

ב ב י ת - ה מ ד ר ש

בהיותו בן חמש־עשרה, נצטרף אבי לקבוצת חובשי בית־המדרש בעיירה. ביניהם היו יהודים מסוגים שונים: בעלי־משפחה — בטלנים, שעול־הפרנסה היה עמוס על שכמות נשותיהם היושבות בחנויות או לפני דלפ־קיהן בשוק; צעירים שדחו את דאגת הפרנסה לאחר החתונה, בגלל תקותם להינשא לבת עשירים ולהיות סמוכים לשולחנות חותניהם; ועולי־ימים שעסקו בתורה לשמה, אם כי דאגות עתיד ותכלית כבר התחילו מטרידות את מוחם ושוללות את מרגועם הנפשי. לסוג האחרון היה שייך גם אבי.

אבי מצא לו חבר מבין וכשרוני, בשם אלתר עוזר׳ס ולמדו שניהם יחדיו. את כל היום בילו השנים בבית־המדרש, פרט לזמן הדרוש לתפלה ולאכילה חטופה. גם אחרי תפלת מנחה ומעריב אחרו לשבת עד שעה מאוחרת בלילה.

אם התקשו באיזה ענין בגמרא שלא יכלו לפתור בעצמם, הלכו לבקש עזרה מלמדן יותר גדול מהם, ויהודים למדנים היו תמיד שכיחים בבית־המדרש. וכן, כמו שיהודי העיירה בדרך כלל היו מתפרנסים זה מזה, גם חובשי בית־המדרש היו לומדים זה מזה.

פרק ה': עול של פרנסה

חתונת הורי

סבי, ר' שמואל החזן קיים את מאמר ר' יהודה בן תימא, "בן שמונה עשרה לחופה", ובהגיע בנו הבכור, זוסיא — הוא אבי לגיל זה, הכניסתו לחופה עם ארוסתו, פסי בת גנגדיל. לא היתה זו חתונה נגידית, אלא שמחה שהשתתפו בה כל אנשי העירה, בגלל רגש ההערצה ויראת הכבוד שרחשו לחזן שלהם ובגלל הכירם את החתן והכלה מימי ילדותם שהיוו נושא פיקנטי לשיחותיהם במשך חמש־עשרה שנים.

בחירת מקור פרנסה

מיד אחרי החתונה, הואיל וחותן לא היה לאבי שיקבע לו מזונות בזמן שהוא לומד תורה בבית־המדרש, התחילה דאגת פרנסה להטריד את מוחו. מה יכול אברך, חובש בית המדרש, שלא למד כל מלאכה, או מסחר, ואפילו לא ידע צורת מטבע, לעשות עכשיו, כשפתאום הורכב עליו עול של פרנסה?

לפנות למסחר לא היו לו כל נטיה וכל חשק, היות ועולם המסחר היה זר לרוחו לגמרי. נשארו לו אפוא שתי ברירות: חזנות או מלמדות. משרת חזן לא היתה בנמצא בקופיל, ולעזוב את אשתו בשנת נשואיהם הראשונה ולהיטלטל ממקום למקום כדי לבקש חזנות, גם־כן לא נראה לו. נשארה לפניו רק דרך אחת — המלמדות.

סבי הציע לו להיכנס לשותפות אתו כי, כאמור למעלה, מלבד החזנות, עסק גם בהוראה, בתור מלמד גמרא. "נגדיל את ה'חדר'", אמר, "עד שיספק פרנסה לשנינו". ברם, לאבי כבר היו רעיונות חדשים ביחס להוראה. הוא זכר בסלידה את מלמד־הדרדקי שלו ואת יחס האיבה שהיה שורר בלבותיהם

של תלמידיו אליו, וממילא גם לתלמודו. התחלה כזאת, לדעתו, לא היתה כרוכה בה ברכה לילדים הרכים, אלא היתה עלולה להשניא את ה"חדר" עליהם ולהקשות עליהם את המשך לימודם לעתיד לבוא. אם נחתך גורלו לעסוק בחינוכם של ילדים יהודיים, חשב, הרי עליו לבקש דרכים חדשות אשר על פיהן יוכל לחבב את הלימודים עליהם. לכן העדיף אבי להיות מלמד־דרדקי מלהיות שותף למלמד גמרא. ואפילו אם אביו יסכים שאבי ילמד את המתחילים עד שיכשירם ללימוד הגמרא, חשש שמא, בבקשו דרכים חדשות בחינוך תלמידיו, יתנגש אי־פעם בדעתו של אביו — שותפו, ואז חובתו לקיים מצות "כיבוד אב" תועמד בנסיון חמור. בהתחשבו עם אפשרות כזאת, החליט אבי לפתוח "חדר" בעצמו, ולעסוק בהוראה, בהתאם לרעיונותיו החדשים, כשאינו תלוי בדעתם של אחרים.

לתכלית זו, התחיל אבי ללכת "בין הזמנים" ולהתדפק על דלתות ידידיו ומכריו, בכדי לבקש לו תלמידים. אפס כי אלה היססו למסור את ילדיהם למורה — חסר נסיון. בקושי רב אסף אבי חצי תריסר תלמידים, שכל אחד הכניס לו שכר־לימוד בסך של עשרים וחמשה רובלים ל"זמן". כמובן, הכנסה זו לא הספיקה לפרנס אותו ואת אשתו.

התחתנות סבא וסבתא

סבי, ר' שמואל האלמן וסבתי, גנדיל האלמנה ביקשו עצות איך להקל על הזוג הצעיר את עולם הכלכלי, ואחרי דיונים תכופים וארוכים, באו לידי מסקנה שכזו: אין דרך יותר טובה מאשר ששניהם, האב של אבי והאם של אמי יתחתנו. על ידי כך יקמצו בהוצאותיהם. במקום שתי דירות, יצטרכו רק לדירה אחת, והסבתא גנדיל תוכל להעביר את דירתה לזוג הצעיר. גם בהוצאותיהם על מזונות יוכלו לקמץ, באשר יאכלו על שולחן אחד. ככה יעלה בידם להיטיב את מצבם הכלכלי של ילדיהם.

וכן עשו. להפתעתה של כל העירה ולשמחת ילדיהם, התחתנו. הזוג הצעיר, אבי ואמי, קיבלו את דירת סבתא במתנה. בשבתות ובמועדים היו סמוכים על שולחן הוריהם. ובאופן כזה נתאפשר להם להתפרנס באמצעם.

פרק ו': נסיונותיו הראשונים של אבי בהוראה

השיעור הראשון

כפי שסיפר לי אבא, התכונן בכובד ראש וברגש של דחילה ואחריות מרובה לשעור הראשון. איך לשבות את לבות הילדים הרכים ולחבב עליהם את הלימודים מן הרגע הראשון, זו היתה בעייתו המיידית, ובפתרונה, סבר, תלויה במדה ניכרת הצלחתו בעבודתו החדשה.

והנה יושבים לפניו התינוקות מסביב לשולחן, מביטים בפניו, תמוהים ונפחדים, ומחכים למוצא פיו. רגע האתגר הגיע. נרעש ונפחד, לא לפי תיכנונו למפרע, התחיל פתאום מספר להם את האגדה הידועה:

עוד טרם ברא ה' את העולם, היתה גנוזה התורה אצלו, ואת האדם יצר בכדי שיקיים את תורתו. אבי גם סיפר להם איך שחזר הקב"ה על אומות העולם ושאל אותן: "רוצים אתם לקבל את התורה?" לא נענו לו האומות עד שבא אל בני־ישראל, והם, מיד כששמעו את השאלה, אמרו: "נעשה ונשמע."

המשיך אבי: מזמן מתן התורה כבר עברו אלפי שנים, והנה היהודים חיים עוד כיום על פי חוקי התורה. הרבה מצוות ליהודים ותלמוד־תורה כנגד כולם.

הביט אבי בפני תלמידיו והכיר בהם כי הם מקשיבים לדבריו בהת־עניינות רבה ובעינים פקוחות לרווחה, כאילו מבקשים: "ספר עוד, עוד..." הכרה זו שבאה לאבי במפתיע היתה משמחת ומעודדת גם יחד.

שאל אבי את תלמידיו: "רוצים אתם ללמוד את התורה?" ענו:

"כן, רבי, למדנו את התורה", "אבל", אמר אבא, "ראשית כל, עליכם ללמוד לקרוא בלשון הקודש, אשר בה כתובה התורה."

פתח אבי חומש ואמר: "לספר הזה קוראים חומש 'בראשית' וזהו החלק הראשון של התורה. את האותיות האלה וגם את לשון הקודש אתם צריכים ללמוד לפני שאתם מתחילים ללמוד התורה. הביטו וראו את האותיות היפות האלה. הנה, לאות הזאת קוראים 'אלף'. היכולים אתם למצוא עוד 'אלף'?" הצטופפו הילדים מסביב לחומש והתחילו מריצים את עיניהם על גבי הדף. "הנה עוד 'אלף' ועוד 'אלף'", קראו בשמחה. "יופי", אמר אבי, וזאת 'בית'. סיפרו נא כמה 'בית'ים יש בשורה הזאת." כך שיחק אתם אבי שעה קלה עד שהכיר באחדים מתלמידיו סימני עייפות. אז התחיל לשיר "תורה ציווה לנו משה..." בנעימה שהלחין למפרע. אחרי שביאר להם את המלים ולימד אותם את הנעימה, שרו הילדים בצוותא ובעליצות. אחרי־כן הלך אתם אל בית הכנסת, הוציא ספר תורה מארון הקדוש, פתח אותו בגלילה וביאר להם איך כותבים ספר־תורה. היום הראשון, סבר, עבר עליו בהצלחה והתחיל לתכנן את השיעור הבא.

שיטה מקורית בלימוד הקריאה

בדעתו את חוסר היעילות של שיטת "קמץ אלף א" שנתנסה בה בילדותו, ביקש אבי ארוכות עד שמצא דרך חדשה ללימוד הקריאה, שלגבו היתה לגמרי מקורית. גזר מקירטון כרטיסים, אחידים במידתם, וכתב עליהם את כל אותיות הדפוס, אות לכל כרטיס. וגם את התנועות כתב על כרטיסים זעירים. על ידי משחקי הרכבה שונים בכרטיסים האלה, לימד את תלמידיו להבין את חיבור העצורים והתנועות, וכן גרם להתעניינות תלמידיו בלימודם, וממילא הקל עליהם במדה מרובה את לימוד הקריאה.

אי־אימון מצד ההורים

כאשר האבות שאלו את בניהם: "מה למדתם היום?", ענו הללו "שיחקנו בכרטיסים." התחילו האבות תוהים: "מה עושה המלמד הטירון עם בניהם? הלא לשם לימוד קריאה אנו שולחים את בנינו אליו, ולא לשם משחק. אפילו סידורים לא אמר לילדים להביא אל ה'חדר', ומנין ילמדו לקרוא בו?"

על דבר אחד מוכרחים היו להודות. הילדים רצו בעצמם אל ה"חדר", ולא היה צורך בעוזר (בעהעלפער) שיבוא לגררם שמה. "אך מה ייצא מכל זה?", שאלו. "לעולם לא ילמדו 'עברי' על ידי משחקים." וכששאלו את אבי לפשר הדבר הזה, היה מתחנן לפניהם ואומר: "תנו נא לי 'זמן' אחד, במקום שני 'זמנים' אשר הילדים רגילים לבלות אצל מלמדי־דרדקי אחרים עד שהם לומדים 'עברי', ותראו כי בסוף ה'זמן' הראשון יידעו בניכם לקרוא בסידור." "אבל איך יידעו הילדים לקרוא בסידור, אם לא מסרת אפילו סידור בידם?", שאלו האבות. לא נשתכנעו ומשכו בכתפותיהם.

ביקור סבי ב"חדר"

הגיעו התלונות גם לאזני סבי, והוא הטריח את עצמו ובא לראות במו עיניו מה עושה בנו עם הילדים שנמסרו בידו. ראה הסב איך שהילדים קוראים ומחברים בעצמם מלים שלמות באמצעות הכרטיסים בהתענינות ובעליצות מוכרת; תפף על גב אבי ואמר: "יישר כחך, בני, וה' יצליח את דרכך." דברי העידוד האלה נתנו לאבי אומץ ואימון עצמי בעבודתו ושימשו בשבילו מקור השראה לימים רבים.

בסוף הזמן הזמין אבי את אבות תלמידיו להשתתף במשתה שערך לכבוד סיימם את לימוד קריאת ה"עברי". ומה גדלה השתוממותם של האבות, בראותם את ילדיהם קוראים בסידור בכל מקום שנפתח לפניהם. "אלה — מעשי נסים", אמרו, ממש לא יאומן כי יסופר. לא ארכו הימים, ולאבי יצאו מוניטין בעיירה בתור מלמד דרדקי בחסד עליון.

חלומות

בינתים נתעברה אמי, ועם נשאה את הוולד ברחמה, התחילו חלומות רעים לבעתה. החלומות הציקו לה מדי לילה בלילה, עד שממש יראה לשכב במטה, ושנתה נדדה.

ראה אותה אבי בנדדה בלילות ושאל אותה: "מה אתך, פסי, מדוע אינך שוכבת לישון?" סיפרה לו אמי על דבר חלומותיה הרעים, ואבי אמר לה: "אין חלומות בלי דברים בטלים. קראי 'שמע' ושכבי לישון!"

יותר מדי היה אבי שקוע ב"חדר" שלו ובלימודיו אחרי שעות עבודתו, בכדי לשים לב לחלומותיה של אמי, אבל בראותו כי אין פניה כתמול־שלשום, יעץ לה לבקר את הרופא. הלכה אמי אל הרופא והוא נתן לה טבליות להרגיע את רוחה. אך הטבליות לא עזרו לה וביעותי החלומות התחילו לעשות שמות בבריאותה. והנה בא ר' חיימל מזינקוב לפקוד את חסידיו בקופיל. שאלה אמי את אבי בבושה ובהכנעה: "אולי אלך אל הרבי?" אמר לה אבי: "נו, את האמת אגיד לך, פסי, כי אינני מאמין בנסים והנפלאות של הרבי, אבל, אם ברצונך ללכת אליו, לא אתנגד לכך."

הלכה אמי אל הרבי, הגישה לו פתק ופדיון ושפכה את לבה לפניו. הסתכל בה הרבי ואמר: "את כלתו של ר' שמואל החזן, הלא כן? אדם ישר הוא וחסיד, אם כי מתרגז הוא עלי על מעשה לייזר חריף, ואינו בא אל שולחני. על דבר בעלך שמעתי הרבה טובות. אומרים כי מלמד יוצא מן הכלל הוא ועושה את עבודתו בהצלחה רבה. אטו מילתא זוטרתא היא לחבב את לימוד התורה על תינוקות של בית רבן? תמסרי לו כי רוצה אני לדעתו. יבוא נא לבקרני. ואשר לחלומותיך, אל תדאגי נא, בתי.

"חלם" אותיות "לחם".. הקב"ה יזמין לבעלך פרנסה ברווח. 'חלם' — אותיות 'מחל'. אם חטאת אי־פעם, הקב"ה ימחול לך כגודל חסדו. 'חלם' — גם אותיות 'מלח'. כמו שמלח אינו מתקלקל לעולם, כן בע"ה לא תחול שום תקלה בחייך. שובי לביתך, בתי, וה' ירחם עליך וישלח לך בריאות הגוף ובריאות הנפש." וסיפרה לי אמי לאחר שנים רבות כי מאז ראתה את הרבי פסקו, ללא שוב עוד, חלומותיה הרעים, כאילו ניטלו ממנה בידים.

כשראה אבי את ה"נס" הזה, הירהר ארוכות ונזכר שגם עליו אומרים הבריות: "ר' זוסיא המלמד ממש עושה 'נסים' בהוראתו את התלמידים שלו." מאז שינה אבי את דעתו על ר' חיימל והתחיל להיות בין מבקריו בכל פעם שפקד את קופיל.

הגדלת ה"חדר"

בתו הראשונה, היא אחותי הבכירה, פרידלה, נולדה בשעה טובה ומוצלחת,

וצרכיו של אבי נתרבו. לאשרו, בגלל הצלחתו הנודעת בהוראת התינוקות, נתרבו המתדפקים על דלתו והגוררים את ילדיהם אחריהם. הואיל ואבות תלמידיו מאשתקד ביקשו ממנו להמשיך ללמד את בניהם גם בשנה הבאה, עם קבלו תלמידים חדשים לזמן הבא, נוצרו שתי מחלקות. מוכרח היה אפוא לבקש לו עוזר או שותף. דיבר על לבו של אלתר עוזר׳ס, חברו הטוב, שיהיה לו לשותף. אלתר סירב בראשונה, באומרו כי אין לו כל נסיון בהוראה, ורק אחרי הבטחותיו של אבי להדריך אותו בשיטת הוראתו המיוחדת, הסכים הלה ללמד תחת השגחתו.

דרכי אבי בלימוד החומש

גם בלימוד החומש מצא לו אבי שיטה חדשה השונה מזו שהיתה נהוגה אצל מלמדים אחרים. במקום לתרגם מלה במלה כנהוג: בראשית — אין אנהויב, ברא — האט באשאפן, אלקים — גאט, וכו׳, תרגם אבי ביטויים שלמים ומן הכלל אל הפרט. לאחר שתרגם ביטוי שלם ליידיש עמד על פירוש המלים הבודדות.

הוא הדגיש את התוכן, ולשם כך תיבל את המקרא באגדות ומאמרי חז״ל הראויים להתקבל על ידי תלמידיו הרכים. הוא גם נהג לערוך שיחות תכופות עם תלמידיו על מה שלמדו, בכדי לתת להם הזדמנות לחוות את דעתם על מעשי האבות ובני־זמנם.

כדי להקנות לתלמידיו בקיאות במקרא, בחר בבטויים חשובים, כמו: בזעת אפיך תאכל לחם; כי יצר לב האדם רע מנעוריו; השופט כל הארץ לא יעשה משפט?; וכדומה. היה כותב את הבטויים האלה על גבי כרטיסים ועורך באמצעות הכרטיסים משחקים שונים. המשחק הכי חביב על התלמידים היה משחק ״רישא וסיפא״. רבם היה מתחיל בניב והתלמידים היו צריכים לגמור אותו. מי שהצליח לגמור את המימרא קיבל את הכרטיס, ולסוף זכה הילד שבידו היה מספר הכרטיסים הכי גדול.

בתכסיסים כעין אלה השתמש אבי ועל ידיהם הצליח במדה ניכרת לחבב את הלימודים על תלמידיו. הורי תלמידיו, שבראשונה פקפקו ביעילות

שיטתו הזרה להם, נהפכו עכשיו לחסידיו המובהקים. אך עבודתו זאת נפסקה באמצע הצלחתה כי קפץ עליו רוגזו של "פוניע" (כינוי ל'צר' המלך הרוסי ע"י היהודים) וגויס לצבא הרוסי.

פרק ז': בצבא

יסורים

אבי נשלח אל הקסרקטין בברסט־ליטובסק, היא בריסק היהודית. בחבילתו היו טלית ותפלין, סידור וחומש, ובלבו היו געגועים צובטים ומכאיבים לאשתו, לבתו, לאביו, לבני משפחתו ולעיירתו.

רע ומר היה גורלו בימים הראשונים בצבא "פוניע". רוסית לא ידע ולא יכול להחליף דברים עם החיילים, שוכני צריפו, שהוא היה היהודי היחידי ביניהם. בתחילה ניסו שכניו הגויים להתלוצץ בו ולהתבדח על חשבונו, את זה הכיר אבי בפניהם ובמבטי לעגם שהיו מכוונים אליו. אולם בראות החיילים כי אבי אינו מגיב לדבריהם, באשר לשונם לא היתה מובנת לו, הרפו ממנו.

התמרונים היו מפרכים את גופו וגורמים לו צרות תכופות. בכל פעם שלא הבין את פקודת הסמל שניתנה לו בלשון זרה, ועשה שלא כמצותו, התחיל הסמל מגדף ומחרף אותו ומטיל עליו עונש. מילא, את הגידופים לא הבין, וברגעים ההם הודה בלבו לאל שלא ידע רוסית, אבל את העונש, אשר על פי רוב היה צחצוח חרבות, קשה היה לו לסבול. נפשו בחלה בכלי־זין זה, והביט עליו בסלידה. אגב צחצוח ושפשוף החרבות, היו שפתיו נעות ולוחשות את דברי הנביא: "וכיתתו חרבותם לאתים..." והיה שואל בלבו: "רבונו של עולם, מתי תתקיים הנבואה הזאת?" לעומת זה, היה מתנחם במאמר חז"ל שעלה אז בזכרונו: "אפילו חרב חדה מונחת על צווארו, אל ימנע עצמו מן הרחמים."

בלילה נדדה שנתו של אבי, כי הגעגועים לאשתו, בתו הקטנטונת ואביו הציקו לו, ולפני הנץ החמה, בעוד שהחיילים סרוחים על משכבותיהם ומתנחרים, היה קם ממשכבו, מתעטף בטלית ותפלין ומתפלל תפלת שחרית.

פעם, בבוא הסמל בלילה לבדוק את הצריף, מצא את אבי מתפלל. תפף על שכמו ואמר איזה דברים בניחותא. אם כי לא הבין אבי את דברי הסמל על בוריים, ניחש שאלה היו דברי מחמאה, כי־על־כן שומר הוא את דתו. ברגע ההוא מחל אבי בלבו לסמל על הגידופים והתרפות ששפך על ראשו תכופות.

ביקור אצל ר׳ חיים בריסקער

יותר מכל הציקו לאבי יסוריו בשל מאכלי הטרפה. בבחילה היה מביט על פינכת בשר החזיר ומסלקה הצדה. הסתפק באכילת לחם, תפוחי־אדמה, חמיצה, פירות וקטניות, ותכופות סבל ממצוקי רעב.

פעם, כשקיבל אבי חופש לסוף השבוע, הלך אל ביתו של הגאון, ר׳ חיים בריסקר, ממשפחת סולוביצ׳יק, המרא־דאתרא של בריסק. בראות הרב חייל, לבוש מדים, עומד במסדרון, יצא כנגדו, נתן לו ״שלום״ והזמינו אל חדרו.

״מאין יהודי?״ שאל הרב את אבי, ״ומה הביאו אליו?״ סיפר לו אבא שהוא מלמד תינוקות בעיירה קטנה בפלך ווליניה ושהוא בא אליו בענין חשוב. ״דבר, בני, דבר!״ אמר לו הרב. פתח אבי ואמר: ״בצרה גדולה אני, רבי. איני יכול בשום אופן לאכול טרפה, ולכן אני עוזב את השולחן בקסרקטין תכופות מבלי לטעום דבר. העבודה קשה בצבא, ופעמים אין לי, פשוט, כח להשתתף בתמרונים. מה לעשות, רבי? יודע אני שבבריסק ישנה קהילה יהודית גדולה ושלכבודו יש השפעה מרובה על השררה המקומית. האם אי־אפשר על חשבון הקהילה להתקין בקסרקטין מטבח כשר בשביל החיילים היהודיים הרוצים לשמור כשרות?״ ענהו הרב: ״כבר נסינו, בני, אבל אחרי השתדלות מרוכזת וממושכת, העלינו חרס בידנו.״ ומה אעשה אפוא, רבי?״ שאל אבי, ״כי אובד עצות אנוכי.״ אז אמר ר׳ חיים בריסקר לאבי: ״שמע נא, בני, לא איעצך להסתגף כי יש בזה משום סכנת נפשות, והתינוקות של בית רבן זקוקים לך. הנך נמצא בין הגויים, וברשותם. אין לך ברירה אחרת, כי־אם לאכול מה שנותנים לך, וה׳ יתברך ימחול לך. אלא מה? וזכור, בני, את זה היטב. אל נא

תתבשם במאכלי הטרפה ואל תאכל מהם יותר מכפי הצורך לשבור את רעבונך."

הזמין הרב את אבי לאכול על שולחנו בכל פעם שיינתן לו רשיון לבקר את העיר. אבי הודה לו על טוב לבו, באמרו כי הוא חושב לעצמו לזכות גדולה להיות סמוך על שולחנו של ר' חיים בריסקר. אגב, הביע אבי עוד בקשה אחת, והיא לבוא אל ספריתו של הרב ולעיין בספריו. "ברצון רב", ענהו הרב, "ואפילו תוכל להוציא ספר מספריתי לשם עיון בשעות הפנאי שלך." אבי שמח על ההזדמנות הזאת, והספר הראשון שהוציא משם היה חומש עם פירוש מלבי"ם.

אח לצרה

יום אחד בא עוד חייל יהודי אל הצריף של אבי. אבי שמח מאד על כך, כי מעכשיו, חשב, יהיה לו עם מי לדבר. הבחור הזה, כפי שהוא בעצמו סיפר לאבי, בא ממשפחה יהודית עשירה אשר רוח ההתבוללות היתה שרויה בה. הוא עשה רושם של אדם מנומס, אדיב ומתורבת. ידע רוסית על בוריה, אבל עם־הארץ גמור היה בעניני יהדות. אפילו צורת אלף לא ידע.

שני היהודים האלה, אם כי באו משני עולמות שונים לחלוטין זה מזה, התחילו להתיידד ולהתקרב אחד אל השני. סיבת ההתענינות ההדדית הזאת היתה אולי העובדה שגורל אחד איחד אותם, כי אחים לצרה היו; ואולי דווקא בגלל השוני שביניהם, נמשכו אחד לשני, כי כל אחד ביקש להכיר את עולמו של השני.

אחרי יום קשה של תמרונים ועבודות מייגעות שונות, היו שניהם יושבים תכופות על קצות מטותיהם ומשוחחים בנחת ובהתענינות מרובה. איסק, שאבא העדיף לקרוא אותו בשם יצחק, הקשיב בתשומת־לב לדברי אבי הנוגעים בעיקרי התורה, הנביאים ודברי חז"ל. לפעמים העיר איסק כי הוא מוצא הרבה מן המשותף במאמרי חז"ל ובדעותיהם של סופרי אומות העולם. ואבי שמח לשמוע מפי יצחק על המתרחש בעולם הגדול.

ואשר למשותף שבן־שיהתו מצא בדברי חכמינו ז״ל ובדברי הסופרים של אומות העולם, אמר אבי: ״הלא סוף־סוף תורתנו קדמה לסופרים הנכרים שאתה מתכוון אליהם, וייתכן שאלה הושפעו באופן ישיר או בלתי ישיר על ידי המקורות היהודיים.״

חברותא שכרה בצדה

פעם, כשישבו שני החיילים היהודיים ושוחחו, הפתיע יצחק את אבי בהצעה מעשית. ״שמע נא, זוסיא יקירי״, אמר: ״רואה אני כי בגלל חוסר ידיעתך את השפה הרוסית, אתה בא לידי תקלות תכופות. הבה ואלמד אותך רוסית, קריאה וכתיבה בכלל, ותמורת זה, תלמד אתה אותי ״עברי״, בכדי שאוכל להתפלל מתוך הסידור, אם ארצה לבוא לבית הכנסת, לכל הפחות, בימים הנוראים.״ הדבר הזה מצא חן בעיני אבי ואמר: ״אדרבא ואדרבא.״ וכן התחילו ללמד זה את זה בשעותיהם הפנויות, ושניהם למדו בהתמדה רבה.

יצחק למד לקרוא בסידור והתחיל ללמוד גם את פירוש המלים של תפלות ידועות, שאבא בחר בשבילו, כגון: ״אלהי, נשמה שנתת בי...״, ״שמע״, קידוש והבדלה, וכדומה. הוא קרא גם בפרקי אבות, והמאמרים שענינו אותו בייחוד העתיק, וגם את תרגומם הרוסי כתב בצדם.

אבי, גם הוא למד לקרוא רוסית מתוך מקראה למתחילים שיצחק קנה בשבילו בעיר. משלמד אבי לקרוא רוסית, עשה לו יצחק רשימה של כל הפקודות שהסמל היה רגיל לתת בשעת התמרונים. אחרי שהעין ראתה את הפקודות האלה כתובות שחור על גבי לבן, לא קשה היה עוד לאוזן לקלוט אותן.

אחר־כך קרא אבי גם בתחוקה הצבאית שחולקה בין החיילים ולמד את כל הכללים על־פה.

בעת שיצחק למד תורה לשמה, מצא אבי תועלת מעשית בלימודו, כי התחיל להבין את פקודותיו של הסמל, ועל ידי כך נמנע מן העונשים הקשים. הוא גם התחיל להשתתף בשיחות על משמעת צבאית שנערכו

על־ידי הסמל, והלה התחיל להביט על אבי בהשתוממות ובהערצה. פעמים, בשעת השיחות על משמעת צבאית, היה אפילו מצביע על אבי כעל חייל לדוגמה. השינוי לטובה ביחסו של הסמל אל אבי הקל עליו במקצת את עול הצבא הרוסי.

לאחר כמה זמן, הועבר יצחק לקסרקטין אחר, ומאז לא שמע עליו אבי דבר, אך ההשפעה שהשאיר עליו היתה בת־קיימא. הוא למד ממנו כי מחוץ לבית־המדרש, קיים עולם גדול, אשר הגיע להישגים גדולים, וחשק להתחקות על ההישגים האלה התחיל לקנן בלבו.

הטבה פורתא

הסמל התחיל להביט על אבי בעין יפה בשל התקדמותו בשפה הרוסית, התנהגותו הממושמעת, אדיבותו ביחס לשכניו החיילים, ובעיקר, דתיותו הצנועה. הוא התחיל להתידד עם אבי ואהב לשוחח אתו, בייחוד, בעניני דת. הוא השתדל לא להטיל עליו יותר מדי עבודות מיוחדות, בכדי לתת לו יותר זמן להגות בתורתו.

בכדי להראות לאבי חיבה יתרה, הזמין אותו פעם הסמל להתגושש אתו — דבר שרק יחידי סגולה זכו להתכבד בו. אבי לכתחילה היסס לקבל הזמנה זו, אך בראותו כי הסמל עומד בהזמנתו זאת, שינס אבי את מתניו. הוא הכיר את עצמו כי מטבעו היה גברתן, אך לא ידע עד כמה התמרונים וההתעמלות חיזקו את שריריו. אחזו איש במתני רעהו, ובטרם שהסמל הספיק לדרוך את שריריו, הרים אותו אבי למעלה ובחבטה אחת קבר אותו בערמת שלג שהיתה מונחת על ידם. הסמל לכתחילה עיקם את פניו, ובשכבו, חציו שקוע בערמת השלג, הוציא מפיו קללה נמרצת. אחר־כך עמד על רגליו, הזדקף וחיבק את אבי באמרו :

"איזה יהודון !"

החיילים הגויים, בראותם את יחס הסמל אל אבי, גם הם התחילו להתיחס אליו בסובלנות וחדלו להתעלל בו, היהודי היחידי הדר בכפיפתם.

ידיד בנכר

בשנה האחרונה לשירותו של אבי בצבא, בא יום אחד חייל יהודי חדש לקסרקטין שלו. כשנתן לו אבי שלום ושאל לשמו, אמר: "שמי יוסף, אבל אתה יכול לקרוא לי "יוסי". ושמך מהו?" "וסיא", ענה אבי. "זוסיא ויוסי", אמר בן־שיחתו של אבי, "השמות מתחרזים יפה, ולוואי שנתאים אחד לשני לא פחות משמותינו." מבלי משים, נזכר אבי ביצחק, שדרש דווקא להיקרא בשמו הרוסי "איסק", וזה, להפך, מעדיף להיקרא בשמו היהודי העממי "יוסי". בייחוד, התרשם אבי מאופן הטעמתו את שני השמות יחד, "זוסיא ויוסי", והרגיש בזה מעין הזמנה להתרועעות חדשה.

פעם אמר יוסי אל אבי: "ראיתיך היום בבוקר השכם, עטוף טלית ותפילין. היו ימים שגם אני התפללתי, בזמן שהייתי בחור ישיבה בוולוז'ין, אבל מאז נתפקרתי, וכיום איני שומר מצוות." "איך זה?" שאל אבי. "מה גרם לבחור ישיבה לצאת לתרבות רעה?" "מצאתי כי ישנם דברים יותר חשובים מתפלה ושמירת מצוות", ענה יוסי. "ומה הם למשל הדברים שלדידך יותר חשובים משמירת מצוות?" שאל אבי. "כגון חיבת ציון ואהבת שפת עבר", ענה יוסי. "אינני מבין", אמר אבא, "וכי אי־אפשר להיות גם חובב ציון ולשון הקודש וגם שומר מצוות באותו זמן? הלא כן אמרו חכמינו ז"ל: 'ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה' ותנו בשם ר' מאיר: 'כל מי שקבוע בארץ ישראל ומדבר בלשון הקודש, מובטח לו שיהיו לו מחיי העולם הבא'. והלא אין ספק שחכמינו אלה הקפידו גם בשמירת שאר המצוות. יוצא מזה שאין סתירה בין חיבת ציון ולשון הקודש ובין יתר המצוות."

ענה יוסי: "רואה אני כי זרים לך דרכי ההשכלה. את י. ל. גורדון ואת פרץ סמולנסקין קראת? ועל לילינבלום ולבינזון שמעת?" "לא", ענה אבא, "זרים לי השמות האלה." אמר יוסי: "שמע נא, זוסיא יקירי, כשיינתן לנו רשיון בפעם הבאה לבקר את העיר, אקח אותך אל מועדון 'חובבי ציון' בבריסק. שם תיפגש עם עוד יהודים כמוני. תשמע הרצאות וויכוחים, תעיין בספרים ובכתבי־עת הנמצאים בספרייתנו, ותיפקחנה עיניך. אבל, מסופקני אם תסכים ללכת אתי אל מאורת אפיקורסים זו, כפי שרבים

קוראים למועדון שלנו." "איני יודע", אמר אבי, "אפשר שאלך אתך. ומדוע לא? וכי יאכלו אותי שם? וכי לא כן אמרו חכמינו: 'איזהו חכם? הלומד מכל אדם'."

"אתה בסדר גמור", אמר יוסי.

ליל שבת בבריסק

בערב שבת אחד קיבלו אבי ויוסי חופש לסוף השבוע. הזמין יוסי את אבי ללכת אתו אל מכרו, פיבל, המורה העברי בבריסק. יוסי הילל את פיבל ואת אשתו בתור אנשים נאורים, טובי־לב ומכניסי אורחים נפלאים. בכל פעם שהוא מבקר את בריסק, סיפר, הוא מתאכסן בביתם ונהנה מחברתם. וכיון שאין להם ילדים, יש די מקום בביתם לקבל אורחים, וישמחו מאד לאכסן גם את אבי. אבי אמר כי ברצון רב ילך אתו להתודע אל מכריו, אבל להתאכסן בביתם אין לו חשק, כי אינו אוהב להכביד על אנשים שלא הכיר מתמול־שלשום, ולא יהיה לו קשה למצוא אכסניה בעיר גדולה כבריסק.

אחרי היות אבי רק דקות אחדות בבית מכרי יוסי, נוכח לדעת כי הלה לא הגזים כלל וכלל בהללו את הזוג. המארחים קיבלו את אבי ברעות וחמימות, כאילו הכירו אותו מכבר, ומיד הזמינו אותו להיות אורחם בסעודת ליל שבת וגם ללון בביתם.

כיון שפיבל היה חבוש כיפה, חשב אבי למותר לחשוד אותו ואת אשתו בזלזול דיני כשרות. הוא קיבל את ההזמנה לסעודת ליל שבת ברצון גלוי, אבל ביקש מהם לא לטרוח בהכנת משכב בשבילו, כי בריסק מבורכת באכסניות רבות, ולא יקשה לו למצוא מקום ללון. על זה לא רצו המארחים לשמוע כלל וכלל.

בעלת הבית, אשה צעירה וחיננית, מרוחצת ומקושטת לכבוד השבת, טרחה בעצמה והכניסה את אבי לחדר־מטות מרווח, נקי ומצוחצח, מרוהט בשתי מטות המבהיקות מלובן, שולחן מכוסה מפה מרוקמת, ושני כסאות משני עברי השולחן, כוננית עומדת בפינה, ועליה כד מים ומזרק לרחיצה, וממעל לכוננית תלויה מגבת לבנה על וו שבקיר.

"החדר הזה", אמרה, "שמור אצלנו לאורחים הפוקדים אותנו תכופות, וחלילה לך לשלול ממנו את ההזדמנות לקיים מצות הכנסת אורחים שהזמין לנו הקב"ה, ועוד אורחים כאלה! חיילים יהודיים העובדים עבודת פרך בצבא ניקולַיי; יהודים שנשבו בין הגויים וסובלים גלות רחוק ממשפחותיהם האהובות עליהם. מי יודע מתי נהניתם מסעודת שבת בפעם האחרונה?" אחרי דברי שידול כאלה, לא מצא אבי די עוז בנפשו לסרב וקיבל את ההזמנה ללון בבית הזר ברב תודות וברכות.

אבי סגר את עצמו בחדר־המטות. רחץ את פניו וידיו והחליף לבנים לכבוד השבת. כשחזר לחדר־האוכל, מצא את השולחן ערוך לסעודת ליל־שבת כדת וכדין. למראה הנרות, החלות, צלוחית היין, וגביע הכסף, הכהו לבו, כי מחשבתו נדדה אל אשתו ובתו בעיירתו הרחוקה, אך כרגע התאושש והאיר פנים לשלושת האנשים שישבו ליד השולחן ושוחחו על כוס תה. מלכה, עקרת הבית הזמינה את אבי להילוות אליהם בשתיית כוס תה, היות ונשאר עוד די זמן עד קבלת השבת.

במשך השיחה נודע לאבי כי יוסי ופיבל היו חברים מילדותם. שניהם ביקרו יחד בישיבה ובגימנסיה, וגם עכשיו חברים הם באגודת "חובבי ציון". היחס שביניהם נראה לאבי להיות חיבתי ואינטימי. הכיפה שהיתה חבושה בראשו של פיבל וחסרה בראשו של יוסי, להפתעתו של אבי, בן העיירה הקטנה, כנראה, לא קילקלה אף במשהו את שורת אחוותם.

השיחה נסבה על הפרעות ברוסיה, ההגירה לארצות הברית, וה"ביל"ו"ים בארץ ישראל.

פתאום פנה בעל־הבית אל אבי בשאלה במה הוא עוסק. כשנודע לו כי אבי מלמד תינוקות בעיירה קטנה, שמח מאד כי נזדמן לו אחד מבני אומנותו והזמין אותו לבקר בבית־ספרו הפרטי שהיה שייך לסוג הידוע בשם "חדר מתוקן". אבי שמח על ההזמנה כמוצא שלל רב, והביע את רצונו לערוך את הביקור בבוקר יום א' הבא, לפני שובו לקסרקטין.

אחרי הדלקת הנרות, הזמין פיבל המורה את אבי ללכת אתו אל בית־הכנסת העירוני לקבלת שבת. אבי, כמובן, קיבל את ההזמנה ברצון. בצאתו מן הבית, העיף עין על יוסי שהיה אז מיושב בכורסה וקורא את "הצפירה". יוסי, גם הוא שלח מבט של חיוך אל אבי, כאילו אומר: "לך לך לדרכך, ואני לדרכי."

התעניינות בארץ הקודש, בלשון הקודש, וביחד עם זה, סטייה מאורח חיים יהודיים מקובל, איזו קומבינציה היא זאת? חשב אבי, ומתוך הרהורים אלה נלווה לפיבל בדרכו לבית הכנסת. בדרך העיר פיבל: "ודאי תמוהים בעיניך דרכי ידידך, יוסי, המופיע בעיניך כאישיות חצויה, אבל מבטיח אני אותך כי שלם הוא ברוחו ובדעותיו. בעצם הוא בחור טוב מאד, מסור לעמו ותרבותו, אם כי אינו שומר מצוות מעשיות. הלואי וירבו כמותו בישראל."

כחובב נגינה, עשו על אבי רושם כביר החזן והמקהלה שלא שמע עוד דוגמתם. גם הסדר, השקט, ויראת הכבוד ששררו במקדש מעט זה, ה"כאר־שול" העירוני, הרחיבו את דעתו של אבי. שלא במתכוון, עלו בזכרונו של אבי התפלה החטופה והרועשת והדיבור בזמן התפלה, שהיה רגיל לשמוע ב"קלויז" בקופיל, ומחשבות חדשות וזרות התחילו לפעמו. נפחד אבי מפני המחשבות האלה, שמא יביאוהו לידי ספקות ופקפוקים העלולים לערער את דעותיו הקיימות. בהתאמצות מרובה דחה את המחשבות האלה והשתדל להתרכז בנגינה המעולה גרידא.

בשוב אבי מבית־הכנסת עם פיבל מארחו, מצא את השכינה שורה בביתו. אשתו מלכה קיבלה אותם בברכת "שבת שלום" לבבית וחמה. אפילו יוסי, שניתק לרגע את מבטו מ"הצפירה", כדי לברך את הבאים, פניו אורו, כאילו הנשמה היתרה פקדה גם אותו, חרף ראשו הגלוי. אחרי "שלום־עליכם" והקידוש, ישבו לשולחן לאכול.

שונה היה ליל־שבת זה בשביל אבי מכל לילי־שבת הקודמים ומרשימה היתה חוויתו זאת. שני עולמות שונים, אחד — ישן שבו חי עד הנה, ואחד

— זר וחדש לגבו, נכנסו זה בתוך תחומו של זה, ולכאורה לא נפגעו זה מזה.

מאכלי שבת הטעימים והזמירות עוררו בלב אבי געגועים למה שהיה רגיל בו והתחבב עליו במשך כל ימי ילדותו ובחרותו. לעומת זה, שירי "חיבת ציון" חדשים, מעורבים עם זמירות השבת; שיחות שגם בעלת־הבית משתתפת בהן, על פוליטיקה עולמית, על המתישבים היהודים ב־פלשתינה, על ספרות עברית ולועזית; כל זה היה זר לו לגמרי. בכל זאת, לא הרגיש אבי בשעטנז המדומה הזה משום חילול הקודש.

צר היה לאבי כי לא יכול להשתתף בשיחות על ענינים שלא היתה לו בהם נהירות מספיקה. בעל הבית, אשתו ויוסי הרגישו באי־נוחותו של אבי בשל אי־יכלתו להשתתף בשיחות וניסו פעמים אחדות להסב שיחתם לענינים יותר קרובים לאורח, אך הוא ביקש מהם לא לנטות ממסלולם ולהמשיך את שיחותיהם כרגיל. "אדרבה", אמר, "אני מכיר תודה לכם כי פתחתם לפני אשנב לעולם הגדול שגם אני חי בו וחייב לדעת להכירו."

לסוף פנתה אליו מלכה וביקשה ממנו לשיר מניגוני החסידים, מכיון, שלפי דבריו, בא מעיירה חסידית, ובן חזן הנהו. אבי התרצה לכך ופתח בניגונים החביבים על חסידי קופיל. שירתו הלבבית והעריבה הלהיבו את השומעים עד שהתחילו להילוות אליו והתלקחה שירה להיטה ועליצה בצוותא.

"דבר זה חסר לנו", אמרה מלכה, בייחוד ליהודים הליטאים. אין לי די מלים, ר' זוסיא היקר, להביע את תודתי, כי הבאת את החדוה העילאית הזאת אל תוך ביתנו בשבת זו המבורכת. מה צדקו החסידים הדוגלים בסיסמא: 'עבדו את ה' בשמחה, בואו לפניו ברננה'."

ויוסי הוסיף גם הוא: "תדע לך, זוסיא חמודי, כי חלוצי ההתישבות בארץ ישראל הביאו אתם גם הם מניגוני החסידים ושרים אותם בכל עת מצוא, בגדל שמחת עבודתם, או בהצק להם הרעב. בשעות של שמחה או יגון, הם פורצים בשירה ורוקדים בדבקות נמרצת עד כדי השתכרות

רוחנית ואפיסת כוחות. כך קראתי בעיתונים. כנראה שגם הם עובדים בשמחה, ועל ידי עבודתם את אדמת הקודש, הם מקדשים גם את אלהיהם."

לסוף נתפרדו איש מעל אחיו מתוך התרוממות הרוח בברכת "ליל שבת ומנוחה". כך עבר על אבי ליל השבת המוזר בנכר והשאיר עליו רושם בלתי משתכח.

במועדון "חובבי ציון" בבריסק

ביום המחרת, אחרי שחזרו פיבל ואבי מבית הכנסת וגמרו את סעודת צהרי השבת, נילווה אבי אל פיבל, אשתו ויוסי, בלכתם אל מועדון חובבי ציון שבבריסק לשמוע וויכוח שסודר שם בין שני דוברים, אחד ממחנה המשכילים ואחד ממחנה חובבי־ציון. המועדון שהתאכסן במרתף בית רעפים גדול היה מלא מפה אל פה, וגם בחוץ עמדו מספר אנשים מעשנים סיגריות כי בפנים המועדון אסור היה לעשן בשבת מפני כבוד הבריות. לבו של אבי נקף אותו בשעת ה"ירידה" מעל המדרגות אל המרתף, אך בהביטו בפני מלוויו רווח לו. במשך היממה האחרונה שבילה בחברתם, התידד אתם עד כדי רכישת אימון בהם, ולכן הלך אחריהם בבטחה שלא יאונה לו כל רע.

מעולם לא ראה אבי ערב־רב כמו שמצא במרתף. אנשים מגילים שונים, בעלי זקן ומגולחים, חבושי מגבעות וקשקטים, סטודנטים — לבושי מדים, וגם גלויי ראש היו שם. לא חסרו אף פרועי שער שבלוריותיהם מתנופפות על כתפותיהם. היו שם טרזנים וגם שאינם מקפידים בלבושם, אך בולטים יותר בכל התלבושת היו השכמיות ומשקפי־האף (פנסנה).

רוב המקומות כבר היו תפושים, אך היו עוד אנשים שעמדו בזוגות או בקבוצות בכל פנות החדר, שקועים בשיחותיהם ובויכוחיהם הנלהבים. הרעש היה גדול כי הנואמים טרם הגיעו.

אבי נמצא במצב של מבוכה בתוך קהל זה שנשים וגברים היו מעורבים בו, ולשם הצלה פורתא, פנה אל ארונות הספרים שעמדו לאורך כל הקיר האחורי, וגם פה מצא פנים חדשות שלא ראה מעודו. היו כאן ספרים בשפות

שונות: עברית, רוסית וגרמנית. גם המון כתבי־עת ועיתונים היו מגובבים בערמות גבוהות.

בהעיפו עין בספרים, ראה שמות מחברים, כמו סמולנסקין, מאפו וליליבלום שלגמרי היו זרים לו. עיין אבי בכתבי העת, "המליץ" ו"הצפירה", ומיד התרשם מן העברית החיה והעסיסית. בייחוד נהנה מכתיבתו של סוקולוב, אם כי פה ושם נתקל במלה בלתי מובנת לו. בלשונו של סוקולוב ראה מזיגה מוצלחת של לשון התנ"ך התלמוד והסגנון הרבני. "אכן יש ניצוץ של קדושה בכתבים האלה", חשב, "ואנכי לא ידעתי".

פתאום נפלה דממה בחדר. הפנה אבי את פניו לקהל וראה כי שני הניאמים כבר יושבים לשולחן, ואדם אחד שאותו ראה בחדר לפני־כן, יושב ביניהם. כל הכסאות כבר היו תפושים ורבים עמדו בשולי החדר מאפס מקום. העיף אבי עין בכל החדר ומצא את מכריו יושבים בירכתי החדר. יוסי בפנף אליו בידו כאילו קורא לו לשבת על ידו על הכסא ששמר בעדו, בהחזיקו את ידו על גבו. אך אבא, שנמנע לשבת בין נשים, עשה תנועה בידו לאות שאין דבר בכך ושהוא מעדיף לעמוד במקומו.

יושב הראש תפף בידו על השולחן לאות כי האספה נפתחה. בראשונה הציג את הנואם מצד המשכילים. בעל רעמה המשתרעת על ערפו ובקול מרעים לפרקים, היה הנואם דומה לכפיר בעיני אבא. הוא דיבר יידיש שלכאורה היתה שפת האם של אבא, ובכל זאת לא היתה מוכרת לו כל צרכה. רבים היו המלים והביטויים שהתקשה בהבנתם. אם כך מדברים בני הכרך או אנשים מלומדים, לא היה ברי לו. מכל מקום הכיר בשפתו של הנואם גם תערובת של מלים גרמניות אשר שמע מפי פריץ, יליד גרמניה, שכנו החייל בקסרקטין שלו. אבי התאמץ לתפוש את תוכן הנאום, ומשברי הרעיונות שקלט הבין את תמצית הנאום כלהלן:

היהודים סגורים ומסוגרים בתוך הגיטאות שכפו על עצמם. הם שונים בחיצוניותם, תלבשתם, גינוניהם, מנהגיהם והליכות חייהם משכניהם החיים מחוץ לכותלי הגיטו. את שפת המדינה אינם יודעים. חינוכם מוגבל בתוך

ד' אמות של התורה והתלמוד. חכמות ומדעים זרים להם לגמרי. מלאכות ומקצועות המכבדים את בעליהם אינם לומדים ומסתפקים בחיי לחץ ועוני שהם מפיקים בקושי גדול ממלאכות פשוטות ותגרות זעירה, והעניות מנוולת אותם. בחיי החברה אינם משתתפים ונראים כמיותרים וכיוצאי דופן בעיני שכניהם הגויים. מכאן יחס הבוז והשנאה שהגויים רוחשים לכלל היהודים.

השוני שבנו מעם הארץ, לפי דעתו של הנואם, הוא מקור כל הצרות והסבלות החלות על ראשינו בכל ארצות מגורינו. הגיע הזמן שנעזוב את חומות הגיטו ונצא לעולם הגדול. נלמד את שפת המדינה, מדע ואמנות. נתלבש כבני אדם ונשתדל להתערות בחיי החברה. נתחיל להפיק תועלת מן ההשכלה של זמננו, ואולי על ידי כך ניטיב את תדמיתנו בעיני הגויים ונקרב את היום שבו נזכה ליהנות משויון זכויות בין בני האדם.

אגב נאומו ציטט הנואם אישים ידועים, אשר רק שלושה מהם השתקעו בזכרונו של אבי : מנדלזון, לבינזון וי. ל. גורדון.

אחריו דיבר מייצג חובבי ציון, והנה תמצית דבריו :

"לא מחיקויינו את הגויים ניושע. כבר נעשו בסיונות כאלה בספרד, בגרמניה וברוסיה, והתוצאות היו האינקביזיציה, ההתבוללות והפרעות. אמנם, שונים אנו מכל הגויים, אבל דווקא השוני הזה יקר לנו. יצרנו לנו תורת חיים וטוב שנלך בדרכיה. אל נא נמירנה בתורות זרות. המשכילים שואפים להיות ככל הגויים, ובפרט הזה אני מסכים אתם במובנים ידועים. כמו שלכל עם יש שפה משלו, תרבות משלו, ובית לאומי משלו, כן גם עלינו לרכוש את כל הנכסים הללו. ואיפה? רק בארץ אבותינו. הארץ הקדושה שאהבתנו אליה מהולה בדמנו, שמעולם לא שכחנוה, ששלוש פעמים ביום התפללנו לשוב אליה, ותמיד העלינו אותה על ראש שמחתנו, רק היא יכולה להחיות את העצמות היבשות. רק בציון יכול הנס להתרחש, ורק שם יכולים אנו להיגאל ולהיות עם נורמלי ככל העמים ולחיות ברוח התורה שבה בחרנו בתור תורת חיים ואמת. ואין זה חלום. ההתחלה כבר

נעשתה ע"י ה"ביל"ו"ים ושאר המתישבים. נעשה כמוהם. נעזוב את ארצות הגולה ונשוב לארצנו אשר נשבע ה' לאבותינו לתת לנו. נעשה סוף לכל הרדיפות, הלחץ, והצרות שסבלנו בכל ארצות נדודינו, מגלות רומא ועד היום הזה.

גם הנואם הזה הזכיר שמות אשר שלושה מהם נשארו בזכרונו של אבי: פינסקר, סמולנסקין וסוקולוב.

בלילה ההוא נדדה שנת אבי. הרעיונות החדשים ששמע באספה הרעישו את נפשו והביאו קצת ערבוביה במוחו. עכשיו, באישון לילה ובאין מפריע, התאמץ אבי לסדר את מחשבותיו ולצאת מן המבוכה.

"עלינו לשנות את תדמיתנו החיצונית", צלצלו עוד באזני אבי דברי המשכיל, בעל הבלורית. אך למה? שאל אבי בלבו. למי איכפת הזקן, הפאות, הקפוטות והקשקטים? יהודי צריך להיות בעל־צורה יהודית. ואשר להליכות חיינו, אנו שואפים לחיות על פי חוקי תורת משה והשולחן־ערוך, שהוא פרי עמלם של חכמינו ורבותינו מדור־דור.

יהודי מניח תפלין בכל יום, חשב אבי; מתפלל בבית הכנסת, שומר שבת ומועדים, ובשעות הפנאי לומד תורה, או אומר פרקי תהלים. איזה רע יוצא מכל זה למישהו? ואם נתחיל לשנות את דרכי חיינו, כעצת המשכיל, הלא אין לדבר סוף, ועלולים אנחנו להגיע ח"ו לידי שמד.

ייתכן, חשב אבי, כי בפרט אחד צדק המשכיל במקצת, דהיינו: לא לטובתנו הוא להסתייג בחינוכנו משפות זרות ומדעים. הלא סוף סוף, הרמב"ם ורבנו סעדיה גאון היו בקיאים בעניני חכמה ומדע. והגר"א אמר: "כפי מה שיחסרו לאדם ידיעות בחכמות, יחסרו לו לעומתן מאה מדות בחכמת התורה." המצב הזה אולי טעון תיקון, הירהר אבא, אם כי לא ברור היה לו מה יש לעשות.

לעומת זה, הרבה ממה שאמר דובר "חובבי ציון" מצא הד בלבו של

אבי. הוא הסכים אתו כי רק בארץ ישראל נוכל לחיות על פי חוקי התורה, באין מפריע. גם חינוך ילדי ישראל יוכל להיות יותר שלם בארצנו, כי בתי הספר שם יהיו כולם ברשותנו, ונוכל להכניס בהם, נוסף ללימודי הקודש, גם לימודי חול וחכמות שונות. וכי לא כן אמר אחד מגדולי התורה, "עם גאולת ישראל תחזור החכמה לאכסניה שלה"? רק דבר אחד לא היה ברור לו, דהיינו: איך נוכל לחיות בארץ הקודש ביחד עם אפיקורסים כאלה שראה היום, המחללים את השבת בפרהסיה?

בכל זאת גמר בלבו לשוב למרתף שביקר היום ולעיין בספרות ובעיתונים הנמצאים שם, בכדי להכיר לדעת יותר את שאיפות "חובבי ציון," פעולותיהם והישגיהם. בהגיעו להחלטה זאת, נתקררה דעתו ונרדם.

חדר מתוקן

למחרת השכים אבי לקום בכדי ללכת ביחד עם פיבל לבית־ספרו. עם כניסתו לחדר־הלימוד פנימה, התחילו עיניו מתרוצצות מרוב השתוממות. כמה שונה היה במראיתו מן ה"חדר" שלו בקופיל! חדר הלימוד של פיבל היה מרווח, נקי ומצוחצח. באמצעיתו עמדו ארבעה טורים של ספסלי מכתבה, חמשה בכל טור, וספסל לכל תלמיד. בראש החדר עמד שולחן כתיבה בשביל המורה שפייבל קרא לו "קתדרה", ועל הקיר היה תלוי לוח שחור וגדול. התחילו התלמידים להתאסף וכל אחד התיישב בנימוס על ספסלו והניח את ספריו במגרת המכתבה.

כשנתמלא החדר אמר המורה: "שלום, ילדים!" והם ענו: "שלום, מורה!" פייבל הציג את אבי שמשך את תשומת לבם של הילדים במדיו הצבאיים וביקש ממנו לשבת על הכסא שהעמיד בשבילו בפינת החדר.

המורה קם ואחריו — התלמידים. פתחו ב"מודה אני" וב"שמע" ושוב התישבו במקומותיהם.

השעור הראשון היה בחומש ורש"י. החידוש הגדול בעיני אבי היתה העובדה שהלימוד התנהל כולו בעברית. "עברית בעברית" קוראים לשיטה

זו, אמר פייבל לאבי אחרי־כן. כל ההסברים של המורה, השאלות והת־שובות היו בעברית ורק לפעמים נדירות תירגם המורה מלה בודדת ליידיש. אלמלא שמע אבי באזניו ובעיניו ראה, לא היה מאמין כי דבר כזה בכלל בגדר האפשרות הוא. זוהי באמת שיטה יעילה, חשב, בלימוד שפה זרה. ההתאמנות בדיבור העברי תקל על הילדים ללמוד את השפה העברית. ובדעתם את השפה הלא כל הלימודים העבריים בתנ"ך ומפרשיו ובמשנה לא יקשו עליהם.

גם המשמעת וההתענינות הכללית הפליאו את אבי. מצב שכזה, הרהר, בלתי אפשרי הוא כשהילדים יושבים צפופים מסביב לשולחן, מרפק מרפק, דוחף מרפק, והרגלים מתחת לשולחן מתנגפות ומתפתלות. לאידך גיסא, חשב אבי, בשבת הילדים מסביב לשולחן, מתווצר לפעמים יחס אינטימי־משפחתי, נוח יותר לשיחות קיבוציות. מה עדיף לא יכול אבי להחליט בשעה זו.

כשנגמר השעור הודה אבי לפייבל בעד ההזדמנות שנתן לו לבקר את חדר לימודו בזמן השעור. הרבה למד ממנו, אמר לו אבי, ויש לו הרצון לשמוע עוד ועוד, אלא שהגיע זמנו לשוב לקסרקטין.

חזרה הביתה

שירות אבי בצבא התקרב לקצו ולבו התחיל להתפעם בחשבו על חזרתו הביתה בקרוב. בינתים ביקר במועדון "חובבי ציון" פעמים אחדות בכדי לעיין בספרותם. קרא מאמרים שונים ב"המגיד", "השחר" ו"הצפירה", הנוגעים בתנועת "חובבי ציון". קרא על דבר פעולות "בילו" והמושבה שלהם "גדרה" וגם על דבר מושבות אחרות בארץ הקדושה שהוקמו בעזרת הברון רוטשילד. כמו־כן קרא על דבר הישגיו הגדולים של אליעזר בן־יהודה בתחיית השפה העברית בארץ האבות. בהתענינות גדולה קרא על דבר הישיבות הקיימות בארץ הקדושה, מקובלי העיר צפת, והיהודים ה־חסידים והישרים החיים בארץ ישראל, ולבו התחיל נוהה שמה.

הוא התחיל לקנא בצעירים אלה, חברי "חובבי ציון", ששאיפתם היא

לעורר את היהודים בכל רחבי העולם ולהביאם לידי מעשים ביחס לתחיית העם היהודי בארץ אבותיו. מה מקשר צעירים שאינם שומרים מצוות לארץ הקדושה, לא יכול אבי להבין במדה מספיקה, אך כל מה שקרא יותר על תנועת "חיבת ציון" גדלה ההכרה בלבו כי חיונית היא לכל עם ישראל ושכל יהודי מסור לעמו חייב להשתתף בה.

והנה הגיע יום פרידתו מן הצבא. זה היה יום בהיר אחד בשילהי קיץ תרס"ב. יושב הוא ברכבת, סמוך לחלון. הוא נוסע הביתה אל אהובי נפשו, ולבו מתרחב משמחה. שדות, יערות, הרים ובקעות עוברים בחיפזון לפני עיניו. מחשבות רודפות מחשבות על חוויותיו המרובות בצבא ובכרך בריסק, אך פתאום כל מחשבותיו הללו מסתלקות ומפנות מקום למחשבה היחידה והמרגינה שבעוד יומיים יתאחד עם משפחתו.

אשתו שסבלה כל־כך הרבה בשנות היעדרו, עיניה בודאי כלות כבר לראותו. בתו הקטנטונת, שספק אם היא זוכרת אותו, העומדת לפני החלון, כפי שכתבה לו אשתו, ומתחננת: "הו, אלי, שלח לי את אבי מבריסק" תטפס עליו ותחבק אותו בידיה הזעירות. אביו הזקן ואשתו גנדיל, שהיא גם חותנתו, מצפים בכליון עינים לראותו. שניהם תמכו באשתו ובתו כל ימי היותו בצבא. כמה הוא חייב לשניהם! ואיך יוכל להשיב להם כגמולם?

בעוד שהוא חושב על אביו, הוא נזכר בשעות הנעימות ששניהם בילו יחדיו בדברי־תורה ובשיחות חולין. נפשו יוצאת עכשיו לחדש את השעות האלה, ולבו מתרחב בו בחשבו כי מוכן הוא לכך, כמו שהיה לפני ארבע שנים. הוא עמד בכל נסיונותיו שהיו לו בצבא ובחברת אנשים המזלזלים במצוות. הציץ בפרדס "חיבת־ציון", שרבים משומריו אינם משומרי מצוות, ולא נפגע. בלב שלם יוכל להביט בפני אביו, ובלי מורא מפני מוסר כליות, וטוב לו.

אולם בעוד שהוא מתמוגג מרוב תענוג בחשבו על התאחדותו עם אהובי נפשו, מתגנבת דאגה ללבו: מה יעשה בקופיל ואיך יפרנס את אשתו ובתו?

אם ישוב ללמד תינוקות כמו שעשה לפני התגייסותו, וזה אמנם היה רצונו האמיתי, הלא שלא מן הנמנע הוא שישנה את גישתו ושיטתו ממה שהיו, אחרי שראה את פייבל בעבודתו ואחרי שנשבה לרעיון "שיבת ציון". השינויים הצפויים האלה, אם כי לפי שעה לא היה לו כל מושג באיזו צורה ובאיזו דרך יכניסם בעבודתו, ואיך יתקבלו על תושבי קופיל? תמה.

מכל מקום, בטוח היה כי עליו לנסות, ואגב עבודה ישתדל לכוון את שיטתו ותכסיסיו למטרות החדשות שהציב לו, דהיינו: לימוד עברית בתור שפה חיה והחדרת חיבת ציון בתוכן הלימודים. ואם בני קופיל יסרבו לקבל את תורתו זאת, הלא סוף־סוף העולם גדול הוא והוא יוכל לנסות את גורלו במקומות אחרים.

עד שהיה שקוע במחשבות אלה, שקעה השמש והשתלטה חשכה בחוץ. הנופים הנאים נעלמו, ומלבד אורות קורצים מרחוק, אי־אפשר היה לראות דבר מעבר לחלון. הוציא אבי מכיסו את עיתון "הצפירה" שקנה בבריסק וניסה לקרוא בו, אך באור הקלוש שהפיצו מנורות הנפט התלויות בתקרת הקרון אי־אפשר היה לו לקרוא. התפלל תפלת מעריב בלחש וקרא את "שמע" שלפני השינה. מתוך עייפות שבאה לו מטלטולי היום נעצמו עיניו מאליהן, ועוד טרם גמר את קריאת "שמע", נרדם.

פרק ח': אין נביא בעירו

פגישת אבי עם בני משפחתו

בתחנת הרכבת "ויטוביץ", במרחק של כעשרים וירסטאות מקופיל, חיכתה לאבי המשפחה, שבאה לקבל את פניו בשתי עגלות. בין הבאים היו אשתו, בתו, אביו, חותנתו, שני אחיו ושלש אחיותיו. למותר הוא לתאר את ההתרגשות והסתערות רגשי האהבה בין הנאהבים. פרידהלה, בת הארבע, טיפסה על זרועותיו של אבא ונצמדה בו. מה גדלה שמחת אבא כשאמא נתנה לו את בגדיו האזרחיים שחיכו לו בביתו ארבע שנים. חטף אבא את החבילה ומיהר אתה אל חדר השימוש. השליך מעליו את מדיו ואמר "ברוך שפטרני". כעבור דקות אחדות, שוב הופיע אבי לפני בני־משפחתו בצורת אותו אברך המשי שאיחר לשבת ב"קלויז" בכל לילה.

אמי הסתכלה באבי ובבגדיו שניראו גדולים מדי עליו והעירה: "רזית, זוסיא. וכי לא אכלת דייך?" סיפר אבי לבני משפחתו על דבר היפגשו עם ר' חיים בריסקר, ואיך ששמר את עצתו והסתפק במועט של מזון כל ימי היותו בצבא. פני סבי האירו לשמע הדברים האלה. במשך הנסיעה הביתה, שאל אבי על ידידיו ומכריו. בני משפחתו גם הם ביקשו לדעת על חוויותיו בצבא, אך בתו המלמלנית מינפלה את רוב השיחה בסיפוריה על רעותיה ומשחקיה.

אבי בביתו

כשנכנס אבי אל ביתו, אורו עיניו. הסתכל סביבו וסקר במבטו כל פינה וכל גומחה, כל רהיט, ובעיקר, ארון הספרים שלו. "הכל שלי", אמר בלבו. "ברוך ה' שהשיבני אל ביתי ואל עצמי ובשרי, שלם בגופי ורוחי."

ראה אבי את הסדר והנקיון השוררים בבית והביט באהבה ובהערצה אל אשתו שכבר עמדה על יד הכירה ועסקה בהכנת ארוחת הערב. רצה

לגשת אליה, והנה באה פרידהלה במרוצה מן החוץ והתחילה מושכה אותו החוצה באמרה: "בוא נא אתי, אבא לחצר. הילדים אינם מאמינים שיש לי אבא. ייראו כי אבי הוא היפה בכל האבות." ואמא קראה מן המטבח: "הניחי לאביך, פרידהלה, כי הוא עייף ורעב." והקטנה השיבה: "רק לדקות אחדות, אמא!" אבי יצא אחרי בתו החוצה.

הילדים שעמדו בחוץ על יד הבית התחילו לסגת אחור בראותם איש זר, אך אבי רמז להם להתקרב והתחיל לחלק להם ממתקים שהכין למפרע. לחץ את ידיהם ושאל לשמותיהם. פני פרידהלה קרנו משמחה.

אבא התרחץ במים חמים שאמא חיממה בדוד, והרגיש כאיש חדש. לאחר שהתפלל תפלת "מנחה", קראה אמא לשבת לשולחן. אבא נטל את ידיו, ישב לשולחן, בירך "המוציא", ופרידהלה ששמרה את כל תנועותיו אמרה: "אבא עושה הכל בדיוק כמו הסב שמואל."

אחרי "המוציא" נתהרהר אבא והתפלל בלבו: "מי יתן ויהיו לרצון אמרי פי על מזבחי זה." אמא הבחינה בהרהוריו ושאלה: "מה חשבת ברגע זה, זוסיא?" והוא ענה: "הודיתי לאל בלבי על הטוב ועל החסד שעשה עמנו, והתפללתי אליו שישלח את ברכתו על שולחננו זה ושלעולם לא ישבית את אשרנו."

כשטעם אבי ממאכלו מצמץ בשפתיו ואמר: "טעם תבשילך, פסי, כטעם גן־עדן, כמאז. אחרי ארבע שנים של עינויים וסיגופים, מה ערבים מאכלי־בית אלה!"

בשעת הארוחה סיפרה לו אמי איך שאביו ואמה היטיבו אתה, ובאמת אינה יודעת מה היתה עושה בלעדיהם, אם כי לא ישבה בחיבוק ידיים. בכל עת מצוא, כשיכלה להשאיר את פרידהלה בביתו של אלתר, תחת השגחתה של חוה אשתו, הלכה עם אמה אל השוק או נסעה אל הירידים לעזור לה במסחרה.

אחרי ארוחת הערב אמרה אמא לאבא: "זוסיא, עוד מעט, ודאי יתחילו

אורחים לבוא לקבל את פניך וכדאי לך לשכב לנוח." "ואני רציתי שאבא יספר לי מה עשה בצבא", רטנה פרידהלה. "נו נו, ניחא", אמרה אמי. "הוא יספר לך, אך לא הערב, כי ראשית, הוא עייף מן הדרך, ושנית, את כבר צריכה ללכת לישון. מחר אי"ה תשוחחי עם אביך כאוות נפשך."

קבלת הפנים

החדשה נפוצה בעיירה מהר כי אבי חזר מן הצבא, ועוד בערב הראשון התחילו בני־משפחתו, ידידיו ומכריו לבוא לראותו. אמי הגישה כיבוד והאורחים שתו "לחיים" והיטיבו את לבם בכל מיני מאפה, מעשי ידי אמי. הבית נתמלא אנשים והשמחה היתה גדולה. התחילו לשאול את אבי שאלות שונות על החיים בצבא ועל העיר הגדולה, בריסק. אבי ניסה לענות על כל השאלות. אולם, מכיון שאנשים היו יוצאים ובאים, היו אותן השאלות נשאלות פעמים רבות ע"י אנשים שונים, ואבא צריך היה לחזור על אותן התשובות מספר פעמים.

בין האורחים היה גם חברו הטוב של אבי, ר' אלתר עוזר'ס, שהיה עוזרו ב"חדר" שלו לפני הילקח אבי לצבא. אבי הכיר שאלתר רוצה לדבר אליו ביחידות, וביקש ממנו לחכות עד שכל האורחים יתפזרו ואז יוכלו לשוחח באין מפריע. כשהשעה היתה כבר מאוחרת, התחילו האורחים להי־שמט אחד אחד, עד שנשארו רק בני המשפחה ור' אלתר עוזר'ס.

שיחת מרעים

כשאבי ור' אלתר ישבו יחד לשולחן, פתח אבי ואמר: "הכרתי בפניך, אלתר, כי מבקש אתה לדבר אלי בפרטיות. לכן ביקשתי ממך לחכות עד שיתפזרו האורחים. ועכשיו דבר כי שומע אנכי." אמר אלתר: "אין הדבר דחוף ואתה עייף מן הדרך הרחוקה. אבוא בפעם אחרת ונשוחח.

"לא, לא", אמר אבי, "כבר נחתי כשעתים ואשמח לשוחח אתך עכשיו. הלא ארבע שנים לא ראינו זה את זה, ואני רוצה לדעת מה נשמע אצלך. מה שלומך? ומה שלום משפחתך? שמעתי כי אתה ממשיך ללמד תינוקות. איך אתה מתקדם בעבודתך? והאם פרנסתך מצויה?" "זהו הענין שרציתי

לדיין בו אתך", אמר אלתר". "אתה היית הגורם להתעניינותי בלימוד תינוקות ואני המשכתי במלמדות מאז נקראת לצבא. פרנסתי ב"ה מצויה, אם כי לא בשפע, אך העבודה עצמה אינה משביעה את רצוני. איני יכול לענין את התלמידים ולחבב עליהם את הלימודים, כי חסרה לי הדרכתך. חשבתי כי עכשיו ששבת, בטח תרצה לפתוח "חדר", ומוטב שאעבוד אצלך בתור עוזרך מאשר אנהל בעצמי את ה'חדר'. הנה בין הזמנים ממשמש ובא. נגדיל את ה'חדר' שיוכל לפרנס את שנינו." "מסכים", אמר אבא, "אבל בתנאי אחד, דהיינו, שאתה לא תהיה עוזרי כי אם שותפי, ונחלק את ההכנסה ביניינו חלק כחלק." "מילא", אמר אלתר, "אם זה רצונך, יהי כן."

אבא ניסה לבאר לחברו את השינויים שהוא אומר לעשות ב"חדר", כמו שיטת "עברית בעברית" ורעיון "חיבת ציון" שיש ברצונו להנהיג בבית ספרם, ואלתר אמר: "את האמת אגיד לך. איני מבין בדיוק למה אתה מתכוון, אולם סומך אני עליך כי כוונותיך רצויות ושאי"ה נצליח."

שבת אצל סבא

בשבת הראשונה אחרי שוב אבי מן הצבא, הוזמן עם אשתו ובתו לאכול על שולחן הסב. הסבה גנדיל הכינה מכל טוב ושלש הבנות סיידו את הקירות, כיירו את הרצפות וניקו את כל הבית עד להבריק.

הסב ושלושת בניו הלכו ביחד לבית־הכנסת לקבלת שבת, והפעם כיבד הסב את אבי בעבירה לפני התבה במקומו. בתפלתו של אבי היו גם מהשתפכות הנפש, שבה הביע את עינוייו וייסוריו שסבל אצל "פוני" וגם מהתרוממות הרוח שבאה לו מרוב שמחה כי שב אל עמו ואל נחלתו. אחרי התפלה ניגשו אליו המתפללים, בירכו אותו ב"מזל טוב" ושיבחוהו בפניו על חזנותו המוצלחת.

השמש דפק על השולחן שעל הבימה והכריז כי ר' שמואל חזן מזמין את כל המתפללים לבוא אל ביתו אחרי סעודת ליל השבת.

כשמלאכי השרת פקדו את ביתו של ר' שמואל חזן באותו ליל שבת,

לא האמינו למראה עיניהם ולמשמע אזניהם. רבות נדדו בעולמו של הקב"ה עד שמצאו משפחה יהודית זו שהשמחה שלמה במעונתה.

הנרות והמנורות הפיצו אור בכל פנות הבית ופני המסובים לשולחן האירו שבעתים. החזן, שלשת בניו ושלש בנותיו, כלם מנגנים כשרוניים, שרו את הזמירות עד להפליא. התבשילים המהבילים גירו את התיאבון והזינו את החושים. השכינה מילאה את כל חלל הבית המאושר, והמלאכים, שבעי־רצון, סוף סוף התחילו להתניע את גפיהם, בירכו את המסובים ואמרו: "כה לשבת הבאה!"

אחרי ברכת המזון התחילו האורחים להתכנס. הכניסו מן המזוזה את כל בקבוקי המשקה שנשלחו על ידי ידידים לכבוד האורח והציגו אותם על שולחן מיוחד שעמד בפנה. הבנות הגישו לשולחן מכל מיני פירות, מגדנות ותרגימה. הבנים הקימו את הספסלים המקופלים ששאלו מבית־המדרש לאורך הקירות בכל החדרים, והאורחים התישבו בהם, גברים בחדר אחד ונשים בחדר שני, עד אפס מקום.

בראשונה הרבו לשאול את אבי על תנאי החיים בצבא, והוא ענה: "מה יש להגיד? אין מלקקים דבש בצבא 'פוני'. אולם, בעת שאת רוב היסורים אין בידינו למנוע, על קושי אחד אפשר לנו להתגבר, אם רק יהיה לנו הרצון לכך. אני סבלתי הרבה מפני שהשפה הרוסית היתה זרה לי. לא הבינותי את שכני החיילים ולא את מפקדי, ובגלל זה נמצאתי תכופות במצב בלתי נעים מאד. לדעתי, חוטאים אנו לבנינו בזה שאין אנו מלמדים אותם את שפת המדינה. אל בתי האולפנא של הגויים אין אנו יכולים לשלוח אותם משום חילול שבת, אבל ללמד אותם את השפה הרוסית בעצמנו יש לנו היכולת. הילדים שלנו מבלים את רוב היום ב'חדר'. שעה אחת בכל יום אפשר ללמד אותם רוסית. עלינו רק למצוא מורה, יודע רוסית, שבעד תשלום מתאים יסכים למלא את התפקיד הזה. על ידי כך, נקל על בנינו, אם יפול בגורלם לשרת בצבא, וגם נכשיר אותם להיות מצליחים יותר במסחרם עם הגויים. הנה כי כן הרווח יעלה על ההשקעה עשרת מונים."

קם אלתר עוזר'ס ואמר: "זהו באמת רעיון מצוין. אגב, רוצה אני

כאן להודיע כי ר' זוסיא ואני עושים שוב שותפות, ומיד אי"ה אחרי השבת, נתחיל לקבל תלמידים לזמן הבא. ואולי אפשר יהיה לנו ב'חדר' המשותף להוציא לפועל את הצעת שותפי בקשר עם לימוד השפה הרוסית." ההצעה האחרונה נתקבלה משום מה באדישות גמורה ובלי תגובה כלשהי.

שאלו את אבא עוד שאלות על חיי היהודים בעיר הגדולה, בריסק. הוא סיפר להם על בית־הכנסת המפואר, על החזן והמשוררים המפליאים, על ר' חיים בריסקר והישיבה המהוללת שלו, על בתי המסחר הנהדרים והסוחרים היהודים האמידים. האורחים הקשיבו בפיות פעורים וראשים מתנועעים לצדדים לאות השתוממות. אולם כשהתחיל אבי מספר להם על אגודת "חובבי־ציון" ופעולותיה, לא מצא כל הד בלבות השומעים. אחדים מהם אפילו עיקמו את פניהם ושאלו: "מה זאת אומרת לשוב לציון לפני ביאת המשיח? למה נדחוק את הקץ?" אבא סבר כי למותר הוא להיכנס אתם בויכוח בשעה ההיא בענין חשוב זה ושינה את הנושא.

הסבה גנדיל ביקשה את הנאספים לטעום מן המוכן בשבילם. פתחו באכילה ושתיה; היטיבו את לבם והתענגו. מישהו פנה לסבי — החזן ואמר: "ר' שמואל, השמיענו נא מניגוניך!" פתח סבי בניגון ומיד נילוו אליו בניו וכל הנאספים. שרו ורקדו, הגברים בחדר אחד והנשים בחדר אחר, עד שעה מאוחרת בלילה. אבי הלך לישון בלילה ההוא שמח וטוב לב, מרגיש כי בתוך עמו הוא יושב וכל פרק "הצבא הרוסי" הוציא מספר זכרונותיו.

הכנות לקראת "חדר" חדש

שמו הטוב שרכש לו אבי בתור מלמד מצליח לפני היקראו לצבא עמד לו כעת, ובמשך זמן קצר נרשמו ב"חדר" החדש של ר' זוסיא ור' אלתר די תלמידים לשלש כיתות.

שני תנאים התנה אבי עם שותפו ביחס לשכר הלימוד. ראשית, שהוא צריך להיות אחיד, ללא מרבה או ממעיט, בכדי שלא יימצאו מיוחסים בין ההורים. ושנית, שבכל עשרה תלמידים יהיה אחד פטור משכר לימוד

בכדי לקיים מצוות "עשר תעשרנו." לתכלית זו צריך יהיה למצוא בני־עניים מוכשרים אשר אין יד הוריהם משגת לשלם את שכר הלימוד. ואגב, מילגות כאלה צריכות להינתן בסודיות גמורה. אלתר עוזר"ס קיבל את שני התנאים ברצון ועוד הוסיף: "תבוא עליך ברכה, זוסיא יקירי, על ישרך וטוב־לבך."

וגם אלתר מצדו הציע שיעסיקו את איציק אייזיקס, בן השוחט, עלוי הישוב יומם ולילה בבית־המדרש והוגה בתורה, בתור עוזר, כי לשלש כיתות הלא יהיו נחוצים שלשה מורים. הוא גם הציע שאבי ילמד שפה ותנ"ך בכל הכיתות, הוא בעצמו ילמד תפלה ושולחן־ערוך, והעוזר ישנן עם התלמידים את שעוריהם. שתי הצעות הללו מצאו חן בעיני אבי כי איציק אייזיקס, אם רק יסכים, לדעתו בן־תורה ואיש ישר הוא, ואם יחלקו את העבודה ביניהם, כעצתו של אלתר, ייצא שכל אחד מהם יתן את מיטב כשרונותיו ל"חדר" המשותף, וההצלחה מובטחת למפרע. כעת נשאר רק לדבר אל איציק אייזיקס, לשכור דירה מתאימה ולרהט אותה כהוגן.

איציק אייזיקס קיבל את ההצעה בשמחה בתנאי שאבי ידריך אותו בעבודתו. אבי הציע שפעם בשבוע יזדמנו שלשת המורים יחד לשם דיווח והתיעצות, בכדי שיהיה תיאום בעבודה ורוח אחידה שלטת ב"חדר".

"דעו לכם, חברים," אמר אבי, "כי האחריות שאנחנו נוטלים על עצמנו גדולה היא עד מאד. וכי צריך אני להזכיר אתכם כי 'תלמוד־תורה כנגד כולם'? נזכור נא תמיד כי העבודה שאנו עוסקים בה אינה רק קדום לחצוב בה, כי אם גם עבודת קודש אשר עתיד היהדות של הדור הבא תלוי בה."

לאחר ההידברות הזאת, יצאו אבי ואלתר לבקש דירה מתאימה. לאשרם נמצא פונדק עזוב, בן ארבעה חדרים, אשר בעליו מת ומשפחתו עזבה את העיירה. את הבית הזה שכרו, שיפצו וריהטו בשולחנות וספסלים בעד סכום די הגון שהשיגו בהלואה אצל שמריל המלוה. שמריל זה, בגלל היותו אב לילד אשר נרשם ב"חדר" החדש, הלוה להם את הכסף הדרוש ברבית נמוכה.

החידוש בריהוט ה"חדר" היו הלוחות השחורים שהוזמנו אצל יצחק הנגר וניתלו על קירות חדרי הלימוד. בעירה הופץ הקול כי מיד אחרי ראש השנה ייפתח ה"חדר" החדש של ר' זוסיא ושל ר' אלתר וכי נשארו רק מקומות אחדים למספר מצומצם של תלמידים חדשים.

ה"חדר" בפעולתו

בזמן הראשון עורר ה"חדר" החדש סנסציה בעירה. מי זה שמע על "חדר" שיש בו שלש כיתות ושלשה מורים? כנהוג, מלמד ה"רבי" תלמיד אחד לחוד או שנים ביחד, בעת ששאר התלמידים משחקים בחוץ ומחכים לתורם. על אף השגחת העוזר, יש שהתלמידים מתפרעים ומסתבכים בהתאבקות או בהתנגשות. וכאן, ב"חדר" החדש שורר סדר ושקט, כמו, להבדיל, ב"שקאלעס" של הגויים. בעירה אמרו כי את שיטותיו החדשות למד ר' זוסיא בבתי־ספר היהודים בעיר הגדולה, בריסק.

בכל יום היו מתפללים התלמידים ב"חדר" של ר' זוסיא תפלת שחרית ומנחה בציבור. בחג החנוכה היו משחקים במשחקי סביבון וכרטיסים, ובחג הפורים היו מתחפשים הילדים וחוזרים על הבתים בתור "פורים שפילער". בל"ג בעומר היו יוצאים הילדים, מזוינים בקשת וחץ, לטיול ביער מחוץ לעיירה. העיקר הוא, שנפש הילדים היתה קשורה ב"חדר" והיו רצים שמה בחשק, בלי גירורים על ידי ה"בעהעלפער".

הסב שמואל ביקר את החדר תכופות ושבע נחת. "אשרי עין ראתה אלה", אמר. היה הסכם בין אבי ואלתר, ובין סבא כי אחרי שלש שנות לימוד ב"חדר", כל הרוצה שבנו ימשיך ללמוד גמרא יוכל להעבירו אל ה"חדר" של הסב. הרב דמתא וכל נכבדי העיירה שביקרו את ה"חדר" של אבא דיברו עליו רק טובות, פרט לחסידי זינקוב המובהקים שהתיחסו אליו בשויון נפש, באשר אבי לא היה בין פוקדי הרבי בזינקוב.

עם אשר לא ידעת

ביחס לשינויים עקרוניים שהיה בדעתו של אבי לבצע בתכנית הלימודים גופא, היה זהיר ואטי עד מאד. הוא ידע כי צפויה לו מלחמה בכל שינוי

קל כבחמור, ולכן גמר בדעתו לדחות את התיקונים האלה עד שיגדל אימון הקהילה בו למעלה מכל ספק, ורק אז יתחיל בתיקונים, קימעה, קימעה.

מקרה אחד שימש בתור אבן־בוחן. כפי שרמז אבי בזמן קבלת הפנים שנערכה לכבודו בבית סבא, היה בדעתו להעסיק מורה מיוחד לרוסית. זמן רב ביקש אדם שיוכל למלא תפקיד זה ולבסוף מצא בחור ראוי לכך. שלמה בן זלמן, בעל חנות־האריגים החדשה, למד בגימנסיה בקמיניץ כש־משפחתו עוד גרה שם, ועכשיו שמשפחתו עברה לקופיל, עבר גם הוא אתה ועזר לאביו בחנות. הבחור הזה היה מרוצה ללמד רוסית שעות אחדות לשבוע ב"חדר" של אבא בעד תשלום מסוים. היות ושכר הלימוד הרגיל היה נמוך מלספק את ההוצאה הנוספת הזאת, פנה אבי אל הורי התלמידים בבקשה שכל אחד יוסיף לתכלית זו פרוטות אחדות לחודש. ההורים, לא רק שסירבו להוסיף על שכר הלימוד, אלא גם התנגדו לכל הענין. ללמד את בניהם רוסית, אמרו, זהו כאילו ללמד אותם "טרפה־פסול". אם נעלה אותם עכשיו בדרך מסוכנת זו, אמרו, מי יודע להיכן יגיעו כשיתבגרו? המקרה הזה כאילו שפך צוננים על כל תכנית התיקונים ששמר אבי בלבו, ולכן החליט להזדיין בסבלנות.

באופן הדרגתי התחיל אבי לעבור מתרגום ליידיש לביאור בעברית קלה. שיטתו היתה מעורבת, חלק בתרגום וחלק "עברית בעברית", ולאט לאט התחילה העברית דוחקת את רגלי היידיש. והנה התחילו האבות מתאוננים כי הילדים אינם יודעים את פירוש המלים של פרשת השבוע. סיפר לו אב אחד כי בשבת שעברה, כשבחן את בנו, כדרכו בכל שבת, בפרשת השבוע, לא ידע הלה לפרש מספר מלים, וכשגער בבנו על כך, החל לבכות. הוא יודע את פירוש המלים, טען הבן, אלא שאינו יודע איך לפרש אותן ביידיש. ניסה אבי לבאר לאב כי בנו אמנם מבין את המקרא, אך אינו יודע לתרגמן ליידיש. העמיד האב פנים תוהות. "איך זה", שאל, "מבין ואינו יודע לפרש?"

וכן, הועמד אבי לפני בעיה רצינית. זוכר הוא כי פייבל, המורה בבריסק, כמעט שלא השתמש בתרגום וניהל את כל השעור בעברית, ובכל זאת לא

שמע שיש מהרהרים על שיטה זו. לא כן המצב כאן בקופיל. "אמנם, בתוך עמך אתה יושב", אמר לעצמו, "אך עם אשר לא ידעת". התחילה כבר להתגנב ללבו מחשבה להחליף את העיירה בכרך קרוב, אך אשתו שוב היתה הרה, ולא יכול היה להעלות על דעתו שינוי מקום לעת כזאת.

לאחר שנולדה בתו השניה הרגיש כי עול הפרנסה הולך ומכביד. צריך היה להגדיל את הכנסתו ולשם כך להרבות את מספר תלמידיו. מצב זה הרתיע עוד יותר את תכנית התיקונים הנכספת שרצה להכניס בבית־ספרו וגרם לו נסיגה של ממש ממנה. בכל זאת לא התייאש וביקש עצות שונות.

ניסה להסביר את השעור בעברית ואחר־כך לעבור עליו בתרגום ליידיש, אבל שיטת השעטנז הזאת פגעה בחוש האסטטי שלו, ומלבד זאת, הרגיש כי התלמידים מתבלבלים משיטה מעורבת כזאת. מצא אבי תחבולה אחרת, דהיינו: שהוא בעצמו ילמד "עברית בעברית" והעוזר, איציק יעבור על השעור בתרגום. באופן כזה ירגישו התלמידים כי הוא, ר' זוסיא מורה לעברית ושאתו צריך לדבר רק עברית, ובאותו זמן ילמדו גם לתרגם את השעור ליידיש, בכדי להשביע את רצון הוריהם. ההסדר הזה פעל בהצלחה מסוימת, ולפי שעה הוציא את אבי מן המבוכה.

אך לא ארכו הימים ותלונות חדשות מצאו להן מהלכים בעיירה, דהיינו: ב"חדר" של ר' זוסיא הילדים לומדים לגמגם בלשון הקודש ומשננים: "למדתי, למדת, למד, וכו'". ד ק ד ו ק קוראים לזה. "אך מה יועיל כל זה?", שאלו ההורים. "למה בכלל צריכים הילדים ללמוד לדבר בלשון הקודש? למה לטמטם את מוחות הילדים בזה שקוראים 'דקדוק'? הלא יותר טוב לפטם אותם בחומש ורש"י וגמרא."

בדבר אחד מצא אבי נחמה פורתא, והוא כי שני עוזריו היו תמימי דעה אתו. בישיבות המורים שהיו להם טיכסו עצות איך לבצע את התיקונים הרצויים להם. ללמד עברית בגנבה הלא אי־אפשר. חילקו ביניהם את ההורים וכל אחד מהם ניסה לשכנע אותם ביחידות כי גדולה התועלת של לימוד השפה העברית. "על ידי דיבור עברי", טענו, "ילמדו הילדים לדעת

את השפה יותר, ואם יידעו את השפה, יראו ברכה בכל לימודיהם העבריים." אולם כל ההתאמצות הזאת היתה לשוא.

חסידי זינקוב השתדלו עד כמה שאפשר להבאיש את ריח ה"חדר" של ר' זוסיא בעיני תושבי קופיל. ב"חדר" הזה, אמרו, הופכים את לשון הקודש ללשון חול, ומכאן יפשוט חילול הקודש גם לענינים אחרים.

חסיד אחד, סוחר שהיה נוסע לירידים בכרכים שונים, שב פעם מקמיניץ וסיפר ששם מתקיימת איזו חברה הקוראים לעצמם "חובבי־ציון"; מדברים ביניהם בלשון הקודש ומחללים את השבת בפרהסיה. השמועה הזאת עשתה לה כנפים ונפוצה בכל העיירה. היו אנשים שאמרו: "אם ניתן לר' זוסיא לנהל את ה"חדר" שלו כרצונו, סוף תלמידיו עלול, רחמנא ליצלן, להיות כסוף 'חובבי־ציון' בקמיניץ."

נמצאו ידי אבי ועוזריו אסורות, וכן עברו חודש אחרי חודש ושנה אחרי שנה, והעבודה לא זזה ממקומה.

בינתים קרה אסון למשפחתנו. הבת השניה, בתיה, מתה ממחלת הקצרת, בזמן שאמי כבר היתה הרה אתי. כעבור חצי שנה, מת גם ר' אלתר עוזר'ס, חברו ושותפו של אבי. שתי האבדות האלה בתוך זמן כה קצר דיכאו את רוח אבי עד מאד ונטלו ממנו את חשק העבודה.

הוא עוד המשיך לגלגל ב"חדר" איך שהוא, אך לבו ניבא לו כי בסוף העונה, באין עוד שותפו ורעו אתו, יהיה מוכרח לסגור אותו, אם כי לא היה לו מושג לאן יפנה אז.

פרק ט': על פרשת דרכים

החלטה חשובה

תוך כדי שיקולו של אבי אם לעזוב את עיירת מולדתו או לא, באה לידתי והכריעה. בשום אופן לא רצה אבי שבנו יגדל בעיירה נסגנית וקנאית, ללא חינוך כללי וחילוני. ולכן גמר בדעתו לעבור לעיר גדולה שהאפשרויות וההזדמנויות יותר מרובות בה גם בשבילו וגם בשביל בנו שזה עכשיו נולד.

מעשה בשם

עוד לפני הוולדי, כבר היה שם מוכן בשבילי, הלא הוא שמו של אבי אמי, שמשון. והנה יום אחד לפני ברית המילה חלמה אמי חלום באמצע היום. נתעוררה נרעשת ונפעמת וקראה לבעלה: "זוסיא, זוסיא, בוא נא הנה מהר!" אבי מיהר אליה ושאל: "מה קרה?" שאלה אמי: "ראית את הגויה, מוכרת הגזר, יוצאת מן הבית?" גויה מוכרת גזר"? חזר אבי על דברי אמי בתמיהה, "לא ראיתי. ודאי חלמת חלום. מכל־מקום, מה יש להתרגש בגלל גזר?" "לא", אמרה אמי, "לא גזר פשוט זה היה. ריחו עוד נודף באפי ומחייה את נפשי." "אין חלום בלי דברים בטלים", אמר אבי. "הירגעי נא ושובי לשנתך!" אבי חזר לגמרא ואמי שוב נרדמה. עברו רק דקות אחדות ואמי שוב הקיצה משנתה ברוח נפעמת. "זוסיא!", קראה, "מהר! מהר!" עוד פעם מיהר אבי אליה ושאל: "מה קרה הפעם?" לא יכלה אמי לדבר מקוצר רוח, וכאשר נרגעה קצת אמרה: "לא תאמין למה שאספר לך הפעם. בחלומי והנה עברה הלוָוית אלתר עוזר־ס לפני ביתנו. הבכייה והתאניה עלו עד לשמים. הקיצותי המומה ונרעשת ולא יכולתי להוציא אף הגה מפי. וכלום יודע אתה מה השיב את רוחי? ריח הגזר המעדן ששב אל אפי, הוא הוא שהחיה את נפשי."

למשמע הדברים האלה, ניתר אבי ממקומו וקרא: "פסי, מן השמים

הדבר. ברגע זה נזכרתי כי שמו הנכון של חברי אלתר ז"ל היה מאיר. וכי אינך רואה את סמיכות הפרשיות? בחלומך הראשון הביאו לך 'מעערן' ובחלומך השני הזכירו לך את מותו של אלתר אשר שמו היה מאיר, ואת מעולם לא ידעת את זאת. הלא תראי? מאיר — מעערן. אין זאת כי מן השמים נגזר כי נקרא את בננו בשמו הנכון של חברי אלתר ז"ל." וכן היה: קראו אותי בשם מאיר שמשון.

האורח

מכיון שאבי גמר בדעתו לעזוב את עיירת מולדתו, שאלת כל השאלות היתה: לאן?

לעבור עם משפחתו אל עיר גדולה ונכריה ולהתחיל לבקש שם ניר היתה מחשבה שאינה מתקבלת על הדעת כי ראשית, הוצאות הדרך וריהוט דירה חדשה היו כרוכות במטמון שלא היה ברשותם. ושנית, מה יעשו אם לא ימצא אבי משרה בבית־ספר עברי מסודר? ולסדר לעצמו בית־ספר פרטי נראה להיות דבר לגמרי בלתי־אפשרי כי חסרים היו לו גם חברה מוכרת וגם האמצעים הדרושים לביצוע מפעל שכזה.

והנה באו רווח והצלה ממקום שהורי לא ציפו כלל.

לשבת אחת הזמין אבי אורח, כדרכו בכל שבוע, לאכול על שולחנו. האורח הזה היה משולח הישיבה דטלז, בן־תורה ויודע את דרכי העולם. במשך השיחה שהתפתחה בין אבי ובין האורח, התרשמו אחד מן השני ועברו לשאלות פרטיות ואינטימיות.

כשנודע לאורח כי אבי מעונין להחליף את קופיל במקום יותר נוח להתפתחותו המקצועית, סיפר לו כי בעיירה הקרובה, שמרוביץ, ישנו יהודי עשיר אחד שהוא בן תורה ותרבות, ולו בן יחיד כבן חמש־עשרה, בחור כשרוני והגון. מר פרידמן, הסוחר העשיר הזה, מבקש מורה שילמד את בנו תנ"ך, דקדוק השפה העברית, ספרות עברית וגמרא, והוא מוכן לשלם למורה המתאים משכורת הגונה.

אם כי שמירוביץ אינה גדולה מקופיל, אמר האורח, תהיה לאבי שם הזדמנות להתפתח במקצועו כרצונו, כי לפרידמן זה יש ספריה הגונה אשר תוכל לעזור לאבי להרחיב את ידיעותיו בשפה העברית וספרותה. באופן כזה תוכל שמרוביץ לשמש בשביל אבי בתור מקום הכשרה ואבן־מדרך למשרה יותר כבודה.

אם אבי מעונין במשרה זו, הוסיף המשולח, הוא יכתוב אי״ה מיד אחרי השבת אל פרידמן ויסדר ראיון בינו ובין אבי. ההצעה מצאה חן בעיני אבי מכמה טעמים וביקש מן האורח לסדר את הראיון בעדו.

ההזמנה

כעבור ימים אחדים, קיבל אבי הזמנה לבוא לשמרוביץ לראות ולהיראות, ובצד ההזמנה ניתנה גם הבטחה להחזיר לו את הוצאות הדרך, בין שיקבל ובין שלא יקבל את המשרה.

בשמרוביץ נתאהבו אבי ומר פרידמן זה בזה, וגם הבחור התלמיד מצא חן בעיני אבי. בייחוד משכה את לבו של אבי הספריה של מר פרידמן אשר מעולם לא ראה עוד כמותה. שם מצא את הש״ס הווילנאי, תנ״ך עם ״מקראות גדולות״, תנ״ך עם הביאור של מנדלזון, ספרי דקדוק שונים, כתבי־עת ועיתון ״הצפירה״ התומכים ברעיון ״חיבת ציון״, ועוד ספרים רבים, יקרי המציאות.

המשרה הוצעה לפני אבי והוא הסכים לקבלה. אולם להעביר את משפחתו מיד לשמרוביץ, אמר, לא היה מוכן עוד. הוא צריך להימלך בזה באשתו, וייתכן שיבוא בגפו לשנה, ואחר־כך יראה.

סידרו ביניהם שאבי יקבל חדר ומזונות בביתו של מר פרידמן וגם משכורת במזומנים אשר תספיק למחיית משפחתו בקופיל. מלבד זאת, הסכים מר פרידמן שיוכל אבי לפקוד את משפחתו פעם בחודש ולבלות את כל החגים עם בני ביתו בקופיל.

שיקול־דעת

אבי חזר לקופיל ואסף את בני משפחתו: אביו, אחיו, אחיותיו, ביחד עם אשתו ובתו שהיתה כבר כבת־עשר, וסיפר להם על ההצעה החשובה וה־חיונית שהוצעה לפניו. רגשות בני־משפחתו היו כמובן מעורבים. הצטערו על פרידתו הצפויה של אבי, אבל גם שמחו בהזדמנות שבאה לידו להיטיב את מצבו.

בייחוד השפיעה חוות־דעתו של הסב שמואל. "בן אני למאוויי לבך, בני," אמר, "ויודע אני כי בסביבת קופיל נבול תבול חלילה. סע לשלום, וה' יתברך יצליח דרכך. ואשר ליהדותך, בטוח אני בך כי תשמור את ירושת אבותיך בנכר."

אמא גם היא הסכימה לדעתו של אבא כי יותר טוב שיסע לבדו, הואיל ואין בדעתם להשתקע בשמרוביץ. יעבוד שם שנה אחת ויבוא הביתה מחודש לחודש ומחג לחג. ובסוף השנה יראו מה טוב בשבילם.

פרידת אבי מעיירתו

החדשה על דבר עזיבתו של אבי נפוצה מהר כבזק בכל העיירה ועשתה רושם. באו כל מכריו שאתם גדל מילדותו ואשר אתם למד בבית המדרש להיפרד ממנו. גם אבות תלמידיו באו לבקשו שישנה את דעתו. עכשיו, בשעת האפס, התחרטו על קשיחות לבם שנהגו בו כל הזמן. לסוף הכירו כמה חביב היה אבי על בניהם וכמה גדול יהיה הפסדם בפרידתו. אך לשוא היו כל הפצרותיהם כי אחרו את המועד.

כעבור ימים אחדים נפרד אבי מבני משפחתו וממכריו. הפרידה הכי קשה היתה מבתו שמררה בבכי, ורק אחרי הבטחותיו שיחזור בקרוב ויביא לה מתנות יפות הרגיעו את רוחה.

הסביבה החדשה

שמרוביץ היתה עיירה עוד יותר קטנה מקופיל ולא עשתה כל רושם על אבי. אולם חצרו של פרידמן היתה עולם בפני עצמו. מרוחקת מן הרפש

והדחיסות שבתוך העיירה, היתה החצר הזאת שקועה במכמני הטבע, מכותרת גנים ויערות, על יד נהר שוטף בנחת. אחרי האויר המחניק שבקופיל, החיה האתר הזה את נפשו של אבי ועידן את רוחו.

חצרו של פרידמן עניינה את אבי גם מפני טעמים אחרים. היא שימשה בית־ועד לסוחרים ועוברי אורח שבאו מכל קצווי הארץ. ביניהם היו גם תלמידי חכמים ואנשים מנוסים בחיי עולם. אבי אהב לשבת בחברתם ולהקשיב לסיפוריהם וחוויותיהם אשר שיקפו בשבילו את המתרחש בעולם הגדול.

הנאה מיוחדת נהנה אבי מחברתו של בעל־הבית, אדם עדין ומתורבת, יודע וחומד ספר, מעורה בהליכות עולם, ואוהב תורת עמו ומסורתו. בצפיה ובצמא לדברי חכמה, חיכה אבי לשעות שיוכל לשבת עם מר פרידמן ולשוחח אתו בפרטיות ובאין מפריע.

אולם יותר מכל משכה את לבו של אבי הספריה העשירה שבבית פרידמן, אשר בגללה בחר לבוא לעיירה הנידחת הזאת. פה קיווה להשתלם בהתאמצות עצמית על ידי הידיעות שישאב ממאות הספרים הדנים במדעי הרוח של היהדות, שכגונם לא יכול למצוא בקופיל עיירתו. המקום הזה, סבר, ישמש בשבילו אבן־מדרך בימי היותו על פרשת דרכים, עד שימצא לו עיר גדולה שיוכל להסתדר בה עם משפחתו קבועות.

חיבה יתרה הראתה משפחת פרידמן לאבי, וכל אחד התאמץ להמתיק לו את בדידותו. הגברת פרידמן ביקשה לפטם אותו. מר פרידמן אהב לשבת ולשוחח אתו בשעות הפנאי שלו. ואשר לבנו, אברהם, אמר מר פרידמן לאבי כי הוא מוסר אותו לחלוטין לידיו. מה, מתי וכמה זמן ללמד אותו בכל יום הוא משאיר לגמרי לשיקול דעתו של אבי ושום איש לא יתערב בעבודתו.

התלמיד החדש מתרשם

התלמיד עצמו, אברהם, ילד מנומס וחביב, לאחר שהוצג לפני מורו החדש,

התחיל ללוות אותו כצל. אבא בכוונה לא הזכיר דבר על הלימודים עד שאברהם בעצמו שאל אותו: "רבי, מתי נלמד?" "בכל זמן שתרצה", ענה אבי. "אני רוצה ללמוד עכשיו", אמר אברהם. "טוב", אמר אבא, "הבא חומש ורש"י!" הביא אברהם את החומש. שניהם הסתגרו בחדרו של אברהם והתחילו ללמוד מ"בראשית", היות והשבת הבאה היתה ש ב ת ב ר א ש י ת.

את החומש כבר למד אברהם לפני־כן, אבל הרש"י היה חדש בשבילו. ציין אבי כי רש"י מתחיל בשאלה. רש"י תמיד מתחיל בשאלה, הדגיש. ואפילו אם אין השאלה מובעת על ידו במפורש, איזה דבר נראה לו קשה, ובבאורו הוא משתדל ליישר את הקושי. לכן יעץ אבי לתלמידו כי תמיד בבואו לעיין ברש"י, ישתדל למצוא מה מעיק לו וממריצו לפרש כפי שהוא מפרש.

הרגיש אברהם כי למד איזה דבר חשוב שלא ידע מקודם, וארשת פניו הביעה תודה. למדו כשעה ואבא אמר: "מספיק לפי שעה, למדת יפה. תעבור על מה שלמדת, ואם תרצה ללמוד עוד אחר הצהרים, תבוא שוב אלי, ואני, הנני מוכן בכל פעם שאתה מוכן." "טוב, רבי", אמר אברהם והלך לו עליז ושמח.

אורח צעיר

אותו אחר הצהרים דפק אברהם בדלתו של אבי. פתח אבי את הדלת וראה לפניו את תלמידו ומאחוריו בחור נאה, בן־גילו של אברהם. הציג אברהם את חברו, נתן־הירש, ושאל אם מותר לחברו להישאר בחדר בזמן השעור. "בודאי", אמר אבא, והזמין את שניהם להיכנס.

"מה אתה רוצה ללמוד כעת?" שאל אבי את אברהם. "רבי", אמר אברהם, "אני מתפלל בכל יום ואיני מבין את אשר אני מתפלל. הייתי רוצה ללמוד את פירוש המלים של התפלות." "מצוין", אמר אבא.

הוריד אבי סידור מעל המדף ופתח אותו. "נתחיל מ'שמונה־עשרה'",

אמר. כשהגיעו ל"מחיה המתים", שאל אברהם: "רבי, אתה מאמין בתחיית המתים?" "כן", אמר אבי, "כדברי הרמב"ם: 'אני מאמין באמונה שלמה כי תהיה תחיית המתים...' כי לא ייפלא מה' דבר. אולם יש סוברים כי כשאדם חולה מסוכן, והרופאים כבר התיאשו ממנו, ובכל זאת יקרה נס והחולה מחלים, אפשר לראות את זה כתחיית המתים."

ברגע זה פתח האורח, נתן־הירש את פיו ואמר: "רבי, לפני שנה מת אבי. במשך שנה שלימה אמרתי 'קדיש' לזכר נשמתו, ובכל זאת מרגיש אנכי כי בשבילי הוא לא מת. הוא בא אלי לפעמים תכופות בחלום הלילה ומדבר אתי. ייתכן כי זוהי כוונת הברכה 'מחיה המתים' כי זכר האדם ומעשיו חיים אחרי מותו."

טובים השנים מן האחד

אבי הכיר מיד כי יושב לפניו בחור בלתי־רגיל. אחרי השעור התחקה עליו אבי ומצא כי בזמן שאביו של נתן־הירש היה חי, הוא למד ביחד עם אברהם אצל מורה פרטי, אבל מזמן שאביו נפטר, אין לאמו האלמנה היכולת להמשיך לשלם את שכר־הלימוד למורה הפרטי. שאל אבי את אברהם אם היה רוצה ללמוד ביחד עם נתן־הירש כמקודם וקיבל ממנו תשובה חיובית ונמרצת. אז הלך אבי לדבר עם מר פרידמן. ביאר לו כי הלימוד בשניים עולה על לימוד ביחידות מכמה טעמים: קינאת סופרים, התחרות, ואפשרות להרחיב את השיחה. אחרי־כן הוסיף אבי ואמר כי הוא אינו רוצה בתשלומים נוספים בעד התלמיד השני והענין לא יעלה לאלמנה בשום הוצאות. מר פרידמן הסכים להצעתו של אבי ומאז לימד את שני הבחורים יחד.

חופש ואחריות

לכאורה, החופש שניתן לאבי ביחס ללימוד שני תלמידיו צריך היה להקל עליו את העבודה, אך לאמיתו של דבר, העמיד אותו לפני בעיות חדשות. דווקא מפני שאיש לא התערב בעבודתו, הרגיש אבי כי כל האחריות הוטלה עליו. המצב היה לגמרי חדש וחסר תקדים בשבילו.

התלמידים היו כשרוניים ומפותחים, בעלי ידיעות הגונות וחשק עז

ללמוד. צריך היה אבי לבקש דרכים איך להשביע את רצון תלמידיו ולזון את חשקם בתורה באופן שיגדל באורח התקדמותי ולעולם לא יגיע לידי התנוונות כלשהי. והנה שני הדברים העיקריים הדרושים לתכלית זו, דהיינו: נסיון וידיעות רחבות, לא היו לאבי במדה מספיקה. ולמרבה הקושי, לא היו ספרי לימוד טובים בנמצא.

אימת הבעיות הצפויות האלה נפלה על אבי, אך תוך כדי האימה, נזכר בספריה העשירה הנמצאת ברשותו, וקו של אור התחיל להאיר את דרכו האפלה. אלמד, חשב, אוסיף דעת, ונסיון אקנה אגב עבודה. אם בלי ספרי־עזר הגעתי עד הנה, עכשיו, בעזרת ספריה זאת, ודאי יעלה בידי להזדיין כהוגן לקראת תפקידי החדש. ככה התנחם אבא ורווח לו.

נסיון נדיר

שני התנאים שהיו קיימים ביסודו של משרתו החדשה של אבי, דהיינו: ה ח ו פ ש לעשות כפי הבנתו וה א ח ר י ו ת לשני תלמידיו הכשרוניים שדרשו ללמדם, כאותו עגל הרוצה לינוק, הביאו את אבי לידי מחשבה ותיכנון מפורט. כל שעור ושעור היה מחושב ומתוכנן היטב על ידו, בשאפו לענין את תלמידיו ולכלכל את התעניינותם קבועות.

בראשונה קרא לשני תלמידיו וביקש מהם לשבת על ידו ולעזור לו לחבר תכנית לימודים בשבילם. שאל אותם אבי מה הם מעונינים ללמוד. בהסכמה הדדית הביעו שני התלמידים את רצונם ללמוד את הנושאים הללו: עברית, חומש ורש"י, נביאים אחרונים כי על הראשונים כבר עברו, גמרא (כבר עברו על שלש הבבות), דברי ימי ישראל, וספרות עברית. בנוגע לזמן הלימודים, החליטו ללמוד ארבע שעות ביום, שעתים בבוקר ושעתים אחר הצהרים.

בלימוד דקדוק שפת עבר, מצא אבי ב"מערכי לשון שפת עבר" של יהושע שטינברג עזר גדול. הרבה זמן בילה אבי בהכנה עצמית על פי ספר זה כי ידיעותיו במקצוע זה לא היו מספיקות. הוא למד בעצמו בהתמדה

רבה, ורק לאחר שלמד פרק ידוע על בוריו, הכתיב לתלמידיו כללים המיוסדים על הפרק ההוא בשפה קלה וגם תרגילים שונים הכין בשבילם.

בתור קריאה להנאה, השתמש אבי בכל הבא לידו: ב"ספרי אגורה" של בן־אבגדור, "לאן" של פייערברג, ספרי מאפו וסמולנסקין, שירי דוליצקי ומאנה, וכדומה.

בכל שבוע הספיק אבי לעבור אתם על פרשת השבוע עם רש"י.

בלימוד רש"י, המשיך אבי לציין כי הערתו של המפרש הזה באה על פי רוב בתור תשובה על שאלה המטרידה אותו. לכן ביקש אבי מתלמידיו למצוא את השאלה הנמצאת ביסודה של הערת רש"י. החלק הזה בלימוד רש"י, כלומר: מציאת השאלה הממריצה את רש"י לבאר כפי שהוא מבאר, ענין את שני התלמידים ביותר, ובעברם על הערה של רש"י שכבר למדו אותה, היו תמיד מתחילים באופן כזה: קשה לרש"י למה...? ולכן הוא אומר כך וכך... את פתגמי העם הפזורים בפירושו של רש"י ביקש אבי מתלמידיו לשנן על פה ולזכור במה דברים אמורים.

מכיון שתלמידיו כבר עברו על הנביאים הראשונים, התחיל אבי ללמדם את ספר ישעיהו. לשם הכנה עצמית, השתמש אבי בכל המפרשים הנמצאים ב"מקראות גדולות". הוא השתדל תמיד להדגיש את דברי הנביא שיש להם ערך מוסרי ונצחי בחיי האדם, או המצטיינים ביופי ההבעה ושידל את תלמידיו לשנן על פה קטעים מעין אלה — דבר שתלמידיו עשו בחפץ לב.

את מסכת סנהדרין למדו עם פירוש רש"י, ואחרי גמרם ענין נהגו לחזור על השקלא וטריא מפי הזכרון. אבי השתדל להרגיל את תלמידיו בסוגיות השונות בתלמוד ולהכינם ללימוד עצמי.

בדברי ימי ישראל, השתמש אבי לשם השתלמות עצמית בכל אשר מצא בספרית פרידמן: בספר "יוסיפון", ב"צמח דוד", באותם החלקים של "דברי ימי ישראל" מאת גרץ שכבר היו מודפסים בתרגומו העברי

של שפ"ר, ב"איגרת של רב שרירא גאון", ב"עמק הבכא" ע"י ר' יוסף הכוהן, ובמאמרים שונים שמצא בכתבי־עת הדנים בהיסטוריה של תקופות שונות. אולם בשביל תלמידיו, הואיל ולא מצא ספר־לימוד מתאים, הכין שעורים בהיסטוריה בשפה קלה אשר הכתיב להם.

חשוב לציין כאן כי את כל הלימודים האלה ניהל אבי בעברית עד כמה שאפשר היה, ותלמידיו התרגלו לאט לאט לשוחח בעברית.

גם לאחר שעות הלימוד נהגו לדבר עברית, ובייחוד עם מורם. בימים חמים היה אבי הולך עם תלמידיו להתרחץ בנהר, והוא גם לימד אותם לשחות. שלשתם הלכו תכופות לטייל ביער מחוץ לעיירה, או לשוט בסירה על פני הנהר, ובמשך כל ההרפתקאות האלה השתדלו לדבר עברית ביניהם. לפעמים קרה שחסרה להם מלה אשר נעלמה גם מאבי, והם לא חשבו לו את זאת לחסרון, כי על כן ידעו שהשפה העברית נמצאת באמצע תהליך התפתחותה בתור שפה חיה, ואז ניסו שלשתם לחדש מלה לפי הצורך. בעבודה זו הצטיין נתן־הירש שיפריס שהיה מחונן בחוש לשוני יוצא מן הכלל.

לשמחתו של מר פרידמן – האב לא היה כל גבול בשומעו את שני הבחורים מדברים עברית ביניהם ובראותו את התקדמותם בלימודיהם. בייחוד שמח לראות את יחס הכבוד והרעות שנוצר בין המורה ותלמידיו, ובסוף השנה הציע לאבי להמשיך ללמד את הילדים עוד שנה בהוספה הגונה למשכרתו. אבי אמר לו כי הוא צריך להימלך באשתו ויתן לו תשובה לאחר שיבקר את ביתו בפעם הבאה.

הנסיון נמשך

במשך כל השנה שחלפה, ביקר אבי את משפחתו פעמיים בחודש ומחג לחג. בכל פעם שביקר את ביתו, גדלה השמחה במעונו. ואנחנו, הילדים שאהבנו אותו מאד כבר התרגלנו לסדר זה, דהיינו: אבינו אינו יכול להיות בבית תמיד כשאר האבות ובא רק לראותנו מפעם לפעם. אמי ציפתה לימים שישתקע אבי בביתו קבועות, אבל ידעה שלא הגיע עוד הזמן. היא היתה

בטוחה שלחזור לגור בקופיל אבי לא ירצה בשום אופן. צריכים יהיו אפוא לעבור לעיר גדולה, ולתכלית זו נחוץ יהיה להם סכום כסף גדול. הודות למשרת אבי בשמרוביץ, עלה בידם של הורי לצבור מעט כסף, ורכושם הכספי הלך וגדל, אך עוד רחוק היה מן הסכום הדרוש להם. לכן, הבליגה על חשקה העז שבעלה יישאר בביתו קבועות ועוד עודדה אותו להמשיך להיות בנכר כמה שדרוש יהיה.

גם הסב שמואל נתן לאבי את הסכמתו וברכתו לשובו לשמרוביץ. הוא ראה את התקדמותו בידיעותיו ושמח על כך מאד. הוא אפילו הרגיש כי בנו מתחיל לעלות עליו בידיעותיו בתורה, אבל, כמאמר חז"ל, "בכל אדם מקנא חוץ מבנו ותלמידו."

וסבתא גנדיל גם היא הרגיעה את אבי באמרה כי הוא משאיר את אשתו וילדיו בידיים נאמנות וכי בני־המשפחה, על ידי ביקוריהם התכופים, לא יתנו להם להשתעמם עד שהשם יתברך יביא אותו בשלום הביתה.

ואבי בעצמו, למרות רצונו העז להיות עם בני־ביתו תדיר, נטה להישאר על כנו עוד שנה משני טעמים: ראשית, דרוש היה לו עוד כסף שיאפשר לו להעביר את ביתו לעיר גדולה ולהסתדר שם ושנית, הוא החשיב את ההזדמנות שהיתה לו במשרתו הנוכחית להרחיב את ידיעותיו, הודות לספריה המצויה שם והודות לשני תלמידיו המצוינים המשמשים בשבילו תמריץ חזק ללמוד ולהתפתח במקצועו. לאחר שביאר לאמי את המצב והנסיבות המיוחדות, הסכימה שיקבל את הצעתו של מר פרידמן.

במשך השנה השניה, נוסף לכל הלימודים שלמדו תלמידיו בשנה הראשונה, התחיל אבי לקרוא אתם בכתבי־העת השונים, כמו "המליץ", "השחר" ו"הצפירה". שוחחו באריכות על תנועת "חובבי־ציון", על ה־"בילויים", על הכוכב החדש שדרך מיעקב, ושמו ד"ר הרצל, ועל הקונגרס הציוני הראשון שד"ר הרצל כינס בבזיל באותה השנה. כל חדשה בתנועה הציונית בלעו שני הבחורים כמעדנים טובים ולא פעם הביעו את צערם שהיו צעירים מדי. יעברו עוד שנים אחדות, נדרו נדר, ויעלו לארצם.

וכדאי לציין כאן כי לאחר חמש שנים, בשנת 1902, כשגרנו בעיר פרוסקורוב, בא נתן־הירש שיפריס להיפרד מעל אבי לפני עלותו לארץ־ישראל. בעת שאבי ותלמידו לשעבר היו שקועים בשיחה, אני, קונדס כבן שבע, טיפסתי על הדלת. לאחר שעליתי עד המשקוף, קפצתי למטה, ובקפצי נתקע ווֹ הידית של הדלת בבטני ונשארתי תלוי על הווֹ, כשאני צווח ומיילל. נתן־הירש מיהר לעזרתי. הוציא את הווֹ מבטני והשכיב אותי על המטה. ועד היום הזה, בכל פעם שאני רואה את השרטת שהתאונה הזאת השאירה בבשרי, אני נזכר בנתן־הירש שיפריס.

רוצה אני גם להוסיף כאן כי לאחר הרבה שנים, כשבאתי לבקר את ישראל בפעם הראשונה בשנת 1965, בתור תייר מארצות הברית, נפגשתי עם תלמידו השני של אבי בשמרוביץ, מר אברהם פרידמן.

הפגישה הזאת בלתי־צפויה היתה, וכן היה הדבר: הלכתי לשמוע שעור בתנ"ך בבית התנ"ך בחולון. בבואי שמה, מצאתי רק יהודי אחד זקן שנראה להיות בשנות השמונים, מסדר את הכסאות מסביב לשולחן ומניח את ספרי התנ"ך על השולחן. כשראה אותי, פנים חדשות, הושיט לי יד ושאל לשמי. הוא גם רצה לדעת מאין אני, וכשאמרתי לו כי תייר אני מארצות הברית גדלה סקרנותו עוד יותר והתחיל להשפיע עלי רוב שאלות: מה מעשי? איפה למדתי עברית? היכן מקום מולדתי? וכדומה. ובהגיע תורי לשאול אותו שאלות, נודע לי כי שמו אברהם פרידמן, שהוא מתאכסן בבית האבות בחולון, שהוא מתנדב לשמש חכמים בבית התנ"ך, ושהוא משמרוביץ, פלך פודוליה. שאלתי אותו אם היה לו פעם מורה בשם זוסיא כהן. "בודאי", ענה לי. "הייתי אז כבן חמש־עשרה או שש־עשרה. ומנין זה לך?" עניתי: "מורך ר' זוסיא כהן ע"ה היה אבי." מגודל ההפתעה ומרוב שמחה, חיבקני ולחצני אל לבו.

מכיון שלא היה עוד איש בחדר מלבדנו, התחיל אברהם לספר בשבחו של אבי. "אין עוד מורים כמוהו", אמר. "איזו נפש עדינה ולב מבין היו לו! לא רק מורה בחסד היה, כי אם גם חבר טוב. הוא היה..." ברגע ההוא נכנס עוד איש לחדר. פרידמן הפסיק את דברי ההלל שעמד לגמור על אבי והציג אותי לפני הנכנס כבן מורו לשעבר.

שאלתי את אברהם פרידמן אם הוא יודע מה קרה לנתן־הירש, בן־זוגו, התלמיד השני של אבי, והוא סיפר לי כי נתן־הירש שיפריס פעל הרבה בא"י לטובת השפה העברית בתור אחד ממיסדי ועד הלשון ועובדיו הותיקים.

ועכשיו, נשוב לעניננו ולשנת 1897.

אבי המשיך ללמד את שני תלמידיו עד סוף השנה השניה והתקדמותם עברה כל צפיה. יום אחד קרא אבי למר פרידמן ואמר לו בנוכחותם של שני תלמידיו: "מר פרידמן, הבחורים אינם זקוקים לי עוד. הם כבר מסוגלים ללמוד בעצמם, או להמשיך את לימודיהם באיזו ישיבה. מלבד זאת, הם כבר בני שבע־עשרה ומבוגרים מדי שיהיה להם מורה פרטי."

מר פרידמן הביע את צערו בגלל החלטתו של אבי, ושני התלמידים הרבו להודות לו על מה שעשה בשבילם. לעולם, אמרו, לא ישכחוהו ועמלו, הבטיחו, ישא פרי.

בסוף השנה נפרד אבי משני תלמידיו הנאהבים וממשפחת פרידמן האצילה בלב מלא תודה כי התיחסו אליו כאל בן־בית והעניקו לו ממיטב רגשותיהם הספוגים חיבה וחמימות.

לבו רחש תודה גם לבית פרידמן בעד ההזדמנות הנדירה שניתנה לו שם. הוא הרגיש כי החופש שניתן לו בעבודתו והאחריות שהוטלה עליו בעקבות החופש הזה, הם הם שגרמו להרחבת ידיעותיו והתנסותו במקצועו.

ברגע האחרון לפני עזבו את בית פרידמן, שלח אבי מבט של כמיהה ונהיה אל המדפים בספריה הטעונים ספרים יקרים, ובלבו הודה למוריו ומדריכיו הרוחניים — הסופרים והמחברים החיים בכתביהם.

עדיין על פרשת דרכים

בשוב אבי הביתה התחיל לטכס עצה עם אמי לאיזו עיר לעבור: לפרוס־

קורוב, ז'יטומיר או קמניץ. התחקו על הוצאות הדרך והעברת כליהם אל הערים האלה ומצאו כי העתקת דירתם לפרוסקורוב תהיה הכי זולה, סכום הכסף שחסכו יספיק בדיוק להוצאות הדרך, אך מה יעשו בידיים ריקות בעיר זרה? הלא צריך לחיות עד שימצא שם אבי משרת מורה או יסדר "הדר" פרטי.

חשבו על השגת הלוואה והתחילו לבקש אדם שיהיה ביכלתו וברצונו לספק את מבוקשם, אך לדאבונם מצאו כי זהו ענין לא פשוט. הסיבה — תכנונם לעזוב את העיר. אל הסב שמואל והסבה גנגדיל, לא יכלו לפנות, בהעתם כי הסב מטופל בבנים והכנסתו אינה מספיקה לפרנס את בני־ביתו אלא בקושי.

תקותם שבגמור אבי את עבודתו בשמרוביץ תהיה להם כבר האפשרות לעבור לעיר גדולה נראתה להם כתקות שוא, ועדיין לעת כזו עמדו על פרשת דרכים, מבלי לדעת לאן לפנות.

והנה יום אחד, בעוד שהורי היו מוטרדים בענין ההלואה, עצרה לפני ביתנו מרכבה רתומה לשני סוסים אבירים. יצא מן המרכבה יהודי לבוש הדר ושאל: "היכן גר כאן ר' זוסיא כהן?" אמי, שעמדה באותו זמן בפתח ביתה, ענתה כי היא אשתו של ר' זוסיא והזמינה אותו לבוא אל הבית פנימה.

היהודי הציג את עצמו כמר שמואל שולמן מכפר סוטקוביץ ואמר כי הוא מבקש מורה עברי בעד שבעת ילדיו. אבי שאל אותו מי שלח אותו אליו והוא ענה כי ידידו, מר פרידמן משמרוביץ, בהיפגשם על היריד בירמוליניץ, הציע את שמו. מר פרידמן, סיפר שולמן, שיבח את אבי עד מאד, ואם יתרצה לבוא ללמד את ילדיו, יוכל אבי בעצמו לקוב את שכרו, וכמה שידרוש הוא מוכן לתת לו.

אבי ביקש ממר שולמן להמתין לו עד שיימלך באשתו בחדר הסמוך. פרשו הורי אל חדר המטות ואחרי דיון של כמה דקות באו לידי הסכם

שעל אבי לקבל את המשרה, כי הרי מר שולמן הופיע לפניהם בשעת צרתם ממש כמלאך גואל. גם על סכום המשכורת שעל אבי לבקש הסכימו. "מילא", אמרה אמי, "תהיה עוד שנה אחת בנכר, ואז יהיה לאל ידנו לעבור לעיר גדולה בלי כל דאגות."

אבי נתן למר שולמן את תשובתו החיובית וגם נקב את שכרו. מר שולמן הביע את שמחתו על־כך, לחץ את ידו של אבי בברכת הצלחה, אבל ביחד עם זה, כיבד אותו במחמאת לצון, באמרו כי "מלמד" אמיתי הוא כי הרי המשכורת שביקש מצערה היא. כדי להראות את יושרו וטוב־לבו, הציע הוא מצדו משכורת יותר הגונה. אמי הגישה "לחיים" והמשא־ומתן נגמר.

בבית נדיבים

השולמנים גרו בארמון מפואר שאבי לא ראה מימיו דוגמתו. מיד בבואו שמה, כשהביט סביבותיו וראה את העושר והרחבות המופלגים שהוטל בתוכם, תקפהו רגש של מחנק ומועקה, כי שיווה כנגד כל זה את הדחקות והעניות בעיירתו. גם החדר המרווח והמרוהט יפה שהקציעו לו גרם לו לרגש של התכווצות הלב ונראה לו מלא ריקנות.

חסרה היתה לו פה האוירה הרוחנית ששררה בבית פרידמן. חסרה לו הספריה דהתם שהפיק ממנה תועלת כה רבה, וחסרו לו השיחות המעניינות שהיו לו עם שני תלמידיו המצוינים וגם עם מר פרידמן עצמו. כאן אצל השולמנים מצא רק בית־נדיבים רגיל אשר היתה לו בו עבודה רגילה שאינה תמיד מהנה את בעליה.

עבודתו בבית הנדיבים

את שבעת התלמידים, ארבעה בנים ושלש בנות, שטווח גילם היה בין שבע לשש־עשרה, חילק אבי לשלש קבוצות לפי הגיל וקבע לכל קבוצה שעה מסוימת לכל יום. רק בערבי שבתות, במקום ללמד אותם קבוצה, קבוצה, נפגש עם כולם יחד. אז סיפר להם את תוכן פרשת השבוע אשר שילב באגדות מענינות, ולפעמים סיפר להם גם סיפורים נוספים.

הילדים התעניינו ביחוד לשמוע על חוויותיו בצבא, וזו על דבר התגוששותו עם הסמל נתקבלה על ידם בהתלהבות מיוחדת ובתרועות נצחון.

ביום הששי לימד אותם אבי גם את הקידוש, הברכות להדלקת הנרות, זמירות לשבת, ברכת המזון, ניגונים חסידיים ושירים לאומיים שונים.

אבי סידר עם ההורים, אם כי זה לא עלה לו בנקל, כי הדבר נראה להם קצת יוצא מן המקובל, שגם הילדות תדלקנה נרות בערבי שבתות, מלבד אֵמן, ושבכל ליל שבת יקדש ילד אחר על היין, מלבד האב והמורה. אבי גם הנהיג לזמר זמירות שבת בצוותא ולשיר שירים שונים בין מנה למנה. לאחר שאבי התחיל לקבל את עיתוני "הצפירה" על ידי מר שולמן שהביא אותם מגיסו בפרוסקורוב בכל שבוע, הוסיף אבי לתכנית ה"עונג שבת" גם שיחה על קורות היום בעולם היהודי.

הראשונה היתה פרומה, הבת הבכירה של השולמנים, בת שש־עשרה, שבאה אל חדרו של אבי וסיפרה לו איך היא ויתר הילדים אוהבים את לילי השבת, כפי שהוא הנהיג אותם. לפני בואו, אמרה, היו אוכלים את סעודת ליל השבת בחטיפה ומיד, אחרי הסעודה, היו ההורים בורחים לשחק בקלפים עם שכנם הפריץ. מלבד הקידוש של אבא והדלקת הנרות של אמא, לא היה ליל שבת שונה מכל לילות־החול. כעבור זמן מה, באו גם מר שולמן ואשתו אל אבי להביע את תודתם. "ר' זוסיא", אמרה הגברת שולמן, "אין אתה יודע כמה נחת־רוח אתה גורם לנו בהביאך אל ביתנו רוח יהודית, והילדים מעריצים אותך." ומר שולמן אמר גם הוא: "אני מתחיל להתבייש כי חיימל שלי מטעים את הקידוש יותר יפה ממני. אולי כדאי גם לי להתחיל ללמוד אצלך."

אבי התחבב על תלמידיו גם על ידי פעולות חיצוניות שונות. הוא אימן אותם בהתעמלות שלמד בצבא. לפעמים היו תלמידיו מביאים גם את חבריהם, בני השכנים הגויים, להשתתף באימוני ההתעמלות. אבי לימד גם אותם משחקים שונים שהיו החיילים בצבא רגילים לשחק בהם, כמו "תחרות במשיכת חבל", "הצפן ומצא", וכדומה.

אבי שמח בעבודתו כי ראה בה פרי, אפס כי חייו בבית נדיבים זה היו משעממים מאד בשבילו ובלתי פוריים במובן התפתחותו המקצועית. חסרה לו סביבת בני־תורה. רוב האורחים שהיו באים שמה, בעלי אחוזות, שדות ויערות, כמו השולמנים עצמם, היו גויים שאבי לא דיבר בלשונם. בכל ערב הגיעו צעקות המשחקים בקלפים אל חדרו והפריעו לו את עיונו בספרים. הימים הטובים שלו במשך השנה שהיה בנכר היו רק השבתות שמברכין והחגים שהיה מבלה עם משפחתו בקופיל, והיה מכיר תודה לשולמנים כי הסיעו אותו שמה וחזרה במרכבתם.

ידיד חדש

שבת אחת מאד נעימה היתה לאבי בכפר בזמן ביקורו של גיס מר שולמן, ר׳ זוסיא וואל מפרוסקורוב, אותו האיש שהיה שולח לו מדי שבוע בשבוע את גליוני ״הצפירה״. אבי מצא בו בן־תורה ומומחה גדול בתנ״ך ובשפה העברית.

שני הזוסיאים נמשכו אחד אל השני מן הרגע הראשון שנפגשו ובילו שעות אחדות ביחד.

הפתעה גדולה היתה למר וואל בליל שבת, כשראה את טקס ה״עונג שבת״ בבית גיסו ושמע את הילדים מזמרים זמירות ומברכים את ברכת־המזון. מעולם לא פילל לראות ליל שבת שכזה בביתו של גיסו הכפרי ו״עם הארץ״.

״מכשף אתה, ר׳ זוסיא״, אמר לאבי באותו ערב כשישב אתו בחדרו, ״אם יכולת להגיע לידי הישגים כאלה במקום נידח זה, אך מוכרח אני להגיד לך כי אין מקום זה הוגן לך. גבול תיבול חלילה כאן. אתה צריך, למען השם, לעבור לעיר גדולה אשר שם ילדים רבים יוכלו להפיק תועלת ממך והחינוך העברי ייעזר על ידך.״ אז סיפר לו אבי כי זאת אמנם מגמתו וכי הוא מתכנן בשנה הבאה לעבור לעיר גדולה, אם כי לא החליט עוד על המקום.

בשמעו את הדברים האלה, קפץ מר וואל ממקומו מרוב שמחה ואמר

לאבי כי יש לו בשבילו הצעה יוצאת מן הכלל. הוא סיפר לו כי הוא גר בפרבר העיר פרוסקורוב, על יד תחנת הרכבת, במרחק שתי ווירסטות מן העיר. בשכונה הזאת גרות כחמישים משפחות יהודיות ויש שם כשלושים ילד הזקוקים לחינוך עברי, וביניהם ארבעה משלו. בכל בוקר נוסעים הילדים לבית הספר העירוני הכללי ומוחזרים לבתיהם בשעה שתים אחר הצהרים.

ועד הקהילה החליט לייסד "חדר" בשנה הבאה וכבר שיפץ אפילו בית אשר ישמש בתור "חדר" לילדים וגם דירה למורה אשר ימצאו. ומכיון שמסרו לידו, בתור יושב־ראש הועד, את התפקיד של מציאת מורה הגון, אחרי שראה הערב מה שראה, הריהו מוכן להעסיק את אבי בתור מורה אפילו מיד. לדעתו, הוא הוסיף, הוא האדם המתאים למשרה זו, ואם יסכים לקבלה, הריהו מבטיחו שיוכל להתפרנס שם בכבוד.

אבי חשב רגע, ובדעתו כי אשתו תשמח גם היא בהצעה זו, נתן למר וואל מיד תשובה חיובית. הואיל ושנתו אצל השולמנים צריכה היתה לצאת אחרי חג השבועות, החליטו שהוא יעבור לפרוסקורוב בחודש אלול הבא. עשו תקיעת־כף באותו מעמד, ומר וואל הבטיח לאשר את התקבלותו של אבי בכתב בשבוע הבא.

"אין מציאה באה אלא בהיסח הדעת", חשב אבי, וכפי שציפה, שמחה גם אמי לשמוע את החדשה הזאת. התחילו מיד לעשות הכנות להעתקת דירתם, כי הימים כבר היו ימי הספירה ונשארו רק כארבעה חודשים עד הזמן המיועד לבואם לפרוסקורוב.

השולמנים קיבלו את החדשה הזאת במפח־נפש, אך אבי הסביר להם כי, למרות התנהגותם הישרה והאדיבה אתו, הוא מוכרח לדאוג לעתידו ולכן אינו רשאי להחמיץ את ההזדמנות הזאת.

פרק י': הפרוזדור

הצעד הגדול

סוף סוף עשינו את הצעד הגדול. את הפרידה מעיירת מולדתי איני זוכר כי הייתי או רק בן־שלש, אבל שמעתי את הורי מספרים לא פעם כי עזיבתנו עשתה רושם גדול על בני העיירה והמון גדול, בא ללוותנו.

אני זוכר את היציאה בעגלה למרחב. השדות, היערות, המרחק האין־סופי, ובייחוד, הצפייה לבלתי־ידוע המחכה לנו שם בעולם הגדול עשו עלי רושם כביר.

אני זוכר גם את הפחד שנפל עלי בנוח רגלי הסוסים במי הנהר בכדי לצלוח אותו. פרצתי בקול יללה: "נטבע במים!" אבי נטלני בזרועותיו והתחיל להרגיע אותי: "וכי אינך רואה כי אין המים עמוקים, כי הרי הם מגיעים עד חצי הגלגלים, ולו אפילו היו עמוקים, הייתי יכול להרכיב אותך על גבי ולעבור אתך את הנהר בשחייה." הורגעתי קצת, אבל הפורקן הגמור לא בא עד שהעגלה יצאה ליבשה.

אחרי טלטולים של יום ולילה, סוף סוף הגענו למחוז חפצנו. כל שוכני הפרבר הנקרא "וואקזאל", מנער ועד זקן, יצאו לפגוש את העגלה שהביאה אותנו. אחרי לחיצות ידיים ושפע ברכות, הביאו אותנו אל ביתנו וכל הידיים היו עסוקות בהבאת החפצים פנימה.

איך שהוא נודע כי אני מיטיב לשיר והאורחים שבאו לקבל את פנינו ביקשו ממני להשמיע את קולי. לא סירבתי הרבה ושרתי את השירים האוקראיניים שלמדתי מבובי הגשר על פני נהר קופיל. מאז נודעתי בסבי־בתנו החדשה בשם "הזמיר".

רושם גדול עשו עלי הבית החדש שלנו, בית רעפים אדומים גדול, החצר המרווחת וערמת החול באמצעיתה, ובייחוד, הכביש העובר על ביתנו, עם העגלות והכרכרות הנוסעות עליו.

השכונה שהשתקענו בה היתה סמוכה לתחנת הרכבת הפרוסקורובית ולכן היתה נודעת בשם שכונת הווקזאל. היא היתה אמנם מצומצמת ומבודדת, ומשום כך חסרו הזדמנויות גדולות בשביל אבי ביחס לעבודתו החינוכית. אולם מכיון שהיתה בתוך תחום שבת מפרוסקורוב העיר שמנתה כשלושים אלף יהודים, חשב אבי את שכונת ה"וואקזאל" לפרוזדור שיביא אותו לטרקלין, כרך פרוסקורוב גופו.

ה"חדר" השני של אבי

הואיל ובשכונת ה"וואקזאל" היה מלמד־דרדקי, לא רצה אבי להסיג את גבולו והודיע שיקבל תלמידים רק מגיל שמונה ומעלה. את עשרת התל־מידים, בני תשע ועשר, שלא ביקרו עוד בבית הספר העממי בעיר, לימד בבקרים ואת עשרים התלמידים, מבני אחת־עשרה עד שלש־עשרה שנסעו בכל בוקר אל בית הספר הכללי בעיר, חילק לשתי כיתות ולימד כל כיתה שעתיים בכל יום אחר הצהריים.

גם כאן מצא שלושה תלמידים מבני עניים, מתוך שלושים התלמידים שלו, וסידר עם הוריהם בצינעה לשלוח את ילדיהם אל בית־ספרו חינם, לקיים את מצוות המעשר.

את חדר־הלימוד המרווח ציידו ה"בעלי־בתים" עוד לפני בוא משפחתנו בספסלי מכתבה, בשולחן מורה הנקרא "קתדרה", ובלוחות קיר. אבי קישט את הקירות בתמונות של הגאון מווילנא, הרב שניאור זלמן, ר' שמואל מוהליבר, הד"ר הרצל, וכדומה. אמי התקינה קלבים בארון ושמה עציץ פרחים על השולחן, והנה חדר־לימוד נהדר ומעודכן מתנוסס לפניהם לתפארה.

אבי הרגיש כי מעתה מתחילה תקופה חדשה בקריירה שלו בתור מחנך

עברי מכמה טעמים: בבית־ספרו יש נוחיות פיזית הגונה; פרנסתו מצויה ומובטחת; והעיקר — לא יתנגש כאן, כך קיווה, באותה ההתנגדות מצד הקהילה שהתנסה בה בקופיל, כשניסה להחדיר את הרעיון הציוני ואת השפה העברית המודרנית בתכנית הלימודים. סוף סוף, סבר, היהודים האלה סמוכים הם לעיר גדולה שיש בה מיספר של בתי־ספר יהודיים השייכים לטיפוס "החדר המתוקן", וכפי ששמע, יש שם גם אגודות "חובבי־ציון" ו"דוברי עברית". השכל מחייב כי התיקונים שניסה להכניס ב"חדר" שלו בקופיל ללא הצלחה אינם זרים ליהודים האלה. מלבד זאת, ואולי זה היה היתרון המכריע בהסכמתו לקבל את המשרה הנוכחית, מנהיג הקהילה בכוח, אם כי לא באופן רשמי, הר' זוסיא וואל היה אדם משכיל ובן־תרבות. ייתכן שבגלל השפעתו על אנשי השכונה, יהיה לו לעזר ומשען.

מאידך גיסא, הרגיש אבי כי הוא עומד כאן לפני אתגר חדש, כי הרי רוב תלמידיו ביקרו בבית־ספר עממי מסודר, שמוריו הם מאומנים בעיקרי החינוך החדיש ושיטותיו. ודאי, סבר, רגילים תלמידיו לשיטות יעילות וסדרים מעולים, והוא, חסר ההכשרה החינוכית, צריך היה להתחרות עם בית־הספר שלהם, בכדי לענין את תלמידיו בלימודים העבריים. לשם כך, חשב, צריך יהיה לבקש דרכים שונות איך לענין את תלמידיו ולחבב עליהם את בית־הספר העברי.

למטרה זו, בכדי למנוע שעמום, סידר אבי את תכנית הלימודים שלו באופן שיהיו בהם די וואריאציות. במשך הישיבה היומית של שעתיים לכל כיתה, לימד לכל הפחות שלשה נושאים, ובסוף השעה הראשונה נתן לכיתה הפסקה קצרה. מלבד הלימודים הפורמליים, לימד אבי את תלמידיו גם שירים ומשחקים לשם התאמנות בכתיב ובחומר המילולי. מבית־הספר הכללי למד אבי לתת לתלמידיו בחינות, ציונים ותעודות עונתיות. את הלימודים העבריים לימד אבי "עברית בעברית" עד כמה שאפשר היה לו. לפעמים ערך שיחות עם תלמידיו על התנועה הציונית והנהיג תרומות קבועות לקק"ל.

הילדים התחילו לחבב את בית־ספרם העברי, ולפי עדותם של רוב ההורים, היתה זיקתם אליו יותר חזקה מאשר לבית־ספרם הכללי.

החיים שלנו בשכונת הוואקזאל

בשביל אחותי מצא אבי מורה לרוסית, בת אחד מבעלי הבתים שלו אשר סיימה את הגימנסיה המקומית, והוא בעצמו לימד אותה לקרוא ולכתוב יידיש. אותי שלח אל "מלמד הדרדקי" כשמלאו לי חמש שנים, אבל לאחר שלא שבע רצון מאופן לימודו, הוציא אותי משם כעבור חודשים אחדים והתחיל ללמד אותי בעצמו.

איני זוכר הרבה מאותן השנים שגרנו על הוואקזאל, מלבד מאורעות אחדים שהתרשמו עמוק בזכרוני, כמו הולדת אחי מיכל, ביקור נתן־הירש שיפריס והתאונה שהיתה לי בזמן ביקורו כמסופר לעיל.

אבי קנה לו ידידים רבים מבין היהודים בשכונה, והקרוב ביותר היה כמובן ר' זוסיא וואל. השעות שבילה אתו בדברי תורה ובשיחות חולין היו מאלפות ומנעימות את חייו על ה"וואקזאל". הוא נהנה מספריתו של מר וואל, וכתבי העת שמצא שם עזרו לו להיות מעודכן בכל המתרחש בעולם היהודי.

תושבי השכונה התחילו להתיחס אליו כאל מנהיגם הרוחני. התיעצו אתו בענינים פרטיים או כלליים.

הנשים אפילו הביאו אליו שאלות של כשרות, אבל הוא מאן לענות עליהן, באומרו שאינו רב מוסמך ואין לו הרשות לפסוק שאלות.

בדרך כלל הצליח אבי בעבודתו על ה"וואקזאל" יותר משפיללי, אך הצלחתו לא ארכה הרבה, כי התחילו לחול שינויים באוכלוסיית השכונה. נוכרים התחילו להתישב שם ולדחוק את רגלי התושבים היהודיים. גם ר' זוסיא וואל בעצמו, ידידו המובהק של אבי, העתיק את דירתו העירה, ומיספר תלמידיו של אבי התחיל לפחות. ראה אבי כי אין עתיד לבית־ספרו זה והתחיל לבקש עבודה בעיר. לאושרו הציעו לו משרה בת"ת העירוני והוא קיבל אותה ברצון.

הת"ת בפרוסקורוב

עבודת אבי בת"ת, הואיל ונמשכה רק שנה אחת, מצטרפת לתקופת הפרוזדור שלו שהתחילה על ה"וואקזאל". תקופת הטרקלין בקריירה של אבי בתור מורה עברי מתחילה מזמן פתיחתו של "התדר המתוקן" שלו בעיר פרוס־קורוב גופא.

מכיון שלא קל היה למצוא דירה הגונה בעיר וגם לא היה להורי חשק לעזוב את דירתם המרווחת והנוחה על ה"וואקזאל", החליטו לא לעקור עוד את דירתם. לכן הלך אבי העירה ברגל בכל בוקר ולקח גם אותי, בן השש, אתו, לאחר שרשם אותי בתור תלמיד בת"ת. אלינו נילוו בכל בוקר עוד ילדים אחדים שהלכו ברגל מן ה"וואקזאל" אל בית הספר העירוני.

זוכר אני שלקח אותי אבי אל חנות בגדים בעיר וקנה לי מעיל פרוה כפרוות האיכרים, מצנפת קרקול שירדה על אזני, מגפיים וכפפות עור המבו־טנות בשׂער עזים. "עכשיו", אמר לי אבי, "יהיה חם לך ותוכל ללכת רגלי העירה בימים קרים ביחד עם הגדולים." ואמנם הייתי גא לצעוד בצדם של הילדים הקשישים ממני, לבוש כגדול, והמרחק העירה היה כאפס בעיני.

הת"ת נמצא בבית גדול ומפואר. חדרי־הלימוד היו מצויידים ברהיטים ומכשירי לימוד הכי חדישים. כל חדרי הלימוד היו בקומת הקרקע ובקומה השניה היה אולם מרווח ששימש בתור מקום לעצרות, חגיגות, אספות פומביות וחתונות. מסביב לבנין היתה חצר מרווחת, מצוידת בנדנדות וקרשי־גלישה בשביל הילדים.

היו בת"ת שש כיתות ושעות הלימודים היו מתשע בבוקר עד אחת אחר הצהרים. בעשר וחצי היתה הפסקה, ובסופה עמדו כל מאתים התלמידים בתור לקבל חלב חם ועוגה. שעה אחת בכל יום, החל מן הכיתה השניה, למדו רוסית, ובשאר הזמן למדו עברית, חומש, רש"י, ונ"ך. הת"ת היה מוסד ציבורי ושימש רק בני עניים חינם. המורה לרוסית שימש גם בתור מנהל הת"ת.

לאבי מסרו את הכיתה החמישית, ואותי הכניסו לכיתה השניה, מכיון

שכבר ידעתי לקרוא עברית. היו לי שלושה מורים: אחד לעברית, אחד לחומש ואחד, שהיה גם המנהל, לרוסית וחשבון.

שפת ההוראה היתה יידיש, וכאשר אבי רצה לעבור באופן הדרגתי ל"עברית בעברית", התנגד לכך המנהל, באמרו כי אין לסטות מן הנוהג הקיים מזמן היווסד המוסד. אולם אבי נימק את התנגדותו של המנהל ל"עברית בעברית" באופן אחר. לדעתו של אבי, היה למנהל יחס שלילי לגבי עברית וציונות גם יחד. בעצם, לפי דברי אבי, היתה למנהל נטייה להתבוללות ורגש של זלזול בלימודים העבריים. למשרת מנהל הת"ת, סבר אבי, זכה רק בגלל הכשרתו החינוכית הכללית ובגלל ידיעתו איך להחניף ליהודים העשירים ולהוציא מהם תרומות לת"ת. עם המורים העברים התנהג המנהל בעריצות ומרר את חייהם. בייחוד זרק את מרתו במורה, שמעון, בעד נוקשותו כלפיו.

האסון

פעם מת אחד מתלמידי ר' שמעון ונפוצה שמועה כי הוא מת ממכות מורו. התלמידים סיפרו כי ר' שמעון הכה את הנער וגרש אותו מן החדר. מאז לא שב הנער אל הת"ת, וכעבור ימים אחדים מת. על סמך השמועות האלה התבטא המנהל באזני אנשים ידועים כי יש בדעתו למסור את המורה הקטלני לידי שלטונות המשטרה המקומית.

כשמוע אבי את הדברים האלה, מיהר אל נשיא הת"ת וביקש ממנו להכיר בסכנה הצפויה למורה ר' שמעון אם המנהל ימסור אותו למשטרה. עצתו של אבי היתה שהוא, הנשיא, ישפיע על המנהל לחזור ממחשבתו הרעה ולא לגרור את המשטרה לתוך הענין עד שיתברר יותר. בינתיים, ימנה הנשיא ועד חקירה אשר יתחקה על נסיבות מות הילד.

הנשיא הכיר בצדקתו של בקשת אבי והבטיח לו לפעול מיד. המנהל הוזהר על ידי הנשיא לא לפנות למשטרה, ובמקום זה, הוזמן להופיע ביום מסוים לפני ועד חקירה ביחד עם ר' שמעון המורה.

בינתיים התחיל אבי, על דעת עצמו, לבדוק את התלמידים שהיו בכיתה

אחת עם הנפטר, אחד אחד באופן סודי. אבי הזמין עוד מורה שיהיה נוכח בזמן הבדיקות האלה, כי על פי שנים עדים יקום דבר. אחרי כל הבדיקות האלה, התברר כי ראשית, מכות המורה לא היו חזקות ביותר; שנית, הנער לא התעלף, לא נפל ולא בכה אחרי המכות; הוא ברח מן החדר כשכוחו אתו, בצעקות ובגידופים כלפי המורה; שלישית, ילדים ראו את הנפטר בחוץ פעמים אחדות אחרי המקרה והוא אמר להם כי אין בדעתו לשוב עוד לכיתה; ורביעית, מתוך חקירת הורי הנפטר, נודע כי בנם היה חולה־לב וביקר רופא ידוע מזמן לזמן. אחרי שנצטברו בידי אבי כל הידיעות האלה, פנה אל הנשיא וביקש ממנו להזמין גם אותו וגם את המורה השני שהשתתף אתו בגביית העדות לישיבת ועד החקירה.

כשבא מנהל הת"ת לישיבת ועד החקירה ומצא שם את שני המורים, שאל מה להם ולישיבה הזאת? או הקריא אבי את תוצאות גביית העדות שהוא והמורה השני ניהלו בין התלמידים והורי הנפטר. כשגמר אבי לקרוא, אמר המנהל בראש מורד ובפנים מסמיקות מבושה כי אין לו מה להגיד, וביקש לשכוח את כל הענין.

אמנם, הענין נשכח, אולם המנהל לא יכול לסלוח לאבי את העלבון שגרם לו והתחיל להציק לו באופנים שונים. סוף דבר היה כי אבי התפטר ממשרתו בת"ת והחליט לפתוח חדר מתוקן פרטי בעיר הגדולה, וכן נכנס לטרקלין — התקופה הכי פוריה בכל הקריירה שלו בתור מורה עברי.

פרק י"א: שנת אירועים

שנת 1903 היתה מלאה אירועים חשובים, מהם משמחים ומהם מעציבים, שהשפעתם היתה מרובה על מהלך חיינו המשפחתיים בעתיד הקרוב והרחוק. אף כי אין קשר בין האירועים האלה, מכיון שאירעו במשך שנה אחת, יסופר עליהם כאן בפרק זה, והמטרה העיקרית בסיפורם היא להראות איך הגיב אבי בכל המקרים האלה.

פתיחת החדר המתוקן

לאחר שהתפטר אבי ממשרתו בת"ת, לא נשאר לגמרי בלי הכנסה, כי היו לו שעורים פרטיים אחדים אשר סיפקו לו מחיה מצומצמת עד שיסדר את החדר הפרטי שלו. היות ובת"ת לימד רק בשעות הבוקר, היה פנוי לקבל שעורים פרטיים בבתי יהודים אמידים, כי משכורתו בת"ת היתה מצומצמת ובלתי מספיקה למשפחה בת חמש נפשות. עכשיו שימשו תלמידיו הפרטיים האלה גרעין ל"חדר המתוקן" שעמד לפתוח.

ראשית כל מצא בית מרווח, בן ארבעה חדרים, ברחוב צדדי, שקט ונאה. לפני הבית היתה חצר מרווחת, מתאימה למשחקי ילדים, והכניסה לחצר היתה דרך שער אשר ממנו עד ביתנו נמשכה מדרכה מרוצפת חצץ. מאחורי הבית היתה גינה ובית־שימוש חיצוני.

בעלת הבית היתה גויה, "פריצה" (מטרונה), אלמנה זקנה שגרה לבדה בדירתה בפנת החצר. היה לה רק בן יחיד, קצין בצבא, רווק שהיה פוקד אותה לעתים נדירות.

לא קל היה להשיג את הסכמתה להשכיר את הבית לבית־ספר, אבל אחרי שאבי הבטיח לה כי בבית־ספרו לא יהיו יותר מעשרים תלמיד אשר

יבקרו רק שלש שעות בכל יום אחר הצהריים, ואחרי שהסכים להוסיף לה על שכר הדירה הקבוע, הסכימה להשכיר לנו את הבית בתור בית־ספר, בתנאי שלילדים לא תהיה דריסת רגל בגינה מאחורי הבית ושלא ילכלכו את קירות הבית. ה"פריצה" היתה זקנה עדינה אוהבת ילדים, ואולי משום כך לא התנגדה ביותר להכניס בית־ספר לחצרה. בעת ההפסקה היומית, כשהילדים שיחקו בחצר, היתה מציצה הגויה בעד חלונה החוצה בפנים שוחקות, ולפעמים היתה יוצאת ומכבדת את הילדים בממתקים.

תחת דירתנו במרתף גר רצען פולני שלא היה מאוהבי ישראל. את זאת אפשר היה להכיר מתוך הערותיו המזלזלות בתכונות היהודים, בייחוד, רשלנותם בעניני נקיות.

כמובן, את הורי חשב הרצען ליוצאים מן הכלל, כי הרי אמי הקפידה על סדר ונקיון בביתה ומסביב לו, ואשר לאבי, הוא שמר על תלמידיו בשבע עינים שלא יפזרו פסולת בחצר ולא יגעו בשיחי הפרחים המפארים את הכניסה לדירתו של הסנדלר. הודות למעלות האלה שמצא במשפחתנו, לפי דבריו, מצאנו חן בעיניו. אולם אבי סבר אחרת, ואולי היה קורטוב של אמת בסברתו זאת, דהיינו: הסנדלר התנהג אתנו באדיבות כי על ידי פרסומת שניהל על ידי התלמידים על־פה, קנה לו לקוחות מבין ההורים.

בבית שעמד בצד שער החצר, שגם הוא היה שייך ל"פריצה", גר עורך־דין יהודי. האדם הזה ששמו היה ראובן קופיט, רחוק היה מעניני יהדות, אבל בעל אישיות נעימה ואדיבה. כשבנו ראה את תלמידי אבי משחקים בחצר, התקנא בהם והביע את רצונו גם הוא להיות תלמיד בבית־הספר העברי. אביו לא התנגד לכך, ובראותו כי בבית־הספר העברי הזה שוררים משטר וסדר, רשם את בנו בתור תלמיד. במשך הזמן התידדה משפחתו של קופיט עם משפחתנו, ובייחוד נוצר יחס של ידידות וכבוד בין אבי ובין עורך־הדין.

חמשת התלמידים שאבי לימד אותם באופן פרטי הביאו אתם עוד ארבעה תלמידים חדשים ואבי חדל לקבל עוד תלמידים. תשעת התלמידים

האלה, שכולם בני אמידים היו, שילמו שכר־לימוד הגון שסיפק את צורכי ביתנו בצמצום. נוסף לתשעת התלמידים האלה, צירף אבי עוד ילד עני חינם, בתור "מעשר" וגם אותי. כיתה בת אחד־עשר תלמידים, אמר אבי, תספיק, אם רצונו להצליח בעבודתו. אולם בכדי שהפרוטה תהיה מצויה, מצא לו שניים־שלושה שעורים פרטיים שנתן בערבים.

הפרעות בקישינב

זוכר אני את הפחד והמהומה שהשמועה על דבר הפרעות בקישינב, שאירעו גם־כן בשנת 1903, הביאו בין היהודים בעירנו. בתור ילד בן שמונה, לא הבינותי את חומרת המאורע והשלכותיו, אולם התנהגותו של אבי ז"ל באותו היום עשתה עלי רושם עמוק. כל היום שרוי היה בצום והתהלך נשוא נעלים. בכיתה שוחח אתנו ארוכות על המאורע האיום והדגיש כי מזמן גלותנו מעל ארצנו, במשך מאות בשנים, קרו לעם היהודים מקרים כאלה בכל תפוצות הגולה, ועלולים מעשים כאלה להישנות ולהתפשט, כל עוד היהודים יישארו פזורים בארצות זרות בתוך רוב מכריע של גויים. התקנה היחידה אפוא למצב כזה היא לשוב לארצנו, ארץ ישראל וליסד שם ממשלה משלנו.

הוא חזר בקצרה על הישגי התנועה הציונית, מבצעי ה"בילויים", פעולות הד"ר הרצל, התעוררות המתחוללת בעם היהודים, כתוצאה מן הקונגרסים הציוניים, העליה המתגברת, והמושבות שהעולים החלוצים מיסדים בארץ הקדושה. אחר־כך קרא קטעים קלים מ"איכה" בנוסח המסורתי, עבר לשירי ציון וסיים ב"התקוה".

לסוף ניגש לקופסת הקרן הקיימת לישראל התלויה על הקיר ושלשל מטבע לתוכה. מיד התחילו התלמידים לקום בזה אחר זה ולעשות כמעשה מורם, בתורמם את פרוטותיהם שקיבלו מהוריהם להוצאות היום.

מחלת אחי

אסון גדול קרה בשנה הגורלית ההיא למשפחתנו. אחי הצעיר, מיכל, שהיה אז כבן ארבע, חלה בקדחת המוח, וכתוצאה ממחלה זאת, איבד את חוש

השמיעה שלו. ימים אחדים שכב במטה קודח וחסר־הכרה. כשהחום ירד והכרתו שבה אליו, שאל אחי מדוע גדול כל־כך השקט בבית ומדוע אינו שומע את האנשים סביבו מדברים. כשלא קיבל תשובה, ביקש מאבי לתת לו את שעונו. הגיש את השעון אל אזניו בזו אחר זו, הסתכל וראה כי מחוג הרגע זז, השליך את השעון ארצה ומתוך גניחה עמוקה רטן: "איני יכול לשמוע".

ביום שבת אחד, אחר הצהריים, ביקש מיכל מאבי לקחתו על זרועותיו ולהגישו לחלון. אבי מילא את בקשתו ונשא אותו על החלון. אחי הביט בגעגועים החוצה, שלא יצא שמה זמן רב, ופתאום פנה אל אבי בשאלה: "מי רוכב שם על הענגים?" ועד שאבי הספיק למצוא תשובה שתתקבל על ידי בן הארבע, הוסיף אחי לשאול: "האלוהים?" הניע אבי את ראשו בחיוב לאות "הן". מיד משך אחי את אבי לשולחן ואחז בשני הפמוטים. בהבעת תמיהה שאל אבי: "בשבת?" ענה אחי בן הארבע: "אם האלהים נוסע בשבת, מותר גם לי לאחוז בפמוטים בשבת." במעשה זה, כנראה, הפגין אחי הקטן את כעסו נגד ה' שעשהו לחרש.

בשביל משפחתנו זה היה אסון מדהים שהשאיר רושם מדכא על כל אחד מאתנו לשנים הבאות. אחי מיכל, כבר בגיל צעיר כזה, הראה סימני חריפות המוח וכשרונות יוצאים מן הכלל. ומי יודע למה היה מגיע, לולא האסון? לכן היה הכאב כה אנוש.

אבי הראה כשרוניות והבנה בלתי רגילות בלמדו את אחי החרש, בן החמש, לקרוא יידיש. תחבולותיו היו מקוריות, הואיל ולא קרא ולא שנה על שיטות ההוראה לילדים חרשים. והנה דוגמה:

בהשתמשו באוצר המלים השכיחות אצל ילד בן חמש, הצביע אבי על השולחן ושאל את אחי בצירוף תנועה של כף שטוחה: "מה זה?" ענה אחי: "טיש". כתב אבי את המלה "טיש", הצביע על המלה הכתובה, ועל ידי נגיעה באצבעו בשפתיו, רמז לו לקרוא. אחי קרא "טיש". חזר אבי על הפרוצדורה הזאת ביחס למלה "טעלער" ולמלה "טאטע". לאחר שאחי למד

לקרוא את המלים: טיש, טאטע וטעלער, ביסה אבי כל אחת מן המלים האלה, בהשאירו רק את האות הראשונה "ט" גלויה לעין. רמז לאחי לקרוא רק את האות הנראית. הבין אחי כי עליו לקרוא רק את תחילת המלים האלה, וכן למד לבטא את ה"ט". בדרך זו לימד אבי את אחי את כל האותיות שב"אלף־בית".

קשה לשער את גודל התאמצותו של אבי ואת עבודתו הקשה בכל יום במשך חודשים אחדים רצופים, עד שלימד את אחי לקרוא.

תוך הסתכלותי במעשה אבי, למדתי גם אני את שיטתו והתחלתי לעזור בעבודה חשובה זו. לאחר שלמד אחי לקרוא, אפשר היה להגדיל את אוצר המלים שלו עד שבמשך הזמן היה מוכשר לקרוא סיפורים קלים.

כשהיה אחי בן־עשר, ראינו כי הוא מסתגר בחדר המיטות לשעות רצופות. זמן רב לא ידענו מה הוא עושה שם, כי הדלת היתה נעולה והוילון על החלון היה מורד. לדפוק על הדלת היה ללא הועיל כי לא יכול לשמוע את הדפיקות. סקרנותנו גדלה מיום ליום, עד שיום אחד קראנו למסגר והוא פתח את הדלת במכשיר מיוחד.

כשנכנסנו לחדר מצאנו את אחי עומד לפני הראי, מבטא מלים לאט־לאט ומסתכל בבבואת פיו בראי. הבינונו כי בדרך זו הוא לומד את "קריאת השפתיים", כלומר, להכיר על ידי הסתכלות בשפתי המדבר אליו מה שהוא אומר לו.

השיטה הזאת הנהוגה עד היום בבתי־ספר מיוחדים לחרשים־אלמים, היתה לגמרי מקורית לגבי אחי, בן העשר. זה היה אחד הסימנים המובהקים לכשרונותיו היוצאים מן הכלל.

אבי ואני לימדנו אותו לשחק "שחמט", ולא ארכו הימים עד שהתחיל לנצח אותנו בכל פעם.

בכדי שיוכל אחי החרש להתפרנס בעתיד, לקח אותו אבי לצורף שילמד

אותו את המלאכה, ובשכר זה יעבוד אחי בעדו חינם שתי שנים. כן למד אחי את המלאכה, וכשגדל היה צורף אמן.

הולדת אחי, בן־הזקונים

כעבור רק חודשים אחדים מזמן שקרה האסון לאחי מיכל, ילדה אמי עוד בן. המאורע המשמח הזה המתיק קצת את המרירות שהיתה שרויה בביתנו בגלל אחי מיכל. אחי הקטן נולד בתענית "צום־גדליהו". אגב, גם אני נולדתי ביום־צום, ב"שבעה־עשר בתמוז". אמי, כנראה, משום שהיתה תמיד עסוקה בעבודת הבית, כיוונה ללדת בימים שהיתה פטורה מהכנת ארוחות. לאחי, בן־הזקונים, קראו בשם גדליה מפני שני טעמים: ראשית, הוא נולד ביום "צום־גדליהו" ושנית, גם שם האב של הסב שמואל היה גדליה.

מכיוון שאחי נולד ביום צום גדליהו, היתה ברית המילה שלו ביום־הכפורים. זוכר אני איך שביתנו נתמלא אנשים אשר באו מבית הכנסת בזמן ההפסקה שבין "מוסף" ל"מנחה" להשתתף בשמחת ברית המילה, אם כי לא קיבלו "כיבוד" בשמחה זו.

בתור ילד, בן־שמונה, חשבתי כי אחי זה, הואיל ונולד ביום־צום ונימול בשבת השבתון, בטח יזכה להיות אדם גדול בישראל. אמנם, כעת הוא אדם חשוב ואיש ציבור פעיל בחיי הקהילה היהודית בבלטימור שב־ארצות הברית, אולם זכותו המיוחדת היא בזה, שחינך וגידל שלושה בנים, בעלי השכלה גבוהה המסתמנת בתואר של ד"ר לפילוסופיה ונאמנים לעמם, שעליהם עוד יסופר בסוף הספר הזה.

החתונה

אם הסב שמואל, החזן בקופיל, לא יכול לבוא לברית המילה של אחי גדליה, כי על כן היתה ביום הכפורים, הרי ניתנה לו עוד הזדמנות, לאחר זמן קצר, לבוא אל ביתנו בפרוסקורוב ולהשתתף בשמחה משפחתית אחרת.

דודי, אחי אמי, הר' יוסיל חזן מהוסיאטין, שעמד להשיא את בתו הבכירה, שרה, קיבל את הזמנת הורי להביא את החתונה לפרוסקורוב, כי

ביתנו היה מרווח וגם חצר מרווחת היתה לנו, והרבה יותר נוח היה לחוג את החתונה אצלנו מאשר בבקתה הקטנטונת של דודי בהוסיאטין.

זוכר אני את החתונה הזאת על כל פרטיה ודקדוקיה. בבוקר השכם, ביום החתונה, יצאנו מחוץ לעיר לכביש הראשי לפגוש את המחותנים מהוסיאטין, מקופיל, ומעיר קונסטנטין הישנה, בזו אחר זו. פגישות המחותנים נתרשמו בזכרוני בגלל החביקות, הנשיקות והפנים הקורנות משמחה.

לאחר שהגיעו כל המחותנים מצד הכלה, יצאנו כולנו, בנערינו ובזקנינו, לקבל את פני החתן שבא עם משפחתו בעגלה מיוחדת. גם להקת "כלי־זמר" יצאה אתנו בכדי להכניס את החתן בנגינה. למחותנים אשר ליוו את עגלת החתן נילוו עוד יהודים, ובייחוד, ילדים שנמשכו אחרי הנגינה ודומה היה כאילו חצי העיר יצאה לקבל את פני החתן.

החופה נערכה בחצר שלנו וסעודת המצוה שלאחריה — בחדר הלימוד אשר הוציאו משם את ספסלי המכתבות והכניסו במקומם שולחנות וספסלים ארוכים.

במשך הסעודה, בין מנה למנה, לימד הסב שמואל את המסובים לשולחנות ניגון שהלחין, כדרכו תמיד, לכבוד השמחה. המחותנים, שהיו ביניהם מיספר חזנים ומנגנים, למדו את הניגון מהר והשמיעו שירה עזה ונמרצה עד מאד. בברכת המזון כיבד הסב את החזנים מבין המחותנים בפיזמון קטעים שונים, והוא בעצמו רינן את שבע הברכות. גם אותי לא שכחו וכיבדוני בשירת סולו. שרתי "הבן יקיר לי...", סולו שלמדתי מן הסב כששרתי במקהלתו בתור סולן אלט, כפי שסופר לעיל בפרק המיוחד לסב שמואל.

אחרי הסעודה הוציאו את השולחנות והספסלים מן החדר הגדול ופינו מקום למחולות. זוכר אני את הריקוד עם הכלה, כאשר כל אחד מן המחותנים רקד אתה, באחזו בקצה המטפחת שהיא החזיקה בידה, ואחרי־כן רקדו הכל סביבה. גם ה"שער" וה"פריליכס" עשו עלי רושם גדול. אך יותר מכל

הריקודים, מצאה חן בעיני ה"קומרינסקיה", כשהמחותנים רוקדים ביחידות ומראים את מיומנותם, כל אחד לפי דרכו, על יד קפיצות, עיקומי הגוף, הסתובבות בכניעה על רגל אחת, ולהטוטים אחרים. ככה רקדו ושמחו עד אור הבוקר.

החתונה הזאת נחרתה עמוק בזכרוני משום שראיתי אז את כל משפחתנו הגדולה והעניפה יחד. היום, כשדמויות האנשים ההם, שאינם בחיים עוד, עולות בזכרוני, לבי מתכווץ מגעגועים אליהם.

הסב והסבה נשארו אחרי החתונה לשבות בביתנו. סבתא, שהיתה אז כבת ששים, אך בריאה ומלאת מרץ, עבדה ביחד עם אמי ואחותי בניקוי הבית ובסידורו, שנשאר במצב של ערבוביה אחרי החתונה. כשנגמרה עבודה זו, ישבה סבתא לשוחח עם אחותי. "פרידהלה", אמרה, "הלא את כבר בת שמונה־עשרה, ובחורה כהלכה, יפת־תואר וחכמה, למה את מחכה?" פני אחותי הסמיקו והיא גמגמה מלים שלא יכולתי לשמוע. כאן התערבה אמי ואמרה: "אל נא תדאגי, אמא, רבים הבעלנים החוזרים אחריה ובטח יימצא בקרוב הבחור המיועד לה."

סבי בחן אותי בחומש ורש"י וקריאה עברית. כנראה שידיעותי השביעו את רצונו, כי הביע את נחת־רוחו על ידי נשיקה בלחיי.

הוא ראה את אבי בעבודתו ונהנה מבית־ספרו המסודר יפה ומשיטת ההוראה שלו, אם כי מצא שני דברים שלא היו לפי רוחו. ראשית, שאל, מדוע תלה אבי את תמונת גלוי הראש (כוונתו לד"ר הרצל) על יד התמונות של הגאון מווילנא והרב ר' שניאור זלמן? ושנית, למה החליף את הקשקט שלו במגבעת, כמנהג הדייטשן? אבי ניסה, אבל, כנראה, ללא הצלחה, לשכנע את סבי כי אין דופי במעשיו אלה.

בשבת כיבדו את סבי לעבור לפני התבה בבית־הכנסת של אבי, והמתפללים נהנו מתפלתו. אולם אבי העיר לאמי באותו ערב כי לדעתו אין בריאות אביו בסדר. את זאת הכיר מתוך תפילתו שחסרה היתה את

הכוח והלהט שהיו אופייניים לחזנותו. נוסף לזה, אמר אבי, הוא הבחין פעמים אחדות שאביו עיוה את פניו באמצע התפלה, כאילו הרגיש כאב. וכאשר שאל אותו אחרי התפלה אם כואב לו משהו, ענה בשלילה. "מודאג אני מאד" אמר אבי. ניבא ולא ידע מה ניבא.

מות הסב שמואל

לפני גמר שנת 1903, קיבל אבי מברק לבוא מיד לראות את אביו השוכב על ערש דווי. אבי שכר את בעל־העגלה הראשון שנזדמן לו ונסע לקופיל. כשהגיע שמה, מצא את אביו במצב של גסיסה. אם כי בני המשפחה ידעו מזמן כי סבי חולה במחלת הסרטן, לא גילו את הדבר לאבי. הסב עוד הספיק להכיר את אבי ולאמר לו: "הגיע הסוף והריבי מוכן ומזומן." באותו רגע שבק חיים לכל חי ואבי נשאר לשבת "שבעה" בביתו של הסב, ביחד עם אחיו ואחיותיו. בהלווייה השתתפו כל בני העיירה והאבל היה כבד מאוד. נסתלק צדיק ואבידת העיירה היתה מורגשת זמן רב.

אבי חזר הביתה רצוץ ושבור־לב, וכל השתדלותנו לנחמו לא הועילה ימים רבים. לי מסר אבי חבילה קטנה ואמר: "את זה השאיר לך הסב שמואל, לפי צוואתו. שמור על המתנה הזאת!" התרתי את החבילה ומצאתי בה את זוג התפילין שסבי בעצמו כתב והניח בכל יום, וגם את מזלג־הקול שהשתמש בו כי הכיר בי כשרון לנגינה.

הידיעה על מות סבי הדהימה אותי כי מאד אהבתיו, וזמן רב לא יכולתי להשלים עם הרעיון שלא אראה אותו עוד לעולם.

פרק י"ב: תכונות אבי

אמנם לא קל לי להיות אובייקטיבי לגמרי בבואי לתאר את תכונות אבי, אולם אנסה להדגים את דברי בעובדות ומעשים המדברים בעד עצמם.

רודף שלום

עוד בהיותי ילד, בכל ערב יום הכפורים, היה אבי לוקח אותי אתו לבקר אנשים שונים. אם חשד במישהו שיש טינה בלבו עליו, או הכיר שאיננו עמו כתמול שלשום, השתדל אבי להתחקות על סיבת רוגזו ולפייסו. בקחתו אותי אתו, התכוון כנראה להדגיש בעיני את ערך השלום. "חייב אדם תמיד להיות זהיר שלא להרע למישהו ולא לבייש את מישהו", היה אומר לי, "ואם חס וחלילה, הוא חוטא לפעמים לחברו בשגגה או שלא במתכוון, עליו מיד לבקש סליחה. כך צריך אדם להתנהג תמיד, במשך כל ימות השנה, אולם בערב יום הכפורים, לפני יום־הדין האיום, מצוה על כל יהודי לבקש סליחה מאלה שחטא נגדם, לפני שהוא בא לבקש סליחה לעצמו מאת דיין אמת."

ואבי היה לא רק נאה דורש, כי אם גם נאה מקיים. תמיד היה נזהר בדבריו, שלא לבייש את מישהו ולא להעמיד אדם במצב מביך. מעולם לא שמעתי דבר קללה יוצא מפיו, או דברי נזיפה נמרצים. אפילו עם תלמידיו, ואולי דווקא עם תלמידיו, היה מדבר בזהירות שלא לבייש אותם. כשתלמיד, למשל, לא הכין את שעוריו, תחת לנזוף בו, היה אומר: "שמא לא הרגשת את עצמך בטוב? או שמא היית עסוק באיזו עבודה חשובה?"

כשראה אבי שני תלמידים מתקוטטים, היה מתענין למצוא את סיבת הריב, ואז היה מבקש מאת המתקוטטים להגיש את עצומותיהם לפני הכיתה. על פי רוב, לא רצו התלמידים להביא את דבר ריבם לפני הכיתה והעדיפו

להתפייס בינם לבין עצמם. ובמקרה שהמתקוטטים לא רצו להתפייס בינם לבין עצמם, הביאו את טענותיהם לפני הכיתה, והתלמידים, אחרי שכל אחד חיוה את דעתו, הוציאו משפט על פי רוב דעות. כך חינך אבי את תלמידיו לאהוב את השלום.

אם אחד מתלמידיו התאונן באזני אבי על זולתו, היה אבי משתדל תמיד לדון את הנאשם לכף זכות, וכך היה אומר: "רבותינו אמרו: 'הוה דן את כל האדם לכף זכות', או 'אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו', או 'קשוט עצמך ואחר קשוט אחרים'." את מאמרי חז"ל אלה ביקש אבי מתלמידיו לשנן על פה ולהתנהג על פיהם. "על עיקרים כמו אלה", אמר אבי, "עומד השלום, ובלי שלום אין העולם יכול להתקיים."

פעם מצאתי את אבי עומד במסדרון של ביתנו, ועל ידו השכן הרווק שהיה מתגורר ביחד עם אביו באחד החדרים בביתנו. הרווק, שהיה כבן־שלושים, אחז בזקנו של אבי ומרט אותו מתוך קללות וגידופים, בעת שאבי עמד הכן, מבלי לנגוע באיש־ריבו. לא הבינותי מדוע אין אבי מתגונן והתביישתי כי חשבתיו למוג לב. המערכה הזאת ארכה דקות אחדות עד שיצא אבי־הרווק והפריד בינו ובין אבי. כששאלתי את אבי לאחר מכן מדוע לא עשה כל נסיון להתגונן נגד השכן, ענה לי כי באמת היה יכול להופכו לגל של עצמות, אולם הואיל וידע שהוא אדם חולה, התאפק שלא לנגוע בו. "איזהו גיבור?" ציטט, "הכובש את יצרו." "הרי לך עוד מאמר חז"ל", אמר, "שהוא עיקר גדול בקיום השלום."

בין המורים העבריים בעיר המקיימים חדרים פרטיים היתה נהוגה התחרות זעומה. כשהגיעה עונת "בין הזמנים", התחילה בהלה ומרוצה ביניהם לכבוש תלמידים, ואגב מאבק זה, לא נמנעו מלהשליך זוהמה אחד על השני. על יד כך השפילו את כבודם הם וגם את כבוד מקצוע המלמדות. אבי ראה במעשים כאלה משום חילול ה', והתחיל לבקש דרכים להיטיב את המצב.

הוא יזם את הרעיון של התאחדות המורים העבריים בעיר לאגודה

אחת, אשר מטרתה תהיה להיטיב את מצבו של המורה ולהרים את קרן המקצוע. זו היתה עבודה קשה וממושכה. אחרי שורה ארוכה של פגישות, ישיבות והתיעצויות, סוף סוף הצליח בעזרת עוד מורים אחדים להניח יסוד לאגודה מעין זו.

הכינו תחוקה אשר לפיה אסור היה למורה אחד לשלול את תלמידו של מורה שני, וכל אחד צריך היה להיזהר מלדבר בגנותו של השני. התחוקה כללה גם מינימום של שכר־לימוד שכל מורה חייב היה לשמור אותו.

רוב המורים נתנו את ידם לאיחוד זה והתחייבו לשמור את התחוקה שנתקבלה על ידם. הנה כי כן, ביזמת אבי, הושלט שלום במחנה המורים, אם כי לא כולם קיימו את התחייבויותיהם בשלמות.

בדרך כלל יצאו לאבי מוניטין בתור איש שלום, ותכופות הוזמן בתור בורר בין צדדים מתקוטטים.

מכניס אורחים

כאן צריך אני לצרף גם את אמי לאבי, כי שניהם קיימו את מצוות "הכנסת אורחים" ביחד.

ראש וראשונה, שימש ביתנו בפרוסקורוב בתור בית שני לבני משפחתנו שישבו באזור ההוא. אם קרוב משפחתי ביקר את פרוסקורוב לרגלי עסקים שונים, הוא ידע כי יש לו בית, ולא אכסניה, שיוכל לבלות שם כמה זמן שירצה. מכל האורחים ההם, אזכיר ארבעה שהתרשמו בייחוד בזכרוני.

הסבתא גנדיל שאחרי מות סבי ר' שמואל, שבה למסחרה בשוק, היתה מבקרת אותנו תכופות, ובכל ביקור נשארה בביתנו שבועות אחדים. הואיל והיתה אישה בריאה ומלאת מרץ, היתה, למרות כל התנגדותה של אמי, עוזרת בכל עבודה בבית. בהיותה בזכרוני דמות סבתא יושבת לפני הכניסה לביתנו ורוקמת מפה לשבת. ואם קרה לפעמים שאדם זר עבר על ידה והסתכל בה, חיכתה עד שעבר לפניה ואז הושיטה לו אצבע משולשת מאחוריו. וכאשר שאלתי אותה פעם למה היא עושה זאת, ענתה לי כי זוהי סגולה בדוקה נגד "עין־הרע".

דודי יוסל, אחי אמי, שהיו לו שתי פרנסות, חזנות בהוסיאטין ושדכנות, היה בא לפרוסקורוב תכופות לרגלי השידוכים שהתעסק בהם. הוא היה מחונן בחוש־הומור יוצא מן הכלל, ובבואו נתמלא ביתנו שמחה. כשהתחיל לתאר ולחקות את החתנים והכלות שראיין, היינו מתפקעים מצחוק.

פעם, כששאלה אותו אמי איך הוא מצליח בשידוכיו, ענה: "תודה לשם יתברך. הנה אך היום ראיינתי זוג האוהבים זה את זאת והמרוצים זה מזאת. שניהם ממשפחות מיוחסות ומתאימות אחת לשניה, והורי הכלה אפילו הסכימו לתת את המוהר הדרוש, הכל בסדר גמור..." כאן הפסיקה אותו אמי ושאלה: "נו, נו, תכלית?" ענה דודי: "רק חסרון אחד יש לעיסקה הזאת, דהיינו: הזוג הזה שאני מדבר עליו ושאני שדכנם, כבר התחתן לפני שנה, וכמה פעמים יכול אני לקבל דמי שדכנות?"

הדוד משה'לה הסגי־נהור, שהיה כבר בשנות השמונים, היה סר אל ביתנו בכל שנה בדרכו אל הרבי מזינקוב ומבלה אצלנו ימים אחדים. אני זוכר אותו היטב מפני הטירדות השונות שגרם לנו בגלל זקנותו ועיוורונו. אמי, יותר מכולנו, היתה עסוקה בו מפני השירותים השונים שהצטרך להם. אחותי היתה מוליכה אותו לבית השימוש שהיה מאחורי הבית בחצר ומחזירה אותו הביתה. ותפקידי אני היה להוליך אותו אל מקומות שונים בעיר. הוא היה נשען על ידי, ובלכתו בצדי דיבר אלי בקול צרוד וצורם אוזן המושך את תשומת לבם של עוברי־אורח.

לא אבוש להודות כי מאד התביישתי להוליך עיוור ברחובות העיר במו שהיו עושים נערים אחרים ובאים על שכרם. אך פעם אחת הגדיש הדוד משה'לה את הסאה. בזמן שהולכתי אותו אל תחנת העגלות הנוסעות לזינקוב, עמד פתאום באמצע הרחוב והתחיל לשאול אותי שאלות בענין שלמדתי בגמרא, בבא קמא, שהתחלתי רק לפני שבוע.

"ומאי איכא בין אב ותולדה?" שאל אותי בנוסח הגמרא ובתנועות ידיים שמשכו את תשומת־לב האנשים העוברים. כשראיתי את האנשים שכתרונו והסתכלו בנו מתוך סקרנות, נתבלבלתי מתוך בושה ועניתי:

"איני יודע." "נו, ניחא, אינך יודע. תגיד לי אפוא, 'אמאי קרי לו אב ואמאי קרי לו תולדה'?" בזמן ההוא גדלה סקרנותם של המסתכלים שבעתיים לדעת מה רוצה העיוור מן הילד. שוב עניתי: "איני יודע". אז נזף בי הדוד ר' משה'לה וצעק בתמיהה: "איך זה שאינך יודע? וכי ראש מטומטם לך? רק לפני שבוע למדת את זה, וכבר שכחת? נו, מילא, בוא ונלך!" המשכתי להוליך אותו זעוף וחפוי ראש.

עוד קרובה אחת שביקרה אותנו תכופות לא אשכח בגלל תעלוליה השונים. זו היתה פרומה בת דודי, ר' יוסל מהוסיאטין. היא היתה בת־גילה של אחותי, ובכל פעם שבאה אלינו לא היה לה חשק להיפרד ממנה. כאביה, כן גם היא אהבה להתלוצץ, ולפעמים הפריזה בליצנותה. כאן אזכיר לדוגמה אחד ממעשי שובבותה.

יום אחד שמעה תיבת נגינה מנגנת בחצר הסמוכה שבינה ובין חצרנו חצצה גדר גבוהה. הציצה דרך סדק בגדר וראתה את מסובב תיבת הנגינה, את הקוף הרוקד לפניו ואת חבורת הילדים המסתכלים בלהטוטי הקוף. נכנסה בדודנתי, בת העשרים רוח שטות, טיפסה על הגדר ורצתה לעבור אותה, והנה נקרעה חצאיתה לשניים, והיא נשארה תלויה על הגדר, רגל מכאן ורגל מכאן. כשהילדים ראו אותה, שכחו את הקוף והצטופפו סביבה.

מלבד בני משפחתנו, היו סרים אל ביתנו תכופות אנשי קופיל בבואם לעיר פרוסקורוב לרגלי עסקיהם השונים, ותמיד היו מתקבלים בסבר־פנים יפות ובחמימות היוצאת מן הלב ונכנסת אל הלב. הבית הראשון שהיו מכרינו מקופיל מבקרים היה ביתנו אשר לפעמים היו מתאכסנים בו כל ימי שהותם בעירנו.

בין המתארחים בביתנו היו גם מחברי ספרים, משולחי ישיבות שונות וסתם בטלנים.

זוכר אני כי פעם בא לביתנו מחבר ספר ואמי הזמינה אותו לשבות בביתנו. אחרי השבת, רצה הסופר לתת לאבי את ספרו במתנה, חלף האכסניה,

שמצא בביתנו. אבי סירב לקבל את המתנה, באומרו כי "שכר מצוה — מצוה", ושילם לו בעד הספר.

בין משולחי הישיבות, המכובדים ביותר שביקרו בביתנו היו הרב הירש מישיבת טלז והרב ינקלביץ' מישיבת לידא. ביתנו שימש אכסניה קבועה בשבילם מדי שנה בשנה, בבואם לאסוף תרומות לישיבות שלהם. ימי שהותם בביתנו היו ימי שמחה וחג בשבילנו, כי שניהם היו תלמידי־חכמים ונבונים בהליכות עולם בגלל נדודיהם התדירים בין ערים ועדות שונות. שתינו בצמא את דברי החכמה שלהם, ובייחוד אבי מצא ענין רב בשיחותיו עמם.

מלבד נוחיות ביתנו ששני המשולחים האלה נהנו ממנה, נתן להם אבי גם מזמנו. לפעמים תכופות נילווה אליהם בסיוריהם היום־יומיים, כדי לעזור להם ברכישת תורמים חדשים. שני המשולחים המריצו את אבי לשלוח אותי אל ישיבותיהם כשאגיע לגיל המתאים, ואבי הקשיב להצעותיהם בהתעניינות.

נוסף לאורחים הנזכרים למעלה, היה אבי מביא אורחים לשבתות. בכל ליל שבת, היה אבי האחרון לעזוב את בית הכנסת, כי חיכה לראות אם יישאר איש זר שאין לו מקום לשבות. וכן, כמעט בכל שבת היה לנו אורח שנוכחותו הוסיפה עונג ליום המנוחה.

כשאני מהרהר היום בשבתות בבית אבא עם המאכלים הערבים שאמי ידעה להכין, עם הזמירות והשיחות המעניינות שהיו בינינו לבין עצמנו ולבין האורחים שישבו לשולחננו, נדמה לי כי ביתנו בימים ההם דומה היה למקדש מעט אשר קדושתו מצאה משכן קבע בלבי עד היום הזה.

רודף צדקה

כבר הזכרתי למעלה את הצדקה שאבי היה נותן בתור מעשר, על ידי כך, שבכל עשרה מתלמידיו היה מוצא תלמיד אחד מבני עניים ופוטר אותו מתשלומי שכר־לימוד. כדי שלא להביא את מקבל הצדקה הזאת לידי בושה,

לא גילה את שמו לשום איש, ואפילו לא לאמי. אבי תמיד הדגיש שצדקה צריך לתת בצינעה, ובכדי להדגיש את העיקרון הזה, אוהב לספר את הסיפור הבא ששמעתי ממנו פעמים אחדות בהזדמנויות שונות.

הרבי החסידי, ר' חיימל מזינקוב, שהיו לו אלפי חסידים באוקראינה, ניהל את חצרו כממלכה ממש, ברוב פאר והדר. הכל חשבו אותו לעשיר מופלג, אולם לאחר פטירתו מצאו כי קופתו היתה ריקה, באשר היה מוציא את כספו לצדקה לעומת שנכנס.

בין חסידיו המכובדים והמובהקים היה איש עשיר אחד, בעל אחוזות, יערות ובתי חרושת, ושמו ר' ברוך וואל. פעם בא אליו ר' ברוך והתאונן באזניו כי הוא נמצא בצרה גדולה. פריץ אחד שהוא — ר' ברוך הילווה לו סכום עצום, איבד את כל כספו במשחקי רולטה במונטי־קרלו ואין ביכלתו להחזיר לו את חובו שכבר עבר זמנו. על ידי כך הובא וואל במצב מסוכן והוא עומד לפשוט את הרגל אם לא ישיג הלוואה של מאת אלף רובל בתוך שבועיים.

הרבי הקשיב בהתעניינות מרובה ואמר: "שמע נא, ר' ברוך, לאשר אגיד לך! ללילל שבת הבאה אזמין באופן פרטי מספר חסידים עשירים שיבואו לשולחני. לפני התחילי 'לאמר תורה', אפנה לחסידי המסובים לשולחני בקריאה לתמיכה, ואבקש מהם להלוות כסף, כל אחד לפי יכולתו, לאחד מחסידי המכובדים הנמצא במצוקה, וכאשר אגמור את דברי, תהיה אתה הראשון להציע הלוואה של עשרת אלפים רובל, והענין, בעזרת השם, יסתדר בכי טוב.

וכך הווה. בליל שבת הבא, לפני שהרבי החל את דרשתו, פנה אל חסידיו בדברים אלו: "רבותי, אחד מחסידינו הכי מכובדים נמצא בצרה גדולה. מסיבה שאינה תלויה בו, הובא במצב כזה שהוא עומד לפשוט את הרגל, אם לא ימצא הלוואה של מאת אלף רובל מיד. שערו בנפשיכם כמה יהודים מלבדו עלולים לסבול על ידי כך, ויכול להיווצר חס וחלילה מצב של שערוריה בקהילתנו. זיכרו נא את הכתוב בתורה: 'עזוב תעזוב עמו'.

אני מבקש מכל אחד מכם שידו משגת להלוות כמה שאפשר לו לזמן של שלושה חדשים, ואני בעצמי ערב בעד ההלוואות האלה. מי אפוא יהיה הראשון ?"

קם ר' ברוך וואל והודיע : "אני מלווה עשרת אלפים רובל". קם שני ואמר : "גם אני מלווה עשרת אלפים רובל." שני המלווים האלה עשו התחלה טובה, והשאר היה קל. קמו עוד חסידים, זה אחר זה, והציעו הלוואות של סכומים הגונים, ובמשך של דקות אחדות נמצא הסכום הדרוש.

אחרי השבת הביא כל אחד את ההלוואה שהבטיח בשטר או במזומנים. ר' ברוך וואל יצא ממבוכתו וכעבור שלושה חודשים, פרע את כל חובותיו.

לאבי נודע שם החסיד שנושע על ידי הרבי כעבור כמה שנים מידידו ר' זוסיא וואל, בנו של ר' ברוך המדובר, כשאביו לא היה עוד בחיים.

כבר סיפרתי גם על העזרה שהושיט אבי למשולחי הישיבות שחשבו אותה לצדקה גדולה. כמו־כן עזר אבי לפעמים תכופות לאורחיו הקופליים הנצרכים אם כי בעצמו סבל תכופות מלחץ כספי.

בכל ראש־חודש, כשהיו עניי העיר פושטים ברחובות וחוזרים על הפתחים לאסוף נדבות, היה אבי מוסר לאמי רובלים אחדים בכסף קטן, כדי שתוכל לתת לכל אחד הבא לבקש נדבה. מעולם לא השיב אבי פני עני ריקם, וידו היתה תמיד פתוחה לעזור לנצרכים.

בכל ערב יום הכפורים היה אבי לוקח אותי אל בית הכנסת להתפלל מנחה. עבר לפני השולחן הארוך שעמד ליד הכניסה, ועליו שורה ארוכה של קערות צדקה, ושילשל מטבע לכל אחת מן הקערות, אשר בתחתיתה היה מונח פתק המפרט בשם את קרן הצדקה המיוחדת. גם לי היה אבי נותן קומץ של פרוטות בכדי שאקיים את מצוות נתינת צדקה בערב יום הכפורים, אגב ביאורו את מטרת כל קרן וקרן, ובסוף אמר : "זכור, בני, 'ותשובה ותפלה וצדקה מעבירין את רוע הגזרה'."

את מנהג הפפרות בערב יום הכפורים קיים אבי לא בתרנגול או בתרנגולת, כי אם בכסף שחילק בין העניים.

בביתנו היו קופסות צדקה אחדות תלויות על הקיר, וביניהן קופסת ר' מאיר בעל הנס, קרן קיימת לישראל, בית היתומים בירושלים, וכדומה. בכל ערב שבת, לפני הדלקת הנרות, היתה אמי משלשלת מטבע לכל אחת מהן.

גם בבית־ספרו הנהיג אבי כי ביום־הולדתו, או לפני כל חג, יתרום כל ילד לקרן הקיימת לישראל.

צדקה אחת גדולה עשה אבי עם אחד מידידיו שכדאי, לדעתי, לספר עליה. ר' יוסל שפירא, עיוור בעין אחת, היה מחבריו המובהקים של אבי. אבי אהב אותו בגלל היותו בן־תורה, ובייחוד, בגלל חריפותו הבלתי רגילה.

פעם נזף ביוסל שפירא אדם ממושקף וקרא אותו בשם "עיוור". אמר לו שפירא: "אתה קורא אותי 'עיוור'? הלא מיטיב אני לראות ממך שש־עשרה מונים, כי אני בעיני האחת רואה את ארבע עיניך, ואתה, בארבע עיניך רואה רק את עיני האחת."

שפירא היה ידוע לכל בגלל מימרותיו החריפות. לא רק בן־תורה היה, כי אם גם ידען גדול בחשבון, אסטרונומיה, והשפה הרוסית.

הוא התפרנס בסרסרות בצמצום, כי את רוב זמנו בילה בבית־המדרש, מאחורי התנור, ושוחח עם בטלנים כמוהו על פוליטיקה, או חד להם חידות.

פעם בא שפירא אל אבי וגילה לפניו תכנית שהתחיל כבר מזמן בתיכנונה. ביערות פולסיה, השייכים לממשלת ה"צאר", אמר, מתקיים דררא דממונא ההולך ומתקדם וגורם לממשלה נזק של הרבה מיליונים לשנה. כל עץ, הסביר לאבי, הולך ומתייקר משנה לשנה עד שהוא מגיע לגיל ידוע, ואז הוא מתחיל לרקוב ולהתנוון עד שאינו שווה כלום. וביערות פולסיה

ישנם מיליונים עצים כאלה. הוא ביקר את היערות בכדי לחקור לדעת את אחוז העצים ממין זה הנמצא שם. חישב חשבונות ומצא בדיוק מהו גודל הנזק השנתי לממשלה בגלל המצב הזה.

בכדי לפתור את הבעיה הזאת, צריכה הממשלה להתחיל מיד בחטיבת העצים המרקיבים ביערות האלה, או להחכיר את היערות למישהו המעונין בהם. ובדעתו כי הממשללה תהסס להתחיל במפעל החטיבה הדורש הון עצום, הוא מצא כבר בעלן, פריץ עשיר מאד באוסטריה המעונין לחכור את היערות בעד סכום עצום. ואם הממשלה תסכים לכך, במקום להפסיד כסף, תרויח הון רב.

לו יכול להגיע לפטרבורג ולהתראות עם המיניסטר וויטה, אמר, שאותו הוא מכיר עוד מן הימים ששימש בתור מנהל תחנת הרכבת בפרוסקורוב, ועכשיו הוא משמש בתור שר המסחר בממשלה, בטוח הוא כי היה יכול לשכנע אותו לתת את הסכמתו לעיסקה זאת, ואז שכר סרסרותו היה מגיע לכמה אלפי רובלים. אבי הביט עליו בראשונה כעל אדם שיצא מדעתו. יושב לו מאחורי התנור בבית המדרש ומחשב חשבונות לטובת ה"צאר". אולם, כשהראה לו ידידו, יוסל, את חשבונותיו, ערוכים על הנייר, שחור על גבי לבן, התחיל אבי להאמין לו, כי היה לו אימון רב בחריפותו ובפיקחותו.

שאל אותו אבי: "ובמה המניעה?" ענה לו שפירא שהוא צריך למאתים רובל להוצאות הדרך לפטרבורג ולהתקיימותו בעיר הבירה עד שיגמור את העיסקה. אמר לו אבי כי הוא יעיין בדבר ויראה במה יוכל לעזור לו.

הלך אבי להתראות עם אחד ה"מזלות" (ממשפחת "מזל" העשירה), בעל בית־החרושת לסוכר, אשר נתן שעורים פרטיים לבנו, וביאר לו את כל תכנית חברו, שפירא. האדון, מזל, לתמהונו של אבי, עשה את אזנו כאפרכסת, וכשסיים אבי את דבריו, הסכים להלוות ליוסל, שתום העין, את מאתים הרובל הנחוצים לו, בערבותו של אבי. זאת אומרת כי אבי

התחייב לשלם את הסכום הזה על ידי השעורים שהוא נותן לבנו של מזל, במקרה אם העיסקה של שפירא לא תצא לפועל. אבי הביא ליוסל שפירא את הסכום הדרוש לו והלה נסע לפטרבורג הבירה.

כעבור ימים אחדים, התחיל אבי לקבל מכתבים מידידו יוסל אשר בהם דיווח מדי שבוע בשבוע על התקדמות העיסקה. הואיל, ובתור יהודי, לא היתה לו רשות ההתגוררות בבירה, היה מבלה את רוב זמנו בנסיעה בחשמליות ולן בבתי־מלון זולים ובלתי ידועים. יום אחר יום השתדל שפירא על ידי קריאות בטלפון ואיגרות דואר להשיג ראיון עם המיניסטר וויטה, וללא הועיל.

בינתיים, צריך היה להתקיים, ואבי השיג בשבילו הלוואות קטנות מידידיו ומכריו. משפחתו של שפירא, בת ארבע נפשות, התקיימה בקושי על ידי הכנסותיו המצומצמות של הבן הגדול, צייר אמן, שעסק בציור פורטרטים, אך לקוחותיו היו נדירים.

זוכר אני יום חמישי אחד, כשאבי ניגש אל אמי ואמר לה: "פסי, יודע אני כי את צריכה לכסף בכדי להכין את השבת כרגיל, אך תסלחי לי אם אלך בראשונה אל רבקה שפירא לראות אם יש לה צורכי שבת, כי אין לה עוד בטוחה בחנויות ולך עוד יתנו בהקפה." קיבלה אמי את דברי אבי בהבנה וברצון.

כך חלף שבוע אחר שבוע, ושפירא בעצמו כבר התחיל להתייאש מכל העניין, והנה יום אחד, קיבל אבי מברק ממנו ובו הוא מודיע לו כי קיבל תשובה ממיניסטר וויטה שקבע לו זמן לראיון. במברק עוד הוסיף שפירא כי הוא חושב את אבי לשותף שווה לכל העיסקה בעד העזרה שהוא מושיט לו ולמשפחתו.

לאחר ימים אחדים, קיבל אבי מכתב משפירא כי הצעתו מצאה חן בעיני המיניסטר, והלה הזמין אותו לבוא אל ביתו ולשוחח אתו ארוכות על כוס תה. אולם, מכיון שאינו יכול לבוא אל בית המיניסטר בידיים ריקות,

הוא מבקש מאבי, השותף שלו, לשלוח לו מיד 25 רובל, כי ברצונו להביא בתור מתנה לאשתו של המיניסטר זוג נעלים מבוטנות פרווה. אבי שלח לו את 25 הרובלים.

הקיצור: כעבור חדשים אחדים, נגמרה העיסקה בכי טוב, והבטלן, שתום העין, קיבל דמי סרסרות בסך של עשרת אלפים רובל.

הוא אמנם החזיר את כל ההלוואות שהשיג אבי בעדו, אולם שכח לגמרי את ענין השותפות שהבטיח לאבי, ואפילו לא שילם לו את שכר־הלימוד בעד שני בניו שלמדו אצל אבי שנה שלימה. אמי הוכיחה את אבי על פניו, כי מאמין הוא באנשים יותר מדי, אך אבי, בכל זאת, המשיך להתיידד עם יוסל שפירא בגלל מעלותיו האחרות.

כאן אולי מענין להעיר כי לאחר המהפכה ברוסיה, תחת שלטון הקומוניסטים, עסק שפירא זה בעריכת עיתון רוסי מקומי.

איש ישר

כל ימיו התרחק אבי מדבר שקר, ואפשר לאמר כי שנא את השקר. על אף דרכו לשלוט ברוחו, היה נוזף בבני משפחתו או תלמידיו, אם שמע מהם דבר־שקר בהכרה. האמת והיושר ליוותו בכל מעשיו והיו חלק בלתי־נפרד מאישיותו.

אבי היה נזהר מלהבטיח דבר למישהו, כי ירא פן לא יוכל למלא את הבטחתו. וכמו־כן ירא ללוות כסף, או לקנות בהקפה לזמן ארוך, פן לא יוכל לפרוע את חובו בזמנו.

המעשה שיסופר כאן ידגים את ישרו של אבי ואת יראתו להישאר חייב למישהו.

פעם לקח אותי אתו אבי כשנסע לזינקוב לבקר את הטב, יצחק־ליב, אבי סבתא גנדיל. באמצע הדרך, כששנינו היינו הנוסעים היחידים בעגלה,

שאל אבי את בעל־העגלה, הגוי, אם עוברים אנחנו על פונדק ידוע. ענה לו הגוי כי היו ימים אשר היו עוברים על הפונדק ההוא בדרך לזינקוב, אולם מזמן שסללו את הכביש החדש, חדלו לנסוע בדרך הישנה ואין עוברים עוד על הפונדק שהזכיר אבי. שאל אותו אבי אם אפשר לו לשנות את מסלולו ולעבור על הפונדק ההוא. ענה לו הגוי כי, אם ברצונו לעבור על הפונדק ההוא, עליו יהיה להוסיף כמה פרסות, וזה יעלה לו ברובל נוסף. הסכים אבי לשלם את הרובל הנוסף, ובלבד שיביאהו אל הפונדק המדובר.

כשנכנסנו לפונדק מצאנו שם זקן וזקנה, בעלי הפונדק, שמחתם גדלה מאד לקראתנו, כי מזמן שהתחילו להשתמש בכביש החדש נתמעטו עוברי־אורח ופרנסתם לא היתה מצויה עוד. הזמין אבי תה, עוגות וי״ש לבעל־העגלה שלנו. כשבא אבי לשלם בעד הארוחה, שאל את בעלי הפונדק אם הם זוכרים אותו. ענו בשלילה. אמר אבי: ״לפני חמש שנים בערך, סרתי הנה ואכלתי ארוחה. כשבאתי לשלם, נמצאתי חסר עשר פרוטות, ואתם אמרתם לי אז לא לדאוג, שאשלם לכם את עשר הפרוטות אי״ה, כשאעבור על פונדקכם שנית. והנה עכשיו באתי לפרוע את חובי.״

כשישבנו בעגלה להמשיך את דרכנו, שאלתי את אבי, מדוע לא שלח להם את ה״גריוונע״ (מטבע של עשר פרוטות) במעטפה על ידי הדואר, והוא ענה לי כי לא זכר את שם בעל הפונדק וגם לא ידע את כתובתו. שאלתי אם כדאי היה לו להוציא רובל שלם בכדי לשלם עשר פרוטות, והוא ענה לי: ״כן, בני, כדאי וכדאי, כי לא טוב לו לאדם להישאר חייב למישהו לצמיתות.״

דתיותו של אבי

אבי היה בעל רגש דתי עמוק ושומר מצוות, אבל לא פנאטי או קנאי. הוא לא היה מן המחמירים ולא נחשב בין המהדרים מן המהדרים. הוא מעולם לא הלך גלוי־ראש, אך זוג אחד של תפלין היה מספיק בשבילו. בחג הפסח אכל מצה שמורה, אך לא הקפיד שאמי תעטוף את ידית הדלת בסמרטוטים. הוא היה מתפלל בכוונה רבה ובנעימה היוצאת מעומק לבו, אבל בלי תנועות משונות, העוויות פנים, הרמת ידיים כלפי מעלה או נענועי גוף

מופרזים. בקולו היו עליות וירידות קלות, בהתאם לתוכן, ואפשר היה להכיר בין תחנונים ודברי שבח לאל מתוך הבעתן הזמרתית. הוא היה קורא פרקי תהלים במקרים משמחים או מעציבים, אך לא ערך חצות ולא צם בשני וחמישי.

בכל ערב שבת, אחרי עוברו על פרשת השבוע, שניים מקרא ואחד תרגום, היה נוהג ללכת אל המרחץ ולקחת גם אותי ואת שני אחי אתו. בשבתנו על האצטבה העליונה, בחדר הזיעה, הייתי מצליף את צרור הזרדים, אחרי טובלי אותו בדלי המים הרותחים, על גבו של אבי, במקומות שלא יכול להשיג בעצמו, והוא היה משיב לי כגמולי. אחרי הצליפו את צרור הזרדים על גבי, היה שופך דלי של צוננים על ראשי. עודני זוכר את ההלם והתענוג ביחד שגרמו לי המים הצוננים בהישפכם על גופי הבוער. היה משעשע לשמוע את זעקות היושבים על האצטבות: "עוד! עוד! תנו עוד הבל ועוד חום!" ולראותם מצטלפים בצרורות הזרדים אגב גניחות של הנאה "איי איי, מה טוב!" אבי היה רוחץ את אחי מיכל, ואני — את אחי הקטן, גדליה. בצאתנו מן המקווה, לפני שהתלבשנו, היה אבי גוזר את צפורני הידים והרגלים שלו ושלנו. כך היינו מבלים כשעתיים בבית המרחץ בכל ערב שבת, וכשיצאנו משם הרגשנו כבריות חדשות לכבוד השבת.

אבי הקפיד על מלבושיו שיהיו תמיד נקיים, ובכל ערב שבת לקח אתו אל בית המרחץ חבילת לבנים כבוסים ונודפים מטריות, שהכינה לנו אמי. הוא לא השחית חלילה פאת זקנו, אלא רק גזם ויישר אותו שיוסיף נוי להדרת פניו. גם את פאותיו היה מגלגל מאחורי אזניו, ואת ארבע הכנפות היה מכנס אל מתחת החלוק שלו. בימות החול היה לובש חליפה, בת מעיל קצר, ולכבוד שבתות ומועדים — קפוטה של אלפקה.

שולחנו של אבא בשבתות ומועדים היה באמת דומה למזבח או מקום קדוש. אמי, כמובן, מילאה את תפקידה בשלמות בניקוי הבית וקישוטו, בהכנת מאכלים טעימים, הפשטידה וה"טשולנט" בכלל. כשהיתה מגישה את המנות אל השולחן, לבושה סינור לבן וחבושה פאה נכרית קלועה לתפארת בראשה, סימלה את אשת החיל ושבת המלכה גם יחד, בעת שאבי

דמה כנגדה למלך בהדרו. השכינה היתה שורה עליו והנשמה היתרה — קורנת מתוך עיניו הטובות והיפות, בזמרו את הזמירות, או בהשמיעו דברי־תורה. אפילו שיחות החולין שלו עם בני־ביתו ועם האורח הסמוך על שולחננו היו מעניינות, מענגות ומאלפות.

בשבת אחר הצהרים, לפני שוכבו לישון את שנת השבת המיוחדת, היה מזמין אותי לשבת על ידו ולהשתתף בקריאת קטעים מפרשת השבוע עם פירוש רש"י וראב"ע. לאחר שקם משנתו והתפלל מנחה, כשלא היה לנו אורח בבית, היה לוקח אותי אתו תכופות לסעודה השלישית אצל ה"מרא דאתרא", ר' עוזר רבין, או אצל הרבי החסידי מבוזליה שגר מעבר לרחוב.

בליל יום הכפורים, היה נוהג אבי, אחרי התפלה, לאחר לשבת בלילה ולעבור על ספר התהילים עד תומו. בכדי להוסיף על עינוייו, לא היה מתפשט באותו לילה וישן בבגדיו. במשך כל יום הכפורים היה יושב בבית־הכנסת, עטוף בקיטל לבן, מבלי לצאת החוצה לשאוף רוח בזמן ההפסקות. רחמי היו נכמרים עליו בראותי אותו מתמוגג בדמעות כשהגיע ל"עשרת הרוגי מלכות" או לתפלות דומות לה. היה מתעורר בי אז חשק לגבב את דמעותיו, לחבקו ולנשקו, נשיקות אהבה מהולה בקדושה, כאותה הקדושה שהרגשתי בנשקי את ספר התורה.

לפני חג הסוכות שיתף אותנו, שלושת בניו, ואת כל תלמידיו בבנין הסוכה וקישוטה. הוא היה נוהג לבנות סוכה, רחבת ידיים, שתוכל להכיל את כל תלמידיו, או את כל חברי ה"קלויז" שהיה מזמין אליו בחג. ואין צורך לאמר כי לא חס על הכסף לקנות לולב ואתרוג מן המשובחים.

בשמחת־תורה היה אבי מביא תמיד את כל חברי ה"קלויז" שלו אל ביתנו ללגום מן המשקאות הנבחרים שהכין, בינם יין כרמל מארצנו הקדושה, ולטעום מן המגדנות השונים, ובייחוד מן הכרוביות הממולאות בבשר, שהכינה אמי. מתוך שירה עליצה, רקדו הכל יחד, שלובי יד, ואם צר היה החדר, יצאו אל החצר להמשיך שם את ריקודם.

בחג הפורים, מלבד משלוח מנות לידידים ומכרים, היה מחלק גם מתנות לאביונים, לקיים את הכתוב במגילה.

בליל הסדר היו תמיד כל בני המשפחה מסובים לשולחן אבא, וגם אורחים לא היו חסרים. אבי היה מאריך בהטעמת ההגדה לפי הגדולים והקטנים. הוא היה מרבה לספר ביציאת מצרים, בית־העבדים של פרעה וגם על "יציאת מצרים" החדישה, יציאת העולים מכל תפוצות הגולה לארץ אבותינו. ותמיד היה הסדר נמשך אצלנו עד אחר חצות.

בתשעה באב היה אבי האחרון לעזוב את בית הכנסת. כשלא היה שם עוד שום איש, היה הוא מאחר לשבת על חודו של ספסל הפוך ומקונן על חורבן ארצנו. משול היה אז כחרס הנשבר, בבכייתו ממש ובהורידו דמעות חמות על דפי ספר הקינות שלו.

רגשותיו ביחס לעמו, דתו ומנהגיו, בלי כל ספק, היו טהורים ואמיתיים, נובעים מתוך עמקי נשמתו, אך אלה היו שלו גרידא, ומעולם לא דרש מאחרים שיעשו כמוהו. מובן שהשתדל להשפיע על ילדיו ותלמידיו שיחיו על פי חוקי התורה ומנהגי דתם, אולם כלפי אחרים הראה סובלנות מתמיהה ולא בדק בציציותיהם.

זוכר אני, פעם בשבת, אחר הצהרים, ביקר אבי את שכננו, עורך הדין, קופיט. שניהם ישבו ושוחחו בעניני עולם. יאשא בן עורך הדין ואני ישבנו בפינה ושיחקנו שח־מט. אבי היה חבוש פיפה ומר קופט ישב, גלוי־ראש. כשהגיע זמן תפילת מנחה, ביקש אבי סליחה ממארחו ועמד להתפלל מנחה בפינת החדר.

אהבת אבי לנגינה

את כשרונו המוסיקלי ירש אבי מאביו והוריש אותו גם לבניו ובני בניו. הוא היה שר בטוב־טעם, ובייחוד, בעוברו לפני התיבה, אם כי מעולם לא שימש בתור חזן קבוע. הוא ידע לקרוא ולכתוב תוי־זמרה, ואפילו לנהל מקהלה. זכורני כי ליום השנה הראשון של הד"ר הרצל הכין אבי מקהלה

אשר שרה באולם הת"ת הגדול את "אלי־ציון" במוסיקה שהוא הלחין בעצמו, ואני, בן השמונה הייתי הסולן.

בפעם אחרת, כעבור שתים־שלש שנים מאז, כאשר "אגודת חובבי שפת עבר" הכינה נשף עברי בתיאטרון היהודי העירוני, אבי שוב ניהל מקהלת ילדים ששרה משירי ציון החדשים, כמו "מקום שם ארזים", "ציון תמתי", "חושו אחים חושו", וכדומה.

אבי אהב מאד לשמוע חזנים טובים. בכל שבת בבוקר, אחר התפילה, היה מתעכב בחצר עורך־הדין, מר זילברמן, ומקשיב ביחד עם עוד יהודים לתקליטי חזנים מפורסמים, כמו קווארטין, סיראטא, ואחרים. זילברמן זה ידע כי ישנם יהודים אשר בלכתם מבית הכנסת, הם מתעכבים על־יד ביתו להקשיב לתקליטי החזנים. לכן עשה את הנגינה הזאת קבע בכל שבת אחרי התפילה והשאיר את החלון קצת פתוח.

דעתה של אמי לא היתה נוחה מהתעכבותו של אבי בדרך מבית־הכנסת על־יד ביתו של זילברמן, אולם היא הכירה בתולשתו זאת, ואחרי געירה קלה, היתה תמיד מוחלת לו.

פעם כשהייתי בן־תשע, הלכתי עם אבי בערב ברחוב. פתאום עצר באבי גוי עם שוט של בעל־עגלה בידו ושאל אותו אם הוא יודע באיזה בית־מלון מתאכסן ה"ספיוואק" (החזן) מברדיטשב. שאל אותו אבי: "במה עסקינן"? סיפר לו הגוי כי ה"ספיוואק" שכר שתי עגלות בשבילו ובשביל משורריו להסיעם לקמניץ. חשב אבי: "החזן מברדיטשב עם להקת משוררים יכול להיות רק אחד מן השניים, או ר' ניסי בלצר, או ר' זיידל רובנר." מיד גדלה סקרנותו של אבי ואמר לגוי: "בוא ואעזור לך למצוא את ה'ספיווק'."

הלכנו שלשתנו מאכסניה לאכסניה עד שמצאנו את ר' ניסי בלצר ומשורריו. המשוררים היו עסוקים באריזת מזוודותיהם ובהכנות לנסיעה. ניגש אבי אל ר' ניסי, הציג את עצמו לפניו ושאל לאן פניו מועדות, אם

מותר לו לדעת. אמר לו ר' ניסי כי הם בדרך לקמניץ ורק עצרו ליום אחד בפרוסקורוב, כדי לתת לילדים הנוסעים אתו להינפש מן הדרך. "כבודו יודע", הוסיף, כי הילדים רכים, ודפקום יום אחד וחלו." שאל אבי את ר' ניסי מתי עליו להתפלל בקמניץ, והוא ענהו כי עליו להתפלל שם לא לפני השבת הבאה וכי יש לו עוד שבוע שלם עד אז. שאל אותו אבי: "היתכן שיעבור עיר ואֵם בישראל כמו פרוסקורוב ולא יהנה את היהודים הישובים בה בתפילת שבת?" אמר לו ר' ניסי כי מעולם לא כפה את עצמו על עיר ולא בא עם מקהלתו להתפלל בשום מקום, אלא אם כן הוזמן לשם.

אמר לו אבי: "אם כן, אני מתכבד להזמין את כבודו ואת מקהלתו לשבות בעירנו ולתת לנו שבת." אמר ר' ניסי: "תסלח נא לי, אדוני, איני מכיר אותך ואיני יודע אם יש להזמנתך ממש, ואפילו אם אפשר לסמוך על הזמנתך, הרי מחר כבר ערב שבת, והמלאכה מרובה. צריך להשיג בית־כנסת או אולם, וגם מעט פירסום לא יזיק. מלבד זאת, עליך לדעת, אדוני, כי שכרי, היות והננו כבר נמצאים כאן, יעלה לכל הפחות במאתים רובל." אמר לו אבי כי בהשגת אולם אין כל בעיה, ואשר לשכר ולפירסום, יסמוך עליו.

ביקש ר' ניסי סליחה ויצא מן החדר. ניגש אל בעל האכסניה, סיפר לו על הצעת אבי ושאל אותו אם הוא מכיר את אבי ואם אפשר לסמוך עליו. ענה לו בעל האכסניה כי הוא מכיר את אבי בתור אדם ישר ואחראי. ואם אפילו, בתור מלמד, אינו בעל אמצעים כספיים, לדעתו, אפשר לסמוך עליו. כעבור דקות אחדות חזר ר' ניסי ואמר: "ר' זוסיא, אני מקבל את הזמנתך." ולמשוררים ציווה להתיר את מזוודותיהם.

אבי לקח אותי הביתה, סיפר לאמי על רגל אחת על המתרחש וברח מן הבית. עוד באותו ערב, התראה אבי עם אנשים אחדים ואירגן ועדת־פירסום. מיהר אל המדפיס והשפיע עליו שבאמצע הלילה ילך אל בית־הדפוס שלו וידפיס חמש מאות כרטיס, חצי הרובל כל אחד. בבוקר שכר אבי את אולם התי"ת בעד חמישים רובל, ועשרת חברי ועד הפירסום, ואבי בכלל, פשטו בעיר למכור כרטיסים. כשהחמה התחילה לנטות מערבה,

ומוכרחים היו להפסיק את מכירת הכרטיסים, מצאו כי חסרים הם שלושים רובל לסך הדרוש. חילקו חברי הועדה את החיסרון הזה ביניהם, ונמצא כל אחד מפסיד שלושה רובלים.

ניסי בלצר ביצע את "קבלת השבת" ואת ה"ערבית לשבת" באופן יוצא מן הכלל והקסים את שומעיו. הוא בעצמו היה בעל קול רועד ובלתי ערב, אך מקהלתו ולחניו היו, כפי שנדמה היה לרוב שומעיו, לא מן העולם הזה.

מקהלתו הורכבה מרביעיה מרובעת, ארבעה משוררים לכל קול, ששה־עשר משוררים ביחד.

אני ישבתי קרוב לבימה והקשבתי בכל נימי נפשי. קולות ה"באסים", נדמה היה לי, עלו מעמקי האדמה; קולות הטנורים והאלטים באו משני הצדדים, מימין ומשמאל; וקולות הסופרנים נחתו מן המרומים כקולות כרובים.

רושם מיוחד עשה עלי ה"ושמרו". כשהגיעה המקהלה ל"שבת וינפש", חזרה על שתי המלים האלה פעמים אחדות, בכל פעם הלך הקול ונחלש, עד שנשמע כהד מרחוק, ובסוף נדם. כשהשירה פסקה, נשאר הקהל עומד מאובן, ודקות מיספר לא נע ולא זע.

למחרת הבוקר, נתקהל המון רב שלא יכול להיכנס לאולם מאפס מקום, ולכן נשאר עומד בחוץ וקולט את המעט שהגיע לאזניהם.

אחר התפילה, בהשתדלותו של אבי, הוזמן ר' ניסי לקידוש בבית הנגיד, ר' משה קרייזר, ביחד עם חברי הועדה שעזרו לאבי במכירת הכרטיסים.

בהזדמנות זאת ביקש אבי מאת ר' ניסי שיקשיב לשירתי אני. שרתי לפניו "דאס תהילימל" של פרוג, ואיני יכול לשכוח את עיניו החודרות

שלא הסיר ממני עד שגמרתי לשיר. אז צבט את לחיי ואמר: "יפה מאד." ולאבי אמר כי עוד ידבר אליו אודותי.

ר' ניסי נשאר לאכול אצל האדון קרייזר והמשוררים, אגב, חולקו בין "בעלי הבתים".

לסעודה השלישית שוב לקחני אבי אל בית קרייזר. בין השמשות ישבו יהודים אחדים מסביב לשולחן ושוחחו בעניני תורה, כי ר' ניסי, החזן מברדיטשב עצמו, נודע היה גם בתור בן־תורה.

אני ישבתי לי בפינה, באפילה, וכדרכי תמיד, שרתי לי במאולתר ובלחש, בעת שקולות המשוחחים על יד השולחנות נידמו לי כבאים מרחוק. כך עברו דקות אחדות ופתאום הרגשתי כי הקולות נדמו, ואז גם אני הפסקתי לשיר. סיפר לי אבי אחר־כך כי הוא קם ממקומו ורצה לגשת אלי כדי להשתיקני. אך ר' ניסי עצר בו ואמר: "אל נא תפסיק אותו כי דווקא עכשיו רוצה אני לשמוע אותו".

אחרי זה דיבר ר' ניסי עם אבי ואמר כי לבנו יש כשרון מוסיקלי הגון, ובעוד שנה, אי"ה, כשאהיה בן־עשר, רצוי שישלחני אליו.

ר' ניסי זה היה נוהג להשיג ילדים, בעלי־כשרון וקול ערב, בעודם באבם. היה נותן להם את כל צרכיהם; מגדל ומחנך אותם כיהודים כשרים וטובים; דואג לחינוכם שיהיה דתי־מסורתי, כי הוא בעצמו היה יהודי אדוק; מספק להם גם חינוך כללי הגון; ובאותו זמן נותן להם גם חינוך מוסיקלי מקיף ומפתח את קולם. אגב, חזנים מפורסמים יצאו מבין תלמידיו.

אבי תיכנן לשלוח אותי אליו בעוד שנה, אולם מחשבתו זאת לא נתקיימה, כי באותה שנה נפטר ר' ניסי בלצר.

כעבור כמה שנים, ואני כבר התבגרתי, חשבתי לי לזכות גדולה כי הכרתי ושמעתי את אבי החזנים המסורתיים.

אגב, בברדיטשב היה עוד חזן מפורסם, יריבו של ר' ניסי בלצר, ושמו ר' זיידל רובנר. גם אותו זכיתי לשמוע כמה שנים אחרי ששמעתי את ר' ניסי. ההבדל הכי בולט בין שני החזנים היה בזה שלר' זיידל היתה נטיה להלחין נגינה תזמורתית. את משורריו חינך לחקות כלי זמר שונים, ומקהלתו דמתה תכופות לתזמורת. ר' ניסי, מאידך גיסא, נבדל מחזנים-מלחינים אחרים בזה שבעת שרובם הושפעו במידה מרובה מן הנגינה הגרמנית והעולמית שנמסרה להם בצורה יהודית על ידי סולצר ולבנדובסקי, נשאר הוא, ניסי בלצר מקורי, שואב את השראתו מן הנוסחאות היהודיים המסורתיים וממנגינות החסידים.

אבי ידע הרבה מלחני ר' ניסי בלצר על פה כי בהיותו עול ימים שר אותם במקהלתו של אביו.

חשקו של אבי בתורה

את חשקו של אבי בתורה כבר תיארתי לעיל, אולם לאחר שהסתדר בעיר פרוסקורוב והשתית את בית-ספרו על יסוד פחות או יותר מוצק, גדלו אפשרויותיו ללמוד ולהרחיב את ידיעותיו, וביחס לתלמוד תורה, יגדל הצמאון עם השתיה.

ראשית, התחיל לרכוש לו ספריה משלו. שני סוכנים היו לו שהיו מספקים לו ספרים, על פי רוב, "מציאות".

אחד היה צבע במקצועו, והסחר בספרים היה תחביב לגביו. מכיון שהיה כבד-אוזן, צריך היה אבי לצעוק אל תוך השפופרת שהלה הגיש לאזנו, והוא, הצבע בעצמו דיבר בקול צרוד ועמום שדמה לקול אדם השוכב מתחת לשמיכה המכסה את ראשו. למרות התנגדותו של אבי, היה הצבע בא תמיד עם חבילת ספרים תחת בית-שחיו בשעת הלימודים, כי זמן אחר לא היה לו. כשדבר זה קרה, היה אבי נותן לכיתתו עבודה עצמית בעת שהוא עומד על המקח עם הצבע. אנחנו, התלמידים, מצאנו צחוק במערכה הזאת. צעקות אבי אל תוך השפופרת והקול המוזר של הצבע, משכו את תשומת לבנו יותר מדי ולא יכולנו להתרכז בעבודתנו.

הסוכן השני היה רווק גוץ, מהיר בדיבורו. תמיד היה בא אל ביתנו

בערבים, עמוס ספרים כבהמת משא. הוא לא היה רק מוכר את הספרים, כי אם גם קורא אותם. לכן, במקרה אם לא הצליח לגמור את המכירה, אהב לכל הפחות לשבת ולשוחח עם אבי על הספרים ששניהם קראו.

עם שני הסוכנים האלה סידר אבי לשלם רובל לשבוע לכל אחד מהם, והספריה הלכה וגדלה משבוע לשבוע. בין ספריו היו הש"ס הווילנאי, מקראות גדולות, התנ"ך עם הביאור של מנדלזון, תורה עם פירוש המלבי"ם, "מערכי לשון שפת עבר," ספרי ההיסטוריה של גרץ בתרגומו של שפ"ר, "דור דור ודרושיו", "לאן" של פייערברג, כל כתבי לילינבלום, אד"ם הכהן, אחד העם ולוינסקי, כל שירי י. ל. גורדון, ביאליק, ואחרים.

אבי עשה תורתו קבע. השכים לקום בכל בוקר, ולאחר התפילה, לפני שהתכנסו תלמידיו, הספיק להגות בתורה כשעתיים. בערב היה קורא להנאתו ב"השילוח" או ב"הצפירה" שזכה כבר לקבל בעצמו.

אבי היה בקי בתנ"ך, ובהתפללו בימים הנוראים בבית־הכנסת, ואני יושב על ידו, היה לטובתי מציין מקורות הביטויים התנ"כיים המעורבים בתפילות. היתה לו גם בקיאות הגונה בתלמוד, ובייחוד, בחלקו האגדתי. הוא היה הגיוני מטבעו ופשטן הן בלימוד התנ"ך והן בלימוד התלמוד. את הפלפול לא אהב ביותר, אם כי לא דילג על התוספות בלומדו גמרא. הוא למד תורה לשמה במלוא מובן המלה וידיעותיו היו מרובות, אך מעולם לא התראה ולא התגנדר בידיעותיו.

כשגדלתי והייתי מוכן לכך, היה אבי משתף גם אותי תכופות בלימודיו. הנאתו היתה גדולה, באשר הרגיש כי יש המשך לעבודתו. הוא נהג לדיין אתי על ספרים או מאמרים שקראנו שנינו ואהב לשתף אותי גם בקריאת ספרי מוסר.

הוא היה חבר לחברת המשניות שהתכנסה בבית הכנסת בכל יום שבת אחר הצהרים ועל פי רוב הוא היה המבאר את הפרק.

הוא היה גם ממייסדי "אגודת חובבי שפת עבר" והשתתף באופן פעיל בכל האסיפות שהיו עפ"ר מוקדשות להרצאות ודיונים בעניני תורה וציונות.

פרק י"ג: עשור של משבר בחיי היהודים ברוסיה

עשר השנים שבין הפרעות בקישינב ב־1903 ובין פרוץ המלחמה העולמית הראשונה ב־1914 היו תקופה של תמורות חשובות במצב היהודים ברוסיה ובפולין. מות הרצל הביא מפח־נפש ודכאון במחנה הציונים, אבל לא שבר את רוחם. הוא עוד הגביר את רצונם לקיים את חלומו של מייסד התנועה הציונית הפוליטית. המהפכה שפרצה ב־1905, אם כי נגמרה במפלה פוליטית, גרמה לייסוד ה"דומה" *, וזרעה נתן פרי אחרי פרוץ המלחמה. הבונד היהודי גבר עם ייסוד המפלגה הסוציאל־דמוקרטית שהיתה כוח חשוב ב"דומה". לאידך גיסא, פעולות המאה השחורה, גל הפרעות החדש, פתיחות וסגירות ה"דומה" לסירוגין בלבלו את הקהילה היהודית ברוסיה עד אפס עצה ומוצא. ההגירה היהודית שבאה בעקבות הפרעות ומהפכת הנפל התרחבה ונחלקה לשני זרמים: מחנה הבורחים לארצות הברית ומחנה העולים לציון. המצב הזה של תהייה ובריחה נמשך עד פרוץ המלחמה העולמית הראשונה ב־1914.

מהפכת הנפל

זוכר אני את הפגנת הנוער ב־1905. אחותי פרידה, שהיתה אז בת תשע־עשרה, רצתה להיספח לקהל המפגינים, ואמי מיחתה כנגדה, באומרה: "לאן את הולכת? רוצה את ליהרג?" אחותי טענה: "חברי וחברותי מחכים לי בחוץ. ובמה אני נופלת מהם? וכי מוגת לב אני?" פנתה אמי אל אבי ואמרה: "זוסיא, למה אתה מחשה? וכי לא איכפת לך?" אמר אבי אל אחותי: "פרידהלה, את רואה איך אמא מפחדת. אולי באמת תישארי בבית למענה?" "למעני?", שאלה אמא, "ואתה מה? אינך חרד לשלומה?" אבי לא השיב דבר, ובראות אחותי כי אין התנגדות נמרצת מצד אבא, חמקה מן הבית.

* בית מחוקקים — Congress

אבא התחיל לקרוא בפרקי תהילים; אמא עמדה על יד החלון והשקיפה החוצה בדאגה ובמתיחות; ואני, שהייתי אז בן־תשע, ישבתי בפינה, חרד לשלומה של אחותי וירא לקראת הבאות, אם כי לא הבינותי את פשר המתרחש.

מצב המתיחות הזה נמשך כשעתיים ופתאום נשמע קול המון מרחוק. כעבור דקות אחדות, באה אחותי במרוצה, התפרצה הביתה והגיפה את הדלת מבפנים.

פני אחותי היו לבנות כסיד ועיניה בולטות מחרדה ובהלה. שאלה אותה אמא: "מה קרה? מה עשו לך?" עברו כמה דקות עד שרוחה של אחותי הנרעשת והנפחדת החלה לשוב אליה, והיא התחילה לספר במקוטע: "נורא! איום! הקוזקים... הכו... רצחו נפש..."

אמי הביאה לה כוס חלב ואמרה: "שתי, הירגעי ואחרי־כן תספרי."

כשנרגעה סיפרה את הסיפור הזה:

מאות בחורים ובחורות, נושאים דגלים אדומים ושלטים עם כרוזים שונים הקוראים לחיסול ממשלת ה"צאר", שיחרור האסירים הפוליטיים, וכדומה, צעדו ברחוב הראשי, רחוב האלקסנדרובסקיה, ושרו את ה"מרסלי־זה". מרחוב האלקסנדרובסקיה פנו אל רחוב הקמניצקיה והתקדמו בכיוון בית־הסוהר. כשהגיעו לשער בית־הסוהר, התחילו לדפוק בו ולצעוק: "הוציאו את האסירים הפוליטיים! חופש לעם! לטמיון ממשלת העריץ!" פתאום נשמע קול: "הקוזקים באים!" החלה בהלה ומרוצה. הקוזקים הגיעו, רכובים על סוסים, וחרבות שלופות, כידונים ואלות בידיהם. החלו להכות על ימין ועל שמאל ולצעוק: "התפזרו, נבזים!" רבים נפלו ולא יכלו קום, ואחרים רצו על גביהם. הצעקות והיללות היו מחרידות.

בין המשקיפים על המדרכה עמד בחור אחד, שמתוך עצבנות היתה דרכו להניע את ראשו לצדדים לסירוגין. קוזק אחד שציווה להתפזר ראה

את הבחור ההוא מניע את ראשו לצדדים; חשב כי הוא מתנגד לצו "להתפזר" ודקר אותו בכידונו. הנער נפל לארץ מתבוסס בדמו. רבים מן המפגינים הוכו עד זוב דם, ובתוך דקות אחדות התפזר ההמון כעכברים בחוריהם.

"סוף המהפכה", קוננה אחותי. ובאמת זה היה סוף המהפכה, כי מה שקרה בפרוסקורוב קרה גם בערים אחרות לרוחב כל הארץ. המרד נתחסל בתבוסה מוחלטת והממשלה העריצה יצאה כמנצחת.

שני מחנות

אולם נצחון הממשלה הרשעה, בהביסה את ההתקוממות נגדה בשנת 1905, היה מדומה ורק זמני. הרוח המהפכנית נשארה תוססת בנוער הרוסי, ובייחוד בין היהודים.

הנוער היהודי הלוחם נתפלג לשני מחנות: ה"בונד" והציונים. תורת הבונד בקצרה היתה כי על ידי מהפכה סוציאלית אפשר להביא גם את הישועה ליהודים. עם היהודים, סברו אנשי הבונד, יכול להתקיים בתוך חברה סוציאליסטית ולקיים את תרבותו ואת שפתו האידית.

הציונים, לאידך גיסא, האמינו כי עם היהודים יכול להתקיים בתור עם ריבוני רק בארץ אבותיו, ורק שם יוכל לחיות לפי דרכי תורתו ומסורתו ולהחיות את שפתו, שפת הנביאים.

שתי ההסתדרויות האלה היוו את חוט השידרה של הדור הצעיר היהודי ברוסיה.

כפי שנקל לשער, התקיימו מריבות תדירות בין שני המחנות האלה. את הרחוב הראשי, רחוב האלקסנדרובסקיה, חילקו שני המחנות ביניהם. צד אחד היה שייך ל"בונד" והצד השני היה צד הציונים. בכל יום, אחר חשיכה, אפשר היה לראות את הנוער הציוני מטייל מצד אחד של הרחוב ואת נוער הבונד על המדרכה שממול. השיחות והוויכוחים היו סוערים משני

הצדדים. הואיל ולפי חוק הממשלה אסור היה להתקהל במקום אחד בלי רשיון, צריכים היו בני־הנעורים להמשיך לזוז כל הזמן. לפעמים היו מטיילים עד שהגיעו לגן העיר ושם היו מתיישבים על העשב באיזו פינה חבויה ואפילה ועורכים שיחות וויכוחים עד שגילה אותם שוטר ופיזרם.

אחותי השתייכה למפלגה הציונית ופעם בשבוע היתה הולכת לאסיפה שהתקיימה בבית אחד החברים.

המתאספים בבית פרטי היו זהירים מאד לבלתי עורר את חשד המשטרה. בזמן האסיפות היו מורידים את הוילונות על החלונות לבל ייראה האור בחוץ, או שישבו בחושך. השתדלו לא להרים את קולם למעלה מן הצורך ולא לשיר בצוותא. בכל זאת, היתה המשטרה מגלה לפעמים את האסיפה ועוצרת את הנאספים.

על־פי־רוב אפשר היה לפדות את האסירים על ידי מתן בסתר, אבל קרו גם מקרים שהאסירים נענשו קשה.

בכל פעם שאחותי הלכה לאסיפה היתה אמי דואגת עד לחולי. פעם שאל אבי את אמי אם היא היתה מסכימה שאסיפות האגודה הציונית תתקיימנה בביתנו. אז, לכל הפחות, נדע, אמר לה, היכן פרידהלה שלנו ולא תצטרכי לדאוג כל־כך. אמי הסכימה וההצעה הוצעה. חברי האגודה קיבלו את ההצעה בשמחה, כי הרי לא יצטרכו עוד לבקש מקום אחר לכל אסיפה. מאז התקיימו האסיפות הציוניות בביתנו, בחדר בית־הספר, כשהווילונות השחורים מורדים על החלונות ולא נותנים לאור לפרוץ החוצה.

זמן רב התקיימו האסיפות בביתנו בכל שבוע ללא תקלה, אך פעם, בזמן האסיפה, נשמעו דפיקות בדלת המוגפת. הנאספים, כפי שתוכנן מראש, פתחו את הספרים שהיו מונחים לפניהם על המכתבות, ואבי לקח את מקומו לפני שולחן המורה. אמי פתחה את הדלת ושוטר השכונה נכנס. אמא קיבלה אותו ב"ערב טוב" ידידותי ושאלה אותו מה בקשתו. "ראיתי כי אורחים רבים באו אליכם הערב", אמר, "והנה התעוררה בי סקרנות לדעת מה הם עושים כאן." "זה הכל?" שאלה אמא. "בוא ותראה."

השוטר נכנס אל חדר הלימוד ומצא את הבחורים ואת הבחורות יושבים על הספסלים, ואבי מלמד אותם עברית. אמר השוטר: "לא ידעתי, המורה זוס, כי יש לך תלמידים מבוגרים כל־כך." "כן", אמר אבא, "פעם בשבוע אני נותן שעור למבוגרים האלה בכדי שיבינו את התפילות שהם מתפללים בבית־הכנסת. וכי מוצא אתה דופי בזה?"

"לא", ענה השוטר, בהעיפו עין על תעודת הרשיון להחזיק בית־ספר פרטי, התלויה על הקיר. "זה בסדר." "אני רואה", אמר אבא, "כי אתה עושה את מלאכתך בשלמות, וזה טוב." ולאמי אמר: "תני נא כיבוד לאורח המכובד שלנו!" השוטר החווה קידה ויצא אחרי אמי למטבח.

פעם נערכה בביתנו אסיפת ויכוח בין הציונים ובין הבונדאים. חדר־הלימוד היה מלא אנשים צעירים משני המחנות. ישבו על הספסלים, על המכתבות וגם על הרצפה. ציפו לדובר הבונדאי שצריך היה לבוא מעיר אחרת.

והנה הגיע האורח המכובד, בשנות הארבעים, מסורבל בשר, בעל זקן מחודד, ואחריו משתרך ילד כבן שלש־עשרה, נושא מזוודה. הילד הניח את המזוודה על הרצפה והאורח הנואם הוציא מכיסו מטבע בן־עשר פרוטות ונתן לו. אחרי שהילד יצא מן הבית, ראיתי את אבי מרים את המזוודה ומניע את ראשו. פתח את הדלת וקרא לילד לחזור. הילד חזר ואבי תחב לתוך ידו עוד מטבע. שום איש לא ראה את זאת מלבדי כי זה קרה בפרוזדור. הויכוח בין שני המתוכחים נמשך כשעתיים. אני לא הבינותי את המדובר באסיפה, אבל שתי תמונות התרשמו בזכרוני, שקיבלו בשבילי משמעות מיוחדת כשהתבגרתי. המנהיג הסוציאליסטן, מתלמידי קרל מרקס, מנצל את הילד הרך, ואבי, חניך בית־המדרש, רץ אחרי הילד לתקן את המעוות.

ייסוד סניף "המזרחי"

אם כי אבי היה ציוני בלב ונפש, לא יכול להשתייך לאגודה הציונית בעירנו כי רוב החברים היו צעירים מדי בשבילו וחפשים במובן הדתי. והנה באה ההזדמנות גם בשבילו.

הרב הגאון, ר' יצחק יעקב ריינס, מייסד "המזרחי", הסתדרות הציונים האדוקים, בסיירו את רוסיה, הגיע גם לפרוסקורוב עירנו. הוא בא במטרה כפולה: לייסד סניף של "המזרחי" ולאסוף כספים ותלמידים לישיבה שייסד בעירו, לידה. זו היתה ישיבה יחידה במינה, שתלמידיה, מלבד הכנתם לרבנות, קיבלו שם גם חינוך של גימנסיה כללית.

אבי היה אחד מאלה שנענו לקריאתו של הרב ריינס אשר שמו הלך לפניו, והציע את עזרתו בשני המבצעים אשר לשמם בא.

הרב המכובד הסעיר את שומעיו בדרשתו בשבת בבית־הכנסת "לינת הצדק", ולמחרת התקיימה אסיפה פומבית אשר שם הונח היסוד לסניף "המזרחי" בעירנו.

שכרו חדר מרווח אצל המורה העברי, קיטייניק, כי ביתו נמצא בטבור העיר. עוד מעלה היתה למקום כי היה בחצרו של ר' נחמן הורויץ, שהיתה ידועה לכל אנשי העיר בגלל תחנת המרכבות הנוסעות בין פרוסקורוב לקמניץ, שגם היא נמצאה שם. ביתו של קיטייניק היה מחולק לשני חלקים. בחלק האחורי התגורר המורה וביתו, ובחלק הקדומי היה בית־ספרו. את החדר הגדול הקדמי פינו ושיפצו בשביל מנין "המזרחי" ושמה היו באים החברים הפעילים שבסניף להתפלל בשבתות ובמועדים.

אתאר כאן בקצרה את החברים שבאו להתפלל בקביעות, מלבד אבי, בתור טיפוסים שהיו שכיחים בחברתו של אבי.

זקי, איש כבן־ששים, עורך חשבונות על פי מקצועו, נבחר בתור גבאי בית הכנסת. הוא היה קפדן ושתלטן מטבעו ועל פי רוב הצליח להעמיד על שלו. למרות קפדנותו כיבדו אותו הכל בגלל למדנותו וידיעותיו בשפה העברית.

חתנו, קומרובר, גם הוא עורך חשבונות, כבן־שלשים, איש נוח ומחובב על הבריות, עדין־נפש וזהיר שלא לפגוע בכבודם של אחרים, לקח על עצמו לעסוק בהפצת ספרות ציונית.

מנדל ליטבק, מורה עברי פרטי, כבן חמישים, ידע את כללי הדקדוק העברי על בוריים, אבל היה נטול חוש לשוני; ידע לקרוא תוי־זמרה, אך שר בלי טעם. בכלל, הודות לרצונו העז, יכול להתגבר על מגבלותיו הטבעיות ולהשיג את הבלתי־משוער. לאושרו של סניף "המזרחי", קיבל מנדיל על עצמו תפקיד חשוב וקשה מאד, דהיינו, מכירת בולי "קרן קיימת לישראל". בכל שמחה יהודית שהתרחשה בעיר, היה ר' מנדל מופיע וגליונות בולים בידו. היה מוכר את הבולים ומיד שורפם כי מכירת בולים אלה היתה אסורה מטעם הממשלה, ואפילו החזקתם בלבד היתה צפויה לעונש חמור. הודות להתאמצותו של ר' מנדל ליטבק, היה סניף "המזרחי" מוכר בכל שנה יותר בולים של קק"ל מכל האגודות הציוניות האחרות בעיר ביחד.

שטיינבאך, גם הוא מורה עברי, שהצטיין בבקיאותו בספרות העברית החדישה, קיבל על עצמו תפקיד כפול: לנהל חוג קריאה של הספרות העברית החדישה ולהפיץ ספרות ציונית בעיר.

אלתר גרייסר, בעל חנות למכשירי־כתיבה, שהיה ידוע ביושרו ובתום לבבו, אוהב את הבריות וזריז לעשות טובות לזולתו, קיבל את המזכירות של הסניף.

אבי לקח על עצמו להיות מזכיר הקורספונדנציה בין הסניף והמרכז. הוא שימש גם בתור בעל־קריאה בבית־הכנסת.

אלעזר הכובען, בעל אורין ובעל קול ערב, הינה את המתפללים במתיקות שבתפילתו.

יוסף שפירא, בן־תורה, חריף ומלומד, שימש בתור יושב־ראש של ועד התרבות וגם בתור יועץ מיוחד של הסניף.

וזקן החבורה, ר' נחמן הורביץ, יהודי אמיד, בעל החצר ששם היתה דירתו הפרטית, בית ההארחה של בנו, תחנת המרכבות ובית־ספרו של קיטייניק, היה יהודי מכובד וידוע בגלל חכמתו וכשרונו לספר סיפורים.

בכל ליל שבת, אחרי התפילה, היה ר' נחמן הורביץ מתייצב לפני השולחן שעמד באמצע התדר, וכל המתפללים היו מצטופפים סביבו לשמוע את סיפוריו הנחמדים.

והנה שנים מהם לדוגמה:

פעם הזדמנו הגאון מווילנא והבעש"ט בפונדק אחד. כשנודע לגאון כי הבעש"ט נמצא בחברתו, כי עד אז לא ראהו פנים אל פנים, חשב: "סוף־סוף זימן לי הקב"ה את איש ריבי. הבה, אשתמש בהזדמנות זו ואבדוק אותו אם, לכל הפחות, בקי הוא בשולחן הערוך."

ניגש אליו ואמר: "שמעתי אומרים עליך כי רב או דיין אתה. הנכון הדבר?" "נכון", ענה הבעש"ט. "אם כן", המשיך הגאון, "התרשה לי, רבי, לשאלך שאלה?" אמר הבעש"ט שהיה קשיש מן הגאון בעשרים שנה: "שאל, בני, שאל!" אמר הגאון: "רבי, הלא ראש־חודש היום. מה חייב יהודי לעשות אם הוא שוכח לאמר 'יעלה ויבוא' בעמידה? האם עליו להתחיל את העמידה מחדש, או עליו להמשיך את תפילתו?" ענה הבעש"ט: "השאלה הזאת אינה בשבילי או בשבילך, כי אני לעולם לא אשכח, ואתה, אפילו אם תתחיל את העמידה מחדש, שוב תשכח לאמר 'יעלה ויבוא', וכך הוה. הגאון שכח לאמר "יעלה ויבוא", וכשהתחיל את העמידה מחדש, שוב שכח.

והנה עוד סיפור:

פעם, בערב חג הפסח, בא שר המשטרה של העיר ברדיטשב אל רב העיר, ר' לוי־יצחק, והתאונן באזניו כי היהודים שלו אינם שומרים את חוקי המדינה, באשר הם קונים יין לחג בלי "בנדרולים", כלומר יין בלתי חוקי, אשר מס הממשלה לא שולם בעדו. "מניין לך כל זה?" שאל הרב. "הדבר פשוט למדי", ענה שר המשטרה. "לפי מיספר התושבים היהודים בברדיטשב, היין החוקי הנמכר הוא בכמות זעומה. אין זאת כי אם קונים הם יין בלתי־חוקי."

אמר ר' לוי־יצחק: "אדוני השר, גלוי וידוע לכל מי שמוח בקודקדו שעמי שומר חוקים, והראיה: הנה לפני יותר משלושת אלפים שנה, נצטוינו בתורה שלנו כי 'שבעה ימים לא יראה חמץ בכל מושבותיך'. ועליך לזכור כי אין לנו שוטרים שישגיחו על קיום המצוה הזאת. ובכל זאת, הרי לך אתגר: שלח את כל השוטרים שבמשטרה שלך לבקש בכל בתי היהודים בברדיטשב ותראה אם יימצא חמץ בבית אחד מהם. הוה אומר שהיהודים מטבעם שומרים חוקים. ואם במקרה שלנו אינם שומרים את החוק, סימן הוא שהחוק אינו צודק. יש בין היהודים שלי עניים רבים שאין ידם משגת לשלם את המס המופרז שהוטל על היין. ובלי יין אי אפשר ליהודי לקיים את חג הפסח כהלכתו. על כן מוכרח הוא לקנות יין בלתי־חוקי." שר־המשטרה ראה בצדקת טענתו של הרב וחמתו שככה.

ר' נחמן הורביץ היה מלא מעשיות כאלה כרימון והמתפללים לא היו מתיגעים להקשיב אליו שעות רצופות.

בדרך כלל עשה סניף "המזרחי" בפרוסקורוב עבודה יפה, למרות מיספר חבריו המצומצם. אולם בענין העליה, לא הצליח כלל וכלל.

מענין כי שתי האחיות שעלו ארצה — הראשונות מפרוסקורוב היו דווקא בנות יהודי קנאי ומתנגד מובהק לציונות.

פרק י"ד: היחס של אבי לחסידות

זיקת אבי לבית זינקוב

אחרי שאבי נתארס לאמי, בהיותו בן־שלש, ביקר תכופות את הסב של כלתו, הוא אבי סבתא גנגדיל, ר' יצחק־ליב מזינקוב. הואיל והסב יצחק־ליב היה מלמדם ומדריכם הפרטי של שני בני ר' חיימל, הרבי החסידי בזינקוב, ניתנה ההזדמנות לאבי, על ידי הסב של כלתו ושלו להבא, להכיר את שני בני ה"רבי", פינחסל ומשהלה, עוד בהיותם ילדים.

משנתבגרו, התקשרו אבי ומשהלה, הצעיר בשני בני ה"רבי", קשרי אהבה וידידות. לפי דברי אבא, היה משהלה מתמיד וחריף, אוהב את הבריות ובעל מידות טובות. לא פעם גילה משהלה את לבו לפני אבי כי אינו מעונין ברבייות, כי ה"חצר" צרה בשבילו וכי הוא משתוקק לצאת לעולם הגדול.

הרבנית

כשנפטר הרבי ר' חיימל, היו שני בניו, פינחסל ומשהלה, צעירים מדי לקחת את מקומו, ולכן לקחה הרבנית, רחלה, שהיתה בעצמה תלמידה חכמה ואשה מלומדת, את מקום בעלה. ברצונה היה להמשיך לנהל את חצר הרבי עד שבניה יגדלו. סבי, יצחק־ליב, שהיה מלמדם של שני בניה, שימש גם בתור גבאי לרבנית, רחלה, ולכן קראו לו גם בשם יצחק־ליב רחלה'ס.

חסידי זינקוב שהיו מסורים לשושלת ההיא המשיכו לבקר את ה"חצר" בקביעות ולהגיש פתקים לרבנית, והיא מצדה יעצה והדריכה את חסידיה, כגודל חכמתה וידענותה. בלילי שבתות היו החסידים באים לשולחנה לשמוע דברי־תורה מפיה. והיא הקסימה אותם בדברי חכמתה, חנה ויפיה, אם כי החסידים כבשו את פניהם בקרקע ונזהרו שלא להביט בפניה משום חשש של מחשבות זרות.

יצאו לה מוניטין לרבנית רחלה בכל האזור, לרבות התושבים שאינם בני־ברית, בתור אשה חכמה, יודעת הליכות עולם. היתה לה גם השפעה רבה על השררה של האזור, ומרובות היו הטובות שנעשו לחסידיה ולסתם יהודים על ידי הממשלה המקומית בהשתדלותה.

טבעי היה הדבר שהיו מרננים אחרי חסידים ידועים שהם באים לפקוד את הרבנית בעיקר בגלל קסמה המיני. אחד מאלה היה חסיד עשיר שבחיי הרבי ר' חיימל ע"ה הוקיר את רגליו מחצרו, ואחרי פטירתו התחיל לפקוד את הרבנית תכופות. הוא היה מוציא גם הון רב לטובת ה"חצר". סיפרו כי פעם, כשעמד חסיד זה לפניה, וראשו כבוש בקרקע, לאות צניעות, אמרה הרבנית: "אדוני, ר' לוי, לא חשוב לאן ראשך מופנה, ובלבד שדברי יהיו נכנסים ללבך."

חלוקת בית זינקוב

כששני הבנים נתבגרו, פינתה הרבנית את מקומה לבנה הבכור, ר' פינחסל. אולם היו חסידים שהעדיפו את משהלה על אחיו הבכור וביקשו ממנו לפרוש את כנפיו עליהם. ויהי כאשר סירב ר' משהלה לחבוש לראשו את "שטריימל" הרבי, פנו החסידים הללו אל אמו בבקשה להתערב למענם ולעזור להם להשיג את מבוקשם. הרבנית־האם נענתה להם והשפיעה על בנה, ר' משהלה שלטובת החסידים המעריצים אותו והזקוקים להדרכתו ילבש את איצטלת האדמו"ר.

אז נתפלגה "מלכות" זינקוב לשני בתים. חסידי ר' משהלה בנו בשבילו בית מיוחד וחצר מיוחדת, ושני רביים משלו בזמן אחד.

סבי, יצחק־ליב פרש אז משירותו בחצר והתמסר כולו ללימוד תורה וקבלה.

בפרוסקורוב, כמו ברוב ערי האזור, חילקו את בית־הכנסת של חסידי זינקוב לשני חלקים על־ידי בניית קיר מחיצה ביניהם. וכן נחלקו חסידי זינקוב בפרוסקורוב לשני מחנות, מחנה ר' פינחסל ומחנה ר' משהלה.

ביקור ר' משהלה בעירנו

אבי היה מחסידי ר' משה'לה, אם כי יחסו לרבי היה שונה מיחסם של שאר החסידים. הוא לא האמין כשאר החסידים כי יש לרבי כוחות על־טבעיים ושיש ביכלתו לעשות נסים ונפלאות. הוא לא היה סבור כי הרבי יכול להיות מליץ־יושר בעדו לפני הקב"ה. הוא רק העריץ אותו בגלל למדנותו וחכמתו, טוב־לבו ומידותיו התרומיות.

פעם בשנה כשר' משהלה ביקר בפרוסקורוב, התאכסן בביתו של פייסי בעל המשקולת. את השם הזה קיבל ר' פייסי מרציף המשקולת שהיתה בחצרו ואשר שמה היו באים המוכרים והקונים לשקול עגלות סחורה. ר' פייסי היה מחסידי ר' משה'לה המובהקים והיה מוסר את ביתו לשבוע שלם לרבי, בתור אכסניה שלו. שמה היו מתקהלים חסידיו לשמוע תורה מפיו. או להיועד אתו באופן פרטי.

תמיד, כשר' משה'לה היה בעיר, היה אבי הולך לראותו ולוקח גם אותי אתו. זוכר אני את בית ר' פייסי, בעל המשקולת, מלא חסידים מפה אל פה. הרבי יושב בראש השולחן ודורש לפני חסידיו המצטופפים סביבו, מי בעמידה ומי בישיבה, ומקשיבים לדבריו היוצאים בנחת, בקדושה ובטהרה. אפילו בזמן ההפסקות בדברי הרבי, לא הסירו החסידים את עיניהם מפניו העדינים והמאירים, והקשיבו רב־קשב לשתיקתו המלאה ארשת בשבילם.

אני, הילד היחידי בחדר, הייתי מטפס על ערמת האדרות והפרוות שהיו מגובבות בפינה, ומשם הייתי צופה במערכה שנתגלעה לפני עיני. פעם נרדמתי על ראש ערמת הבגדים, וכשאבי העירני משנתי, כבר התחילו החלונות להכחיל מעליית השחר.

פעם התייחד אבי עם הרבי בחדרו ורק אני הייתי נוכח בחדר מלבדם. אבי לא הגיש לרבי פתק כשאר החסידים ולא היתה לו שום בקשה אליו. שניהם ישבו כחברים ושוחחו על ענינים שונים. קצת אני זוכר משיחתם, אבל יותר ממה שהבינותי, סיפר וביאר לי אבי לאחר־כך.

הרבי אמר לאבי כי הוא רואה ימים רעים מתקרבים ובאים, ימים של מהפכה ופרעות. היהודים, אמר הרבי, צריכים לברוח בעוד מועד מרוסיה לארצות־הברית או לארץ־ישראל. עוד הוסיף הרבי, יש שרצון תוקפו לשלוח את בני־ביתו מהגיהנום, הנקרא רוסיה, אך הוא בעצמו אינו יכול להשאיר את צאן מרעיתו. לפני שעזבנו את חדר הרבי, קרא לי לגשת אליו. הושיבני על ברכיו וביקש שאשיר לפניו; שאל אותי שאלות שונות על מה שלמדתי ולסוף סמך את שתי ידיו על ראשי ובירך אותי.

בשבת, אחרי הצהריים, לפני הסעודה השלישית, היו החסידים מתכנסים בבית־הכנסת של ר' משה'לה והיו שרים ורוקדים בהשתתפותו של הרבי עצמו. כשעמד הרבי בין חסידיו, היה משכמו ומעלה גבוה מכולם ופניו נהרו מהדרת־קודשו. כשהלך ברחוב, מלבד קהל החסידים שליווהו, עמדו אנשי רבים משני צידי הרחוב וצפו בתהלוכה. הנשים, ביחוד, לא יכלו לרווֹת את עיניהן בהדרת פניו, לפי עדות עצמן.

היחס שבין שתי הכתים

בימים שר' משה'לה היה בעיר, היו חסידי ר' פינחסל מוקירים את רגליהם מן הרחוב כדי שלא להיות עדי־ראיה להמון שליווה את ר' משה'לה אל כל אשר הלך פעמים אחדות בכל יום. כדבר הזה, אגב, קרה גם כשהר' פינחסל היה בעיר, אלא בסדר הפוך. לפעמים פרצו מריבות בין חסידי שתי הכתים האלה ודברי לעג ולעז ביניהן לעולם לא פסקו.

את המעשה הבא שמעתי מפי חסידי ר' משה'לה פעמים אחדות. ברם, איני יכול להיות ערב לאמיתו. פעם הביאו לפני ר' פינחסל בחור בלתי־שפוי שיירפא אותו. שאל אותו הרבי שאלות שונות, והמטורף ענהו כדרכו. כשהרבי גמר לשאול את שאלותיו, אמר הבחור: "רבי, מותר גם לי לשאול אותך שאלה?" אמר הרבי: "שאל, בני, שאל!" אמר המשוגע: "ראיתי, רבי, כי בלכתך ברחוב מלווה אותך קהל רב. גם אחרי הולכים אנשים רבים ברחוב. מה אפוא ההבדל ביני וביניך?" אמר הרבי: "איני יודע." אמר המשוגע: "שאל כל אדם ויגדך: אותי מלווים אנשים שפויים, ואותך מלווים חסרי־דעה."

את אבי לא שמעתי מעולם מדבר בגנותו של ר' פינחסל, אבל בשבחו של ר' משה'לה הרבה לדבר מתוך הערצה בגלל למדנותו, יושרו ותום־לבו.

בבית הרבי בזינקוב

פעם נסע אבי עם כל בני משפחתו לזינקוב לבלות שם את הימים הנוראים. מטרתו היתה כפולה: להתפלל בכפיפה אחת עם ר' משה'לה ולבקר את הסב, יצחק־ליב שהיה כבר למעלה מתשעים.

התפילות ב"קלויז" של הרבי היו שונות מן התפילות שהייתי רגיל להן במנין ה"מזרחי" בעירנו. הרבי בעצמו עבר לפני התבה בתפילות מוסף ונעילה. קולו היה צלול, קצת רועד ומרעיד את לבות המתפללים. הוא ביטא כל מלה ומלה ברורות, ואף אחת לא נאבדה מאזני השומעים. אם כי התפלל בנוסח המקובל, נדמה היה לפעמים שהוא משוחח עם הקב"ה. רגע הוא מתחנן לפניו בקול תחנונים ורגע הוא מתווכח אתו וטוען בשם עדתו. יש שהוא גם משתתק ושוקע במחשבות לכמה דקות. והקהל מקשיב לכל הגה היוצא מפיו לרבות שתיקתו. כשהרבי נפל "כורעים", כל הקהל נפל עמו. וכשהוא פתאום התחיל לשיר ניגון עליז ושמח, פרץ כל הקהל בשירה. לפני התקיעות ולפני תפילת "כל־נדרי", דרש הרבי ארוכות והפיק אנחות ודמעות ללא הפוגה. במוצאי יום הכפורים, אחרי תפילת מעריב, כשקהל החסידים יצאו החוצה אחרי הרבי לחדש את הלבנה, הרגישו הכל כמטוהרים ומזוקקים. רקדו כנגד הלבנה בקלות ובשמחה, כאילו פירקו מעליהם את עול עוונותיהם ואמרו שירה בכל רמ"ח איבריהם.

הסב יצחק־ליב

בזמן ששהינו בזינקוב, התאכסנו בביתו של הסב, יצחק־ליב, אשר שם התגוררה אתו גם בתו האלמנה ובת־בתו עם בעלה ושני ילדיה. ביחד היינו אחת־עשרה נפשות בבית של ארבעה חדרים.

הסב, יצחק־ליב היה בעל הדרת־פנים וזקן לבן היורד עד ברכיו. רוב היום היה לבוש בטליתו או בחלוק צחרחר. הוא הקפיד מאד על הנקיון ואי־אפשר היה למצוא רבב על זקנו או על מלבושיו. הקב"ה, היה סבי

אומר, הפקיד בידו גוף טהור, ועליו לשמור על טהרתו. הוא אכל מעט, כמו ציפור, לפי דברי בתו, הדודה מירל, ובכל זאת היה אמיץ כוח, לא לפי שנותיו. בעצמי ראיתי אותו, בן התשעים, עומד על רגל אחת, בעת שהוא מצחצח את הנעל על הרגל השניה.

הוא תמיד הגה בתורה, כאילו לשם כך נוצר, ונזהר מאד מפני ביטול תורה. כשדיבר, דיבר בנחת, מבלי הרים קול. מעולם לא כעס על איש ומעולם לא יצא מכליו. לא חינם בחר בו ר' חיימל ז"ל לשמש בתור מלמד לשני ילדיו.

זוכר אני מקרה כזה: בן־נכדתו שגר בביתו, כבן־שבע, השתובב, ואגב השתובבותו שבר כלי. כעסה עליו אמו, נכדתו של הסב, יצחק־ליב, הרימה יד וביקשה להכות את בנה. עצר בה הסב ואמר: "בתי, לפני שאת מיסרת את בנך, טוב שתברכי ברכה." שאלה הנכדה: "ומה היא הברכה שעלי לברך, סבא?" אמר לה הסב: "תברכי 'ברוך אתה... וציוונו על חינוך בנים.' ואולי עד שתברכי את הברכה, ישכך כעסך."

הסב יצחק־ליב מעולם לא מיהר. כמו שדיבר במתינות, כך עשה הכל במתינות. אם צריך היה לנסוע לאיזה מקום, ובעל העגלה חיכה לו בחוץ, לא הזדרז, כי אם המשיך בהכנותיו כרגיל. ואם אמרה לו בתו, הדודה מירל: "אבא, אולי תמהר קצת? בעל העגלה עלול לעזוב בלעדיך." היה עונה: "אם יעזוב אותי, סימן הוא שאינו בעל־העגלה שלי. יבוא אחר במקומו."

הרבה שוחח הסב, יצחק־ליב, עם אבי על החסידות. הצדיק האמיתי, הוא היה אומר, לבו שלם עם אלקים ואדם. הוא צריך להיות סמל הצדק והיושר, כי החסידים שומרים את מעשיו ולומדים ממנו. אבי הביע את התנגדותו לפתקים (קוויטלעך) שהרבי היה מקבל מחסידיו. לדעתו, אין הרבי צריך לתת לחסידיו עילה להאמין בכוחותיו העל־טבעיים וביכולתו לעשות נסים ונפלאות. על זה ענהו הסב כי ראשית, מאמין הוא באמונה שלמה שהכל־יכול אוצל מכוחותיו על צדיקיו, עושי רצונו, ושנית, אמונתם

של החסידים בצדיק מגבירה את אמונתם באל בורא עולם ומביאה אותם לידי מצוות ומעשים טובים. ואשר לפתקים, עוזרים הם לרבי להכיר לדעת כל אחד מחסידיו, את מצבו ובעיותיו האינטימיות. הסב שיבח את אבי על פניו כי התיידד עם תלמידו לשעבר ר' משה'לה, שלפי דעתו היה צדיק, בעל נפש טהורה.

פרק ט"ו: דרכי ההוראה של אבי

החדר המתוקן של אבי

סוף סוף זכה אבי להיות אדון בבית־ספרו ולנהלו לפי רוחו ודעותיו, בלי מפריע חיצוני. על ידי החידושים והתיקונים שהכניס אבי ל"חדר" שלו קבע את מקומו בסוג בתי־הספר העבריים הקרוי "חדר מתוקן", וקרא את שמו "מוריה".

כפי שהוזכר לעיל, היתה לאבי כיתה אחת, בת אחד־עשר תלמידים, וביניהם אחד — ילד עני בתור "מעשר" ואנכי. למדנו ששה ימים בשבוע, שלש שעות בכל יום. חדר־הלימוד היה מרווח וספסלי־המכתבה, ספסל לכל תלמיד, היו נוחים לישיבה ולעבודה. בכל יום מצאו התלמידים את חדר־לימודם נקי, מצוחצח ומאוורר יפה. הלוח היה רחוץ למשעי וסל־הפסולת היה ריק. בניגוד ל"חדר" הישן, משך בית־הספר "מוריה" את לבות הילדים בתנאים הנוחים שלו.

ביחס לשפה העברית

עד היום, זכרון הספר העברי הראשון שלי מעורר בי רגשי חיבה וגעגועים. זה היה "לפי־הטף" של דוד ילין. על פיו למדנו לשוחח בעברית והתרשמנו מן העובדה כי העברית היא השפה החיה והמדוברת בארץ־ישראל.

אחרי־כן למדנו על פי הספרים: "בית־ספר עברי" של גרזובסקי, "הדיבור העברי" של קרינסקי, ו"ביכורים", כמדומני, של שופמן. מלבד ספרי־הלימודי האלה, קראנו להנאה את ספרוני "פרחים", "ניצנים", "כל אגדות ישראל" של לבנר, "ספרי־אגורה" של בן אביגדור, העיתון "החיים והטבע", וכדומה...

אבי וגם אנחנו, התלמידים. בינינו לבין עצמנו, הקפדנו על הדיבור העברי. הנהגנו כי בכל פעם שאחד מאתנו מבטא בכיתה מלה שאיננה עברית, הוא משלם קנס של פרוטה אחת. את הפרוטות האלה אספנו וקנינו בעדן ספרים. במשך הזמן רכשנו לנו ספריה הגונה ויכולנו להוציא ספרים לקריאה בבית. כשידיעותינו בשפה העברית התרחבו, התחלנו לדבר עברית גם מחוץ לכותלי חדר הלימוד: בחצר בית־הספר או בהיפגשנו ברחוב. לסוף התארגנו בתור אגודת נוער של דוברי עברית שהיתה פתוחה גם לילדים שלמדו עברית גם מחוץ לבית־ספרנו. זאת היתה האגודה הראשונה מסוג זה בעירנו.

למדנו על־פה משירי ביאליק, ליבושיצקי, דוליצקי ואחרים; שרנו משירי ציון החדשים; המחזנו סיפורים ואגדות שניתנו להמחזה. לעתים תכופות ערכנו תגיגות ונשפים עבריים והזמנו אליהם את משפחות התלמידים ומכריהם. פעם בשבוע כל אחד מן התלמידים כתב חיבור עברי, והמשובחים שבחיבורים נכללו בעיתון בית־הספר שיצא פעם בשלשה חודשים. על ידי השיטות והתכסיסים האלה התאהבנו בשפה העברית והתקשרנו אליה בקשרים בני־קיימא.

ביחס ללימוד התנ"ך

גישתו של אבי ללימוד התנ"ך היתה כזו: ספרי הקודש ניתנו לנו ברוח־הקודש על ידי נביאינו וסופרינו; יש בהם מדברי ימי עמנו וגם מאגדותיו, ולפעמים קשה להבחין בין עובדה ואגדה; יהודי צריך לחיות לפי חוקי התורה, שהיא תורת חיים; היות וספר התנ"ך הוא ספר עתיק מאד, יש בו הרבה מקומות בלתי מובנים לנו כל צורכם; הקושי על פי רוב הוא בזה שלא ידועים לנו התנאים אשר בהם נאמרו הדברים, ולמה הנביא מתכוון. לכן לא היסס אבי להגיד לפעמים כי אינו יודע אל נכון את פשר הכתוב.

חלק הגון מספרי הנביאים למדנו על פה, ועד היום אני זוכר את הקטעים האלה כגירסא דינקותא. אבי היה נוהג לתבל את לימוד המקרא באגדות ובמדרשים שהעשירו בשבילנו את התוכן והגבירו את דמיוננו וזיקתנו ביחס לספר הספרים.

עידוד המחשבה והשיחה

כשהתלמיד שאל שאלה, היה אבי פונה על פי רוב לכיתה ושואל אם מישהו יכול לתרץ את הקושיה. אנחנו, התלמידים, חיווינו את דעתנו, וכן היתה מתפתחת שיחה חפשית. את השיחות האלה אהבנו, כי ניתנה לנו ההזדמנות לחשוב ולהביע את מחשבותינו במלים. אבי היה מקשיב לשיחות האלה ומתערב רק במקרה אם ראה כי סוטים אנו ממסלול השיחה. בסוף היה אבי מסכם את השיחה ומחווה גם את דעתו הוא. את השיחות האלה היה רושם ביומן שערך קבועות.

לאחר הרבה שנים, כשאני בעצמי כבר הייתי מורה עברי בארצות־הברית, אונה לידי יומן זה וקראתי בו בהתעניינות מרובה. לפלא היה בעיני כי אבי מעצמו וביזמתו הנהיג אמצאה חינוכית יעילה כזו. ביומן של אבי נתקלתי בשמי אני ובשמות חברי אשר רובם נרצחו בפרעות שנעשו בפרוסקורוב בשנת 1918.

עיון ולימוד עצמי

במקרה אם לא יכולנו לתרץ את הקושיה שנשאלה בכיתה, הציע אבי לעיין במפרשים ובספרי־שימוש שונים, וכן חינך והרגיל אותנו בלימוד עצמי.

לפעמים תכופות, בבואנו ללמוד פרק חדש בתנ"ך או לקרוא סיפור עברי חדש, במקום שהוא יתחיל בביאורים, הציע אבי שנקרא קודם לעצמנו בחשאי ונשתדל להבין את תוכן השעור לפני שנעבור עליו בצוותא. על הספרים שקראנו להנאתנו ביקש ממנו אבי תכופות לדווח לפני הכיתה כולה. באופן כזה הרגיל אותנו לחתור, לעיין וללמוד בעצמנו, ובעד ההרגל הזה שקניתי בהדרכת אבי אכיר לו תודה לעולם.

הדגשת ערכים יהודיים

בכל מה שלמדנו, השתדל אבי תמיד להדגיש את הערך היהודי הכרוך בנלמד. מבריאת האדם "בצלם האלקים" עד "ותחסרהו מעט מאלקים;" מן השבת שניתנה בתור מתנה לבני־אדם כיום מנוחה וקדושה עד שנת היובל שבה נאמר "וקראתם דרור בארץ לכל יושביה;" מדברי אברהם אבינו:

"השופט כל הארץ לא יעשה משפט?" עד דברי הקב"ה: "מעשי ידי טובעים בים ואתם אומרים שירה?" מפירושו של הלל על "ואהבת לרעך כמוך": "מאי דסני לך לחברך לא תעבד" עד פירושו של הבעש"ט על פסוק זה: "כמו שאתה אוהב את עצמך עם כל חסרונותיך, כן תאהב גם את חברך עם כל חסרונותיו"; מגבואתו של ישעיהו: "... וגר זאב עם כבש... ולא ילמדו עוד מלחמה..." עד "צדק, צדק תרדוף", לפי ביאור החכמים ש"צדק" אחד הוא המטרה ו"צדק" אחד הוא האמצעים שעלינו להשתמש בהם בכדי להשיג את המטרה. כהנה וכהנה היו הערכים שאבי הדגיש אגב לימוד.

פיתוח האופי

ביחד עם הדגשת הערכים היהודיים, השתדל אבי להיטיב את אופי תלמידיו. בשטח זה השתמש אבי "בפרקי אבות" בתור יסוד. הוא שוחח אתנו ארוכות על כל מאמרי חז"ל הנזכרים שם ושיש בהם ערך מעשי בחיינו היום־יומיים ואפילו דרש מאתנו לשנן את המאמרים האלה על פה. אולם ביחד עם לימוד מידות טובות, הדגיש תמיד כי "לא המדרש עיקר, אלא המעשה." בכדי לתת ללימוד הזה ערך מעשי, ביקש מאתנו תכופות לספר מקורות חיינו היום־יומיים אירועים שידגימו את ביצוע העקרונות האלה.

לפעמים, בהכנת שעור חדש, התיר לנו אבי לעבוד בזוגות בכדי לפתח בנו את רגש הקואופירציה.

אם תלמיד אחד התאונן לפני אבי שחברו התנהג אתו שלא כהלכה, הגיש אבי לפעמים את התלונה לפני הכיתה כולה, בעילום שם, וביקש מן הכיתה בכללה להיות השופטת על פי רוב דעות. במעשים כאלה מטרתו היתה משולשת: ראשית, לפתח בנו את הרגש כי יחידי החברה ערבים זה בזה; שנית, להגביר בנו את השאיפה לצדק ויושר; ושלישית, להרגילנו להשתתף בשיחות ובויכוחים וללמוד להתבטא בבהירות.

בהקשר עם פיתוח האופי של הילד, שיתף אבי לפעמים את ההורים שיכלו לספר לו איך הילד מתנהג בביתו, כי לדעתו פיתוחו של אופי הילד מתחיל בביתו. ולהורים היה אימון רב באבי, בדעתם כי השפעתו של אבי

היתה גדולה על ילדיהם. תופעה בלתי־נדירה היתה שההורים באו להתאונן באזני אבי על התנהגותו הרעה של בנם, בהאמינם כי אבי יידע להחזירו למוטב. ואבי לפעמים השתמש בתחבולות שונות, במקרה אם דברי מוסר גרידא לא הועילו.

הנה דוגמה: פעם אחת באה הגברת קרייזר והתאוננה באזני אבי כי אייזקל, בנה השמן והמגושם מכה את אחיו הקטנים ממנו, או גורם נזקים שונים בבית, בגלל נטייתו להרסנות וחבלנות. סידר אבי עם האם שתעשה כיס חבוי בביטנת אדרתו של אייזקל, ובכל בוקר, לפני לכתו ל"חדר" לשים בכיס הנעלם הזה פתק אשר בו תתאר את מעשה האלימות שלו.

מאז בכל בוקר, לאחר שבא אייזקל לחדר־הלימוד, יצא אבי לפרוזדור, הוציא את הפתק מן הכיס החבוי של אדרת אייזקל וקרא את הכתוב בו. אחר־כך היה שב אל חדר הלימוד וקורא את אייזקל אל החדר הסמוך. היה מסתכל בעיני הילד ושואל: "אייזקל, עשית כך וכך?" אייזקל היה מוריד את ראשו בהשתוממות ואומר: "כן, אבל מנין לך זה, רבי?" "אני קורא את ארשת פניך", ענה לו אבי. הדבר הזה נשנה הרבה פעמים עד, שלדברי אמו של אייזקל, באמת התחילה לראות בהתנהגותו שינויים לטובה.

אמרתי במבוא ספרי זה, כי עד היום הזה ממשיכה השפעתו של אבי לפעול עלי, ואין ספק כי יש לו חלק הארי בפיתוח אופיי. כמו כן, אני משער לי כי רבים מתלמידיו הושפעו גם הם על ידו בהליכות חייהם ובהתנהגותם על ידי למדו אותם מידות טובות, ובייחוד על ידי מעשיו והליכותיו הוא כי ממנו למדנו לראות וכן לעשות.

כיבוד המסורת

בכל בוקר התחלנו את יום העבודה שלנו בתפילה בציבור שארכה בחצי שעה. בערבי שבתות עברנו על קטעים מתפילות שבת, בפירוש המלים ובביאור התוכן. גם לפני החגים השונים, למדנו בעיון רב את התפילות המיוחדות לכל חג וחג. בערב־פסח עברנו על הסדר כהלכתו בכדי שיידע כל תלמיד להשתתף בסדר בביתו כאחד הבוגרים.

בנוגע למנהגים, נהג אבי לבאר לנו את מקורם ואת תוכנם ולהנהיג אותם בתוך כותלי בית־הספר עד כמה שאפשר היה. ואשר למנהגים שנתיישנו או אבד עליהם כלח, היה אומר כי, אפילו אם אין תוכן המנהג מובן לנו כעת, עלינו להמשיך לקיים אותו, באשר נתקדש על ידי מעשי אבותינו במשך דורות רבים.

למען ארץ ישראל

כאמור למעלה, חינך אותנו אבי במצוות ובמעשים טובים בתוך כותלי בית־הספר ומחוצה לו. בתוך שטח זה הכניס גם את הפעולות השונות למען ארץ־ישראל והציונות. התרגלנו לתרום לקרן הקיימת לישראל לכל הפחות פעם בשבוע, בערבי שבתות ומועדים וביום־הולדת. בכל ט״ו בשבט היינו עורכים עצרת המוקדשת כולה לארץ־ישראל. בכל חודש היה אבי ממנה תלמיד אחד שישמש בתור הכתב הציוני. הכתב הזה היה אוסף חדשות מעיתונים וכתבי־עת שונים ומדווח לכיתה על המתרחש בא״י. דיווחים אלה היו מתלווים בשיחות שבהן השתתפו כל חברי הכיתה.

סיכום

בין שיטותיו ותכסיסיו של אבי שבהם השתתף בבית־ספרו, הזכרתי אחדים שהינם נחשבים לפרוגרסיביים גם בימינו. למשל: עידוד המחשבה והויכוח החפשי, עיון ולימוד עצמי, לימוד שפה זרה על ידי התאמנות בדיבורה בכיתה ומחוצה לה, הרגלת התלמידים במצוות מעשיות בבית־הספר, החזקת יומן, וכדומה... העקרונות האלה מודגשים בימינו אלה במדרשות חדישות למורים בכל רחבי העולם. מפליא אפוא שאבי, אשר מעולם לא ביקר בית־ספר ולא שמע הרצאות בחינוך, בעצמו ובשכלו הוא, השיג את העקרונות האלה והשתמש בהם בהצלחה רבה.

פרק ט"ז: חינוכי בבית אבא

עד הבר־מצוה שלי

עד שנת הבר־מצוה שלי, למדתי בבית־הספר המתוקן של אבא. הכיתה שבה למדתי חמש שנים החזיקה מעמד כמעט כל הזמן. משנים־עשר התלמידים שהיו בכיתה כשנכנסתי שמה, המשיכו עשרה עד היותם לבני־מצוה.

עברנו על חמשת חומשי התורה פעמיים עם ליקוטים מפירוש רש"י. גמרנו את הנביאים הראשונים וגם את ספר ישעיהו. למדנו פרקי אבות ומשנה "ברכות". למדנו לדעת את נטיית השמות והפעלים על בוריים. הייתי מוכשר לקרוא את "הצפירה" ולדבר עברית בשטף.

בתור הכנה לבר־מצוה שלי, כתב אבי בשבילי את תוי־הזמרה של טעמי ההפטרה, ועל ידי כך למדתי להטעים את ההפטרה שלי בעצמי. לפי הצעת אבא, עברתי על דיני הנחת תפלין בשולחן הערוך וברמב"ם. בשבת הבר־מצוה שלי עליתי לתורה בבית־הכנסת של "המזרחי" וקראתי את ההפטרה שלי בטוב־טעם. אבי הביא אתו אל בית־הכנסת משקה וכיבוד לאחר התפילה. העניקו לי רוב ברכות ובזה נסתיימה חגיגת הבר־מצוה שלי.

לאחר הבר־מצוה שלי, אמר לי אבי כי סיימתי את בית־ספרו וכי בדרך כלל מוכן אני ללמוד בעצמי. מוכשר אני לקרוא ספרות עברית וכתבי־עת עבריים ואת ספרי התנ"ך אני יכול להמשיך ללמוד בעזרת המפרשים השונים. אני רק זקוק אהיה לעזרה בלימוד הגמרא.

הרבי לגמרא

ובכן, שכר לי אבי מלמד פרטי לגמרא. שלש פעמים בשבוע הלכתי אל

ביתו ולמדתי שעה בכל פעם. מוטי ברסלר, רבי, נחשב בין הגאונים בעיר והיה תלמודאי מובהק. הוא היה נודע גם בתור בעל־חשבון יוצא מן הכלל. הוא הכין ספר בעיות בחשבון אשר המורים למטמאטיקה בגימנסיה העירונית התקשו בפתרונן.

הוא היה שקוע ראשו ורובו בלימוד התורה והזניח את חיצוניותו עד לקלסה. מכנס אחד היה מורם ואחד — מושפל; הקפוטה שלו היתה תמיד מוכתמת ברובה והמשקפיים — מכוסים שיכבה של אבק. פעם, בזמן השעור, עמד עכביש על אחת העדשות של משקפיו והוא לא הרגיש בו. במקום להביט בגמרא, לא הסירותי עין מן העכביש. וכששאלני הרבי מדוע איני מביט בגמרא, אמרתי לו: "רבי, עכביש עומד על משקפיך." אמר: "נו, יעמוד לו. איני צריך למשקפיים בין כך ובין כך, כי זוכר אני את הגמרא על פה. הוא היה מסביר טוב ולמדתי אצלו הרבה. אחרי שלמדתי אצלו כחצי שנה, התחלתי להכין את דף הגמרא עם רש"י בעצמי, וכשבאתי אליו עברנו על מה שלמדתי ולפעמים הסתבכנו גם בתוספות. לפני לכתי אל רבי הר' מוטי, היה אבי תמיד בוחן אותי, לראות אם הכינותי את השעור כהוגן.

פעם, בשעת השעור, הקשיתי קושיה שר' מוטי לא יכול לתרץ מיד. אמר כי עליו לעיין בדבר. באותו לילה בשעה ארבע, דפק בחלוני וביקש שאתן לו להיכנס. הוא מצא את התירוץ לקושיתי ולא יכול לחכות עד הבוקר.

ה י ש י ב ה

אחרי שלמדתי שנה אצל ר' מוטי ברסלר, רצה אבי שאמשיך את לימוד הגמרא שלי בישיבה המקומית. הרעיון להיות בחור ישיבה בדרך כלל מצא חן בעיני, כי כבר קראתי את "המתמיד" של ביאליק, ותפקיד זה כבר קסם לי. אולם בישיבה צריך הייתי ללמוד כל היום, מן הבוקר עד הערב, ואני, רוח ההשכלה כבר התחיל לפעמני.

באותה השנה נפתח בפרוסקורוב בית־ספר קומרציאלי ברמת גימנסיה אשר ברשותו היה לקבל תלמידים יהודיים עד לחמישים אחוז. רוב חברי,

בני כיתתי בבית־ספרו של אבא כבר נתקבלו בבית־הספר הקומרציאלי והיו מתהלכים ברחובות העיר בגאוה, לבושי המדים עם כפתורי הכסף הנוצצים.

אני לא יכולתי אפילו לחלום על דבר הירשמות בבית־הספר הקומרציאלי מפני חילול שבת. חשבתי כי אלמלי יכולתי לבקר בישיבה רק חצי היום הייתי יכול בשעות הנשארות ללמוד את הלימודים החילוניים באופן אקסטרני ולהיבחן בכל סוף שנה. הבעתי את מחשבתי זאת באזני אבי והוא היטה לי אוזן קשבת.

לאחר כמה ימים, סיפר לי אבא כי התראה עם ראש הישיבה, שהיה, אגב, קרוב משפחה שלנו על ידי מחותנות, וסידר אתו לקבלני בתור תלמיד חלקי. הואיל ואחר הצהריים היו בחורי הישיבה עושים "לייענען" בכל יום, כלומר היו מכינים בעצמם את השעור הבא, ובבוקר היו עוברים בכיתה על השעור שהכינו, הסכים ראש הישיבה שאבקר את הישיבה רק בשעות הבוקר משעה שמונה עד שתים־עשרה, בתנאי שאעשה את ה־"לייענען" בעצמי בבית. וכן היה. בשעות של אחר הצהריים הכינותי את השעור החדש בביתי; בערב עברתי עליו עם אבי ובבוקר יכולתי להשתתף בשעור כפי שנוהל בישיבה.

היות והיתה לי הכנה של שנה שלמה בלימוד הגמרא אצל ר' מוטי ברסלר, נמצאתי מוכשר להיספח לכיתה העליונה (שתי כיתות היו בישיבה) אשר לימד ראש הישיבה, ר' משה בעצמו.

שיטתו של ר' משה היתה, לפני פותחנו את הגמרא, לעבור על השקלא וטריא, כפי שזכרנו מן ה"לייענען" שלנו, ואחר כך לעבור על השעור בגמרא בתרגום ליידיש. עברנו גם על כל הרש"י ועל חלק מן התוספות. לסוף היה מקשה איזו קושיה וביקש מן הכיתה בכללה לתרץ אותה. הקושיה שלו היתה מוצגת על ידו באופן שעורר ויכוח בין התלמידים, והחלק הזה של השעור היה חביב עלי מאד. באופן כזה עברתי על כל שעור ושעור שלש פעמים: פעם ראשונה, בעשותי את הלייענען; פעם שניה, ביחד עם אבי; ופעם

שלישית, בכיתה. לא ייפלא אפוא כי מה שלמדתי נתרשם בזכרוני לזמן ארוך.

כשאני משווה היום את השיטה הנהוגה ברוב המכללות החדישות, והיא — להגיש לתלמיד את השעור על מגש של כסף, מעורב בכל התוספות והתבלין המנעימים את טעם השעור, עם הלימוד העצמי (מאכן א לייענען), כפי שהיה נהוג בישיבה, אני מוצא עדיפות דווקא בשיטת ה"לייענען".

בין בחורי הישיבה היו רבים שבאו מערים אחרות, לרוב, מערי אזור פרוסקורוב. רובם היו מבני עניים שאכלו "ימים" (בכל יום בבית פרטי אחר) וישנו בבתי "בעלי־בתים" שונים וקיבלו רובל לשבוע ממנהלת הישיבה להוצאות קטנות. היו ביניהם כאלה שישנו על הספסלים הקשים בבית המדרש. תופעה בלתי־נדירה היתה שלבחור ישיבה היה חסר "יום" והיה צם באותו היום, או יוצא ידי חובת "המוציא" וברכת המזון בכעך ובכוסית י"ש בשתי פרוטות. לפעמים היה לי מעין רגש של קנאה כלפי הבחורים העניים האלה בגלל הסיגופים שסבלו לשם לימוד תורה. הרגשתי את עצמי כיוצא־דופן כי היה לי בית שלי עם כל הנוחיות שבו, אם כי איני בטוח אם הייתי מרוצה להחליף מקום אתם.

הרגשתי את עצמי יוצא־דופן גם בגלל שני דברים אחרים, דהיינו, ידי־עותי בעברית והתעניינותי בציונות. רוב בחורי הישיבה לא ידעו עברית ולא למדו תנ"ך, וכשבאו לקרוא בגמרא אסמכתא מן המקרא בלי תנועות, הלכו כעל רגבי אדמה קשים. גם ענין הציונות היה בחזקת טריפה לדידם. הציונים, אמרו, אפיקורסים הם שאינם מאמינים בביאת המשיח ודוחקים את הקץ.

רק בחור אחד שידע לקרוא ספר עברי והאמין ברעיון הציוני היה בישיבה, וטרם הספקתי להתידד אתו כראוי, עזב את הישיבה דפרוסקורוב והחליף אותה בישיבת לידא.

העובדה שלא ביקרתי את הישיבה אחר הצהריים, ולא למדתי עם שום

בחור אחר בצוותא אחר הצהרים, הקשתה עלי רכישת חברים. לכן הרגשתי את עצמי בודד בישיבה. לעומת זאת, התייחס אלי ראש הישיבה, ר' משה בחיבה ובכל פעם שנפגש עם אבי, לא נמנע מלהגיד דבר שבח עלי.

למרות הבדידות שהרגשתי בישיבה, דבקתי בה כי נפשי חשקה בתורה, ובילתי שם שתי שנים.

מורה לתנ"ך

ר' זוסיא וואל, שסיפרתי עליו לעיל שהוא הביא את אבי לפרוסקורוב, ושהיה מומחה גדול בתנ"ך ובדקדוק שפת עבר, בא פעם אל אבי ואמר לו כי בקשה לו אליו. היות והוא עסק אז בכתיבת פירוש על ספר יחזקאל, זקוק היה לתלמיד נבון אשר יוכל לנסות עליו את פירושו אגב חיבור. לכן ביקש מאבי להשאיל אותי לו בתור תלמיד — שפן נסיון כביכול. אבי אמר כי ישאל את פי, ואם אתרצה ללמוד אצלו, לא תהיה מניעה מצדו. הוא יהיה אפילו שמח בהזדמנות שתינתן לי. אני קיבלתי בשמחה את ההצעה לבוא לביתו של מר וואל יום אחד בשבוע וללמוד אצלו את ספר יחזקאל.

ר' זוסיא וואל זה היה איש מלומד. הוא ידע גם את השפות הקלסיות: יוונית ולטינית; היה בקי בתרגום השבעים והוולגטה. הוא ידע גם גרמנית והשתמש במילון התנ"כי של גזניוס ובספר הדקדוק שלו. גם שבילי ביקורת המקרא היו נהירים לו. אבי, בדעתו את גישתו לספר התנ"ך, התנה אתו להיות זהיר שלא להזריק בי את הנטיה לביקורת המקרא. ואותי הזהיר אבי לא לקבל ברצינות את נסוייו לסרס את המקרא.

לא יזיק לי, אמר לי אבי, לדעת כי קיימת גישה כזו ללימוד התנ"ך, ובייחוד בין המלומדים שאינם מבני־ברית, אולם אל לי לשכוח כי התנ"ך ספר קדוש הוא ושבעלי המסורה שמרו עליו שלא יחולו בו שינויים, פרט לכתיב ולקרי שציינו. אני יכול ללמוד ממנו, הדגיש אבי, את הרקע ההיס־טורי של התנ"ך ואת פירוש המלים המדויק המתאים עם כללי הדקדוק, אבל אל לי לשעות בדברי הבאי, כי על כן הרבה מסברותיו, לפי דעתו של אבי, מחוסרות הן בסיס מוצק או הוכחות מובהקות.

מר וואל אמנם נזהר, לפי הצעתו של אבי, לא לסטות מן המסורה והסתפק לפעמים לומר כי מקום פלוני קשה ובלתי מובן. אולם עקרונות אחדים למדתי ממנו שעזרו לי בלימוד התנ"ך בשנים הבאות, ואלה הם: ראשית, בכדי להבין את התנ"ך כהוגן צריך לדעת את הרקע ההיסטורי; שנית, ידיעת שפות שמיות אחרות עוזרות הרבה בהבנת מקומות קשים מצד הלשון בתנ"ך; ושלישית, היות והתנ"ך ספר עתיק מאד, במשך הזמן נפלו בו טעויות סופרים המקשות את הבנתו במקומות שונים. עברתי עם מר וואל על כל ספר יחזקאל וקיבלתי ממנו דרכי־לימוד שעזרו לי אחרי־כן במידה הגונה להבין את התנ"ך.

מר וואל זה היגר לאחר כמה שנים לארגנטינה והשתקע במוזסוויל, מושבה יהודית שהוקמה על ידי הברון הירש. שם עסק בחקלאות, אבל מצא זמן גם להוציא ספר בשם "מחקרי לשון שפת עבר". עד כמה שידוע לי, חי מר וואל במוזסוויל עד יום מותו.

לימודי החילוניים

בתור מורה לרוסית, שכר לי אבא את גדליה בן מוטי ברסלר, מלמד הגמרא שלי לשעבר. גדליה ידע רוסית יפה, ואפילו כתב שירים ברוסית. אולם לא כאביו, שהיה בעל־חשבון חריף, היה חלש במתימטיקה. לכן קיבל שעורים בשותפות עם דודנו, פרמפולסקי שהצטיין במתימטיקה. וכן היו לי שני מורים: ברסלר לרוסית ופרמפולסקי למתימטיקה.

מכיון ששני המורים האלה באו ללמדני רק פעם בשבוע, הייתי צריך ללמוד בהדרכתם לרוב בעצמי. בסוף השנה, בתשלום של עשרה רובלים, הורשיתי להיבחן ביחד עם תלמידי בית־הספר התיכון הקומרציאלי. עמדתי בבחינות ולעולם לא אשכח את שמחתי כשקיבלתי תעודת זכויות לשנה הראשונה. הייתי אז כבן חמש־עשרה. עבדתי קשה במשך כל ימי השנה כי בבקרים ביקרתי את הישיבה ואחר הצהריים למדתי את לימודי החילוניים.

מלבד זאת, לא הזנחתי גם את לימודי העבריים. עברתי על פרשת־השבוע עם רש"י בקביעות והמשכתי ללמוד בספר ירמיהו. גם ספרים ועיתונים עבריים קראתי והשתתפתי באגודת הנוער העברי־הציוני.

אבי ישב אתי תכופות בערבים וגם בשבת, אחרי הצהריים ושוחח אתי על מה שקראתי ולמדתי בעברית. על ידי שיחות אלה, התחקה אבי על אופן לימודי בעצמי, ובדרך כלל הביע את שביעת רצונו.

השנה השש־עשרה לחיי, ביחס ללימודי, היתה דומה לשנה שלפניה. המשכתי ללמוד גמרא בישיבה בבקרים ופעם אחת בשבוע נועדתי עם שני מורי, ברסלר ופרמפולסקי ללמוד את לימודי החילוניים.

בסוף השנה השניה ללימודי הכלליים, לאחר שכבר שילמתי את עשרת הרובלים בעד הבחינות, נודע לי על ידי חברי, תלמידי בית־הספר הקומרציאלי כי הבחינות באותה השנה נקבעו ליום השבת. כשסיפרתי את זאת לאבי, שאל אותי: "ומה יש בדעתך לעשות?" עניתי: "איני יודע, אבל דבר אחד ברור לי כי לא אכתוב בשבת." פני אבי נתמלאו שמחה, אבל היכרתי בפניו גם צל של עגמת נפש. בפעם הראשונה בחיי עמדתי לפני בעיה שעלי היה לפתור בעצמי.

בערב שבת שבה נקבעו הבחינות בבית־הספר הקומרציאלי, בזמן שאמי כיסתה את שתי עיניה, בברכה על נרות השבת, לקחתי את האולר החד שקיבלתי במתנה ליום הבר־מצוה שלי ועשיתי חיתוך באצבע ידי הימנית. כשאמא הסירה ידיה מעל עיניה וראתה את הדם נוזל מאצבעי, הצטעקה: "מה קרה לך?" גם אבי ואחותי באו מבוהלים לקול אמי ונפחדו למראה הדם הנוזל. אמרתי בקרירות לב: "זה לא כלום. רק חיתוך קטן עשיתי. אחבוש את האצבע ומחר אבוא לבחינות ואראה למורים את הפצע. אולי בגלל זה יתנו לי בחינה מיוחדת ביום אחר." אחותי שמה תחבושת על אצבעי ובביתנו השתכנה מנוחת השבת. באותו ליל שבת שרתי את הזמירות בהנאה מיוחדת.

ביום המחרת בבוקר, במקום ללכת עם אבי לבית־הכנסת, הלכתי אל בית־הספר הקומרציאלי. נכנסתי אל משרד המנהל והראיתי לו את אצבעי הפצועה. הוא הרגיע אותי ואמר כי אוכל להיבחן ביחד עם הסטודנטים האחרים שלא באו לבחינה מסיבות מחלה, בעוד עשרה ימים. בבוא היום המיועד שוב עמדתי בבחינות וקיבלתי תעודת זכויות לשנה השניה.

פרק י"ז: חינוך אחי ואחותי

חינוך אחי

אחי מיכל החרש המשיך לעבוד אצל הצורף ובשעותיו הפנויות קרא את הסיפורים שאבי ואני כתבנו בשבילו ביידיש. אחרי קוראו סיפור פעמים אחדות, אהב לכתוב אותו מפי הזכרון. בערבים ביקר את מועדון השח־מט וקנה לו שֵׁם שֵׁם של משחק טוב.

גדליה אחי, בן שמונה, ביקר בבית־הספר של אבי. כילד כשרוני, הצטיין בלימודיו, שיחק שח־מט עם אחי מיכל, ויתר הזמן השתובב. בהשתובבותו הראה פיקחות ומקוריות.

פעם, אחרי סערה וגשם סוחף, כשהביבים נתמלאו מים שוטפים, הוציא אחי הקטן מן המזווה את עריבת־הלישה ואת המעדר. הכניס את העריבה אל תוך הביב, ישב בה והתחיל לשוט עם הזרם בעזרת המעדר בתור משוט. אולם המים שטפו בחזקה והפכו את העריבה על פיה. אמי כמעט התעלפה כשראתה את אחי גורר את העריבה, כשהמעדר רכוב על שכמו והמים ניתכים מבגדיו, אבל אני ואחי מיכל פרצנו בצחוק ואחזנו בצדינו מרוב צחוק למראה המגוחך הזה.

חינוך אחותי

אחותי פרידה קיבלה שעורים פרטיים ברוסית מווינשלבוים, בחור גבוה ונהדר, לבוש שכמיה ומגבעת מורכנת לצד אחד כמנהג הספורטאים. הוא היה מורה טוב, אבל חולשה היתה לו לבחורות יפות. מובן שנתן תשומת־לב מיוחדת לתלמידה יפה וחיננית כאחותי. לא ארכו הימים ואחותי התאהבה בו, ובשבתה על ידו חלשה דעתה ולא כיהתה בו בשולחו את ידיו אליה.

פעם נכנסה אמי אל חדר אחותי ומצאה אותה ואת מורה מתחבקים ומתנשקים. אמי עזבה את החדר במהירות כלעומת שבאה בכדי לא להביכם, אולם לאחר שהמורה עזב, נפלה השיחה הבאה ביניהן:

אמא: מה פשר הדבר הזה?

אחותי: אנחנו מאוהבים זה בזה.

אמא: וכי יש בדעתכם להתחתן?

אחותי: בטח.

אמא: כבר דיברתם על כך?

אחותי: לא.

אמי: ומנין לך שהוא רוצה לקחתך לאשה?

אחותי: כך. אני יודעת. אפשר להכיר בלי דברים.

אמי: ומדוע לא תשאלי אותו?

אחותי: חס וחלילה. זה עלול לקלקל את היחס שבינינו.

אחרי השיחה הזאת, סיפרה אמי לאבי על המתרחש בין בתם והמורה שלה. אבי התחיל להתחקות על הבחור, ווינשלבוים ונודע לו מפי השכנים שלו אשר אבי נתן שם שעור פרטי כי הבחור — המורה — מאורס לאחותי הרחמניה העובדת בבית החולים היהודי.

הידיעה הזאת הדהימה את אחותי, אבל לא שברה את לבה כי האהבה טרם בשלה בלבה, והיתה רק התאהבות שטחית.

פרק י"ח: המשפחה מתחילה להתפזר

אֵליה וקוץ בה

לאחר שנפגעה מרגש האכזבה בגלל המורה הרוסי שלה, התהלכה אחותי מדוכאת זמן רב, ובכדי להתגבר על מצב־רוח זה, החליטה לבקש לה עבודה. ההתעסקות, קיוותה, תעזור לה להיפטר ממחשבות נוגות. והנה באה הזדמנות לידה.

חברתה, פייגה, שעבדה בתור שוליה אצל תופרת בגדי נשים, ביקשה לפתוח סדנה משלה והציעה לאחותי, שתהיה עוזרת לה לאחר שתמצא לה מקום מתאים לסדנה. אחותי באה אל אמי ושאלה אותה ראשית, אם תסכים להשכיר את חדרה לחברתה, פייגה, בתור חדר־תפירה. ושנית, אם תרשה לה לעצמה ללמוד את התפירה. במשך היום, אמרה, ישמש החדר בתור סדנה לתפירה ובלילה — בתור חדר־שינה לשתיהן. אמי אמרה כי תימלך באביה, ואם הוא לא יתנגד לכך, גם היא תסכים.

אבא, לא רק שלא התנגד, אלא גם ראה תועלת בעיסקה זאת. ראשית, אמר, תעסיק את מוחה של בתם ולא יהיה פנוי כל־כך למחשבות של הבאי. שנית, אמר, טוב לבחורה בגילה של אחותי ללמוד מקצוע ולהיות בלתי־תלויה. אי־התלות הזאת תתן לה חופש לחכות ולחפש את הזיווג המתאים לה. בלעדיה, היא עלולה, חס וחלילה, מתוך פזיזות, להתקשר עם בחור בלתי הוגן, והתוצאות יכולות להיות מעציבות. ושלישית, לא תהיה בודדה, כי פייגה חברתה, שתדור בחדרה, היא בחורה ממשפחה מכובדת.

התכנית המתוכננת על ידי שתי החברות יצאה אפוא לפועל. פייגה הביאה שתי מכונות־תפירה לחדר, והסדנה נפתחה. פייגה, שהיתה תופרת מנוסה, לימדה את אחותי את המלאכה. הלקוחות התחילו לבוא ומכונות־התפירה זמזמו כל היום.

כעבור זמן מה התחילו לבוא בערבים חברים וחברות והסדנה נהפכה אז למועדון כביכול. היתה שמחה בבית בערבים ואחותי היתה מאושרה.

בין האורחים שפקדו את ביתנו קבועות, היה מנדיל, אחיה של פייגה — בחור כהלכה, אינטליגנטי ובעל אישיות נעימה ומושכת. מנדיל ואחותי התיידדו, והידידות גדלה מיום ליום עד שהפכה לאהבה. התחילו השניים לדבר "תכלית", ויום אחד הודיעה אחותי להורי בנשימה עצורה ובעיניים דומעות משמחה כי מנדיל ביקש את ידה.

"ומה אמרת לו?" שאלה אמי. "הייתי נדהמה", ענתה אחותי, "ולא יכולתי לדבר, אך עניתי כי אתן לו תשובה בקרוב." "ואם את חוות־דעתי את רוצה לשמוע", אמר אבא, "אני מסכים לשידוך מאה אחוז". "וגם אני", הוסיפה אמא.

הזוג היה מאושר. מנדיל, שעבד במחלבה וחסך סכום הגון, קנה לו חנות למוצרי חלב, ביחד עם דירה לבעלי החנות, והיה מוכן להתחתן. "עכשיו", אמר לאחותי, "הורי והוריך צריכים להיפגש ולקבוע את יום החתונה."

ערב אחד באו הורי מנדיל אל ביתנו וישבו עם הורי לשולחן לשוחח על כוס תה ולקבוע את יום החתונה. ההורים משני הצדדים הכירו אלה את אלה מרחוק, ועכשיו שהזדמנו יחד בפעם הראשונה בכדי לדון על ענין משפחתי כל־כך חשוב, הרגישו מיד קרובים אלו לאלו ושביעות רצונם של אלו מאלו היתה הדדית. קבעו את יום החתונה ושתו "לחיים".

התחילו לדיין על מקום החתונה ופרטים אחרים. באמצע הדיונים פנה אבי מנדיל אל אשתו בשם "פרידה". עיני הורי חשכו. השתתקו ולא השמיעו דבר במשך דקות אחדות. הכירו הורי החתן שאיזה דבר לא בסדר, והאב שאל: "מה קרה?" אמר אבי: "וכי אינכם יודעים על איסור 'כלה וחמותה'? הלא שם אחד לכלה ולאם החתן, ולפי המנהג היהודי נשואין כאלה אסורים." "שמענו על מנהג זה", אמר אבי החתן, "אך לא ידענו

כי הוא חמור כל־כך. הילדים שלנו אוהבים זה את זאת. מנדיל שלנו, נפשו חשקה בבתכם. יש לו פרנסה הגונה ויש ביכולתו לעשות את בתכם מאושרת כל ימי חייה. הניתן למנהג מיושן וחסר־טעם לכאורה להרוס את חייהם?״ ״חבל מאד״, אמר אבי. ״זו אליה וקוץ בה. גם אנחנו רוצים באושרם של הילדים לא פחות מכם, אולם מנהג הוא מנהג. מכל מקום, תנו לנו להתיישב בדבר ובינתיים אל נא נגלה לילדים אף שמץ מן הבעיה העומדת לפנינו.״ שני זוגות ההורים נפרדו אלה מאלה בלבות כבדים ובמצב־רוח מזופת.

עצת הרבי

בלילה ההוא נדדה שנת הורי. מנהג ישן, חסר־טעם לכאורה, ירט את הדרך אל אושרה של בתם היחידה... איך יבארו את הענין לזוג הצעיר?... מעולם לא עמדו לפני בעיה חמורה כזו.

לפני הנץ החמה אמר אבי: ״פסי, מחר ערב־שבת, רוצה אני לנסוע לשבות בזינקוב ולשאול בעצתו של הרבי ר׳ משה׳לה. הוא איש חכם ובעל־נסיון רב. אולי ימצא פתרון לבעייתנו.״ אמרה אמי: ״טוב, סע! וה׳ יצליח את דרכך.״ קם אבי מעל מיטתו, התפלל ומיהר אל תחנת העגלות הנוסעות לזינקוב. לאושרו, מצא עוד מקום אחד בעגלה ההגיע לזינקוב לפני שקיעת החמה.

ר׳ משה׳לה שמח לראות את אבי כי, כאמור לעיל, היחס שביניהם היה של ידידות ואהבה. ״מה הביאך הלום?״ שאל הרבי את אבי באותו ליל שבת, לאחר שכל האורחים שישבו לשולחן הרבי התפזרו לבתיהם. אבי סיפר לו על הענין שבגללו בא אליו. ר׳ משה׳לה קימט את מצחו הרחב, חשב רגע ופתאום אורו פניו, כאילו קיבל השראה מלמעלה.

״שמע נא, חוסיא, לאשר איעצך. אמנם מנהג הוא מנהג, אך האהבה היא מתת האלקים ואין לזלזל בה. כפי שידוע לי, יש לך משפחה באמריקה. שלח את בתך שמה. והיה, אם הבחור יעזוב את אביו ואת אמו ואת הפרנסה המוכנה בשבילו ויחזור אחרי בתך לאמריקה, אות הוא כי זיווג מן השמים הוא. וכשהאוקיינוס הגדול יפריד בין שתי ה׳פרידות׳, אפשר יהיה להבליג

על צוואת רבנו גרשום. יתחתנו שם וה' ישמרם. ואם החתן — הבחור, לא יאבה לעזוב את הוריו, ביתו ופרנסתו, סימן הוא שאין הזיווג מן השמים. בתך בע"ה תמצא לה שם את זיווגה הנכון."

אבי הביע את שביעות רצונו מעצת הרבי, הודה לו ואמר: "אצלי, רבי, כבר פעלת, אבל מי יודע אם בתי תקבל עצה זו ותסכים לנסוע לאמריקה?" "בעזרת ה', זוסיא", אמר הרבי, "הכל יסתדר בכי טוב. אל תדאג!"

כשחזר אבי הביתה, סיפר לאמי את עצת הרבי. נתחלחלה אמי ואמרה: "מה אתה סח, זוסיא? בתנו היחידה תיסע לאמריקה? ואיך נחיה בלעדיה?" אמר אבי: "תני נא לי אוזן קשבת. ימים רעים ממשמשים ובאים על הארץ הזאת. מדברים על מהפכה ופרעות. מלבד זאת, בעוד חמש שנים עלולים לגייס את מאירל שלנו לצבא הרוסי. כפי שנראה לי, נהיה כולנו סוף סוף צריכים להגר לאמריקה. תעשה אפוא פרידהלה שלנו את ההתחלה ואנחנו אי"ה נילווה אליה בקרוב." בשמוע אמא את הדברים האלה, נרגעה קצת ואמרה: "אולי צדקת. וכי אתה חושב שאיני מתגעגעת על אחותי סימה הנמצאת כבר כל כך הרבה שנים באמריקה?"

באותו ערב ישבו אבי ואמי עם אחותי פרידה לשיחה הגורלית. התחיל אבא באופן כזה: "הגידי נא לנו, בתי, כמה גדולה האהבה ביניכם?" "מה זאת אומרת, כמה?" שאלה אחותי, "האהבה ביניהם חזקה מאד. ולמה אתה שואל שאלה כזאת, אבא?" המשיך אבא: "עוד מעט תביני למה אני שואל שאלה זאת. אך כעת יש לי עוד שאלה אחת אליך. אלמלי היית צריכה לנסוע לאמריקה, חושבת את כי מנדיל שלך היה נוסע אחריך שמה?" "בטוחה אני", ענתה אחותי, "כי הוא היה הולך אחרי עד סוף העולם. אבל, בבקשה, אמור לי, אבא, למה אתה מתכוון? מה פשר כל השאלות האלה?"

ביאר לה אבא את ענין המנהג של "כלה וחמותה" והוסיף: "אודה ולא אבוש כי איני יודע בדיוק את טעם המנהג הזה. אבל מנהג הוא שעמנו שומר אותו מאות בשנים. ואפילו אם איננו מבינים את תוכן המנהג האמיתי,

מנהג הוא מנהג ואין לזלזל בו. ואיך נוכל אנחנו להביט בפני מכרינו וידידינו, אם בתנו תעבור על מנהג מקובל זה? וכי רוצה את להעמידנו במצב מביש כזה?" "חס וחלילה", אמרה אחותי, "בטח שאיני רוצה להרע לכם, אבל מה אעשה, ונפשי קשורה בנפשו? וכי יהיה ניחא לכם ברעתי?"

"לכן, הסכיתי ושמעי", אמר אבא, "לאשר איעצך. כפי שידוע לך, יש לנו משפחה גדולה באמריקה. תסעי אליהם ומנדיל שלך, אשר, לדעתך, מוכן ללוות אותך עד סוף העולם, בטח יבוא אחריך גם הוא לאמריקה. וכאשר האוקיינוס הגדול יפריד בינך ובין תמותך העתידה להיות, תפוג חריפות המנהג, ותוכלו להתחתן שם." אמרה אחותי: "עצתך, אבא, מתקבלת על הדעת, אבל איך אהיה בלעדיכם באמריקה? ולכם לא יהיה קשה להיות בלעדי?"

הסביר אבי לאחותי כי, בלי ספק ובעזרת ה', סוף סוף כולנו נתגלגל לאמריקה. הכל מהגרים שמה וגם אנחנו נהיה ביניהם. "אם כן", אמרה אחותי, תנו לי להיוועץ עם מנדיל." "בודאי", אמרו אבא ואמא ביחד. "דברי אליו, ואם הוא באמת אוהב אותך כדבריך, הוא יבין." ובזה נגמר הענין לפי שעה.

אחותי סיפרה לאהוב נפשה על כל המתרחש ועל העצה היעוצה לה על ידי הוריה. מנדיל הקשיב לדבריה בהבעת פנים עגומה, וכשגמרה השיב: "את האמת אגיד לך, אין התכנית הזאת לפי רוחי כי אין לי חשק לנסוע לאמריקה. טוב לי כאן ויש לי פה בית ופרנסה. הורי לעולם לא יהגרו לאמריקה, ועלי יהיה להיפרד מהם לצמיתות. בכל זאת, אם גמרת בדעתך לנסוע, סעי לשלום. ואני, תני לי זמן, לכל הפחות, למכור את ביתי ואת חנותי שזה עכשיו קניתי, ובודאי אבוא אליך לארץ הזהב."

אבי כתב מכתב לגיסו, יוסי, אשר דבר עושרו הגיע לאזני כל אנשי קופיל, ולרבים מהם שלח אפילו כרטיסי אוניה שיבואו לאמריקה לעבוד בבית החרושת לסמרטוטים שלו. במכתב ביאר אבי לדודי את המצב המיוחד שנוצר ואת רצונו לשלוח את בתו לאמריקה.

כעבור חודש ימים, נתקבל מכתב מהדוד יוסי ובו כרטיס אוניה בשביל אחותי. הדודה סימה, אחות אמי הבטיחה לנו כי תשמור על אחותי כעל אחת מבנותיה ותעשה ככל האפשר בשבילה.

נעשו כל ההכנות הדרושות, ואחותי, פרידה עזבה. הפירוד הראשון במשפחתנו נעשה בשנת 1911.

פרק י"ט: חתונת אחותי

תוצאות עצה טובה

אחותי נתקבלה בידים פרושות ובאהבה על ידי הדודה סימה ויתר המשפחה בבלטימור. היא מצאה עבודה בבית־חרושת לשמלות, והודות למיומנות והנסיון שקנתה לה בסדנה של חברתה פייגה, השתכרה יפה.

קיבלנו מאחותי מכתבים לעתים תכופות, אבל אף פעם לא הזכירה את שמו של מנדיל. שתיקה זאת היתה לנו לחידה. מוזרה נראתה לנו גם התנהגותו של מנדיל ביחס אלינו שאף פעם לא בא לבקר אותנו — משפחת כלתו. אולם אבא ואמא גמרו בדעתם לא להתחקות על כל הענין, כי אם לחכות ולראות איך יפול דבר. והנה, כעבור שלשה חדשים מזמן עזבה של אחותי, הגיעה פתאום חדשה לאזנינו כי מנדיל התחתן עם בת עשירים בפרוסקורוב.

עד שאבא ואמא שקלו בדעתם אם להודיע לאחותי את החדשה הזאת, או לא, הגיע מכתב מאחותי ובו כתבה:

"ודאי שמעתם כי מנדיל התחתן. אל נא תדאגו לי כי כבר התגברתי על אכזבתי זאת, והריני אפילו מתנחמת כי אולי יותר טוב כך. סוף מעשיו מוכית שלא בשבילי היה, ועצתך, אבא, אולי הצילה אותי מחיי סבל ואנחה."

להורי הביא המכתב הזה פורקן מדאגות חינם. אבי כתב מכתב לרבי, ר' משה'לה וסיפר לו את כל אשר קרה. הודה לו כי ברוב חכמתו הציל את בתו והוציא את משפחתו מן המבוכה.

מזל טוב

כעבור שנה מזמן שאחותי הגיעה לאמריקה, קיבלנו מברק "מזל טוב"

כי היא נישאה בשעה טובה ומוצלחת לשמחה בן ישעיהו קיציס, בעל בית־המרזח של הווקזאל בפרוסקורוב. ישעיה קיציס זה היה שכננו בעת שגרנו על הווקזאל והחתן שמחה היה מתלמידי אבי. זוכר אני את שמחה כשהיה מבקר את בית־הספר המקצועי בעיר והיה עובד בסדנת המסגר הפרטי שלו בביתו אחר הצהריים. עכשיו, בעת שהתחתן עם אחותי, היה מהנדס ועבד ברכבת התחתית, שעמדה באמצע היבנותה בעיר ניו־יורק.

במכתב שקיבלנו מאחותי אחרי־כן סיפרה לנו בפרוטרוט איך קרה הדבר. היא נסעה לניו־יורק להתראות עם חברתה, חיקה קיציס שהתרועעה אתה עוד בפרוסקורוב. שם נפגשה אחותי עם אחיה, שמחה והתרשמו זה מזה. התחילו בהחלפת מכתבים וגמרו בהתאהבות הדדית. החתונה נערכה ברוב פאר בבלטימור תחת השגחתה של הדודה סימה שטיפלה בכל ההכנות ואחרי החתונה נסעה אחותי עם בעלה לניו־יורק ושם השתקעו בדירתו של החתן באי מנהטן.

גם משפחת קיציס בפרוסקורוב קיבלה מברק "מזל־טוב". ומיד שתי המשפחות נועדו יחד לשתות "לחיים" ולברך אלו את אלו בברכת "מזל־טוב". החליטו לערוך סעודת חתונה בביתנו לכל פרטיה ודקדוקיה, מלבד החופה.

וכן היה. ביום המיועד נתמלא הבית שלנו קרובי משפחה, ידידים ומכרים שבאו להשתתף בשמחת המשפחה שלנו. הסעודה היתה כיד המלך והמשקה ניתך ארצה כמים. אפילו שלשה כלי־זמרים לא חסרו, והמחותנים, הקרובים והידידים שמחו ורקדו עד אור הבוקר.

פרק כ': שתי שנותי האחרונות ברוסיה

בית הספר המשותף

אבי נתקל בקושי אחד רציני בעבודתו בבית־ספרו הפרטי, והוא בעיית מיון התלמידים. כשנשמטו תלמידים מסיבות שונות, מוכרח היה אבי לקבל אחרים במקומם, והחדשים על פי רוב לא התאימו לכיתה. ומכיון שיותר מכיתה אחת לא יכול ללמד, נעשתה כיתתו במרוצת השנים מעורבת ובלתי־מסוגלת לעבודה יעילה.

אותו הקושי היה גם למורים אחרים, בעלי "חדר מתוקן", בעיר, ולכן נועדו מורים אחדים יחד והחליטו להתחבר ולפתוח בית־ספר משותף.

המורה, קיטייניק, מצא בית גדול, בעל ששה חדרים וחצר מרווחת במרכז העיר והציע לשלשה מורים אחרים, ואבי בתוכם, לשכור ביחד את הבית ההוא. ארבעה חדרים, אמר, ישמשו בתור חדרי לימוד, והוא ומשפחתו ידורו בשני החדרים הנשארים.

בית־הספר המשותף גופא היה הישג גדול בשביל העיר פרוסקורוב. היה מסודר ומצויד כאחד מבתי־הספר הממשלתיים. קיטייניק הצטיין בכשרונו לסדרנות וחברתיות. הוא היה תמיד מלא תיכנונים לנשפים והצגות בכדי למשוך את תשומת־לבו של הקהל הרחב, ועל ידי כך להגדיל את מיספר התלמידים.

אבי, לאידך גיסא, הדגיש את התקדמות התלמידים בלימודיהם. הוא לא נמשך אחרי המספרים וראה בפרסומת המופרזת הרבה ביטול זמן ומרץ. במקום לשלול מן התלמידים את רוב זמנם היקר בשביל הכנות להצגות

שונות, סבר אבי, יש ללמד אותם תורה ממש. אחד משני המורים האחרים צידד עם אבי והשני תמך בשיטתו של קיטיניק. הפער בין שתי הגישות הללו הלך וגדל עד שבסוף השנה הודיע אבי על התפטרותו.

לימודי הכלליים

בשנה השלישית ללימודי האקסטרניים, במקביל ללימודים בבית־הספר הקומרציאלי, שכר לי אבי בתור מורה את בת לויטה הבכירה, שהיתה בידה תעודת בגרות. אבי לימד את בן לויטה עברית באופן פרטי ואת חצי שכר הלימוד שקיבל בעד שעורו הפרטי הפריש בתור משכורת למכליה, בת לויטה, מורתי. היא לימדה אותי רוסית ומתימטיקה, ובשביל אשכנזית וצרפתית השיג לי מורה אחר שלימד אותי ואת חברי, רזניקוב, בשותפות.

לאושרי מצאתי לי חבר, תלמיד השנה השלישית בבית־הספר הקומרציאלי, אשר התנדב לעבור אתי בכל ערב על שעוריו שלמד בבית־הספר. עזרה כזאת, נוספת להוראה שקיבלתי ממורי, היתה מציאה גדולה בשבילי.

החבר הזה היה אשר בן קיטיניק, שותפו של אבי. התיידדנו והתחלתי לבוא אל ביתו בערבים. הורי, לכאורה, שמחו כי מצאתי עזר בחברי זה, אך לא הבינו מדוע אני מאחר לשבת בביתו בערבים יותר מכפי הצורך, ואמנם, היו דברים בגו. אחותו של אשר, גיסיה, צעירה ממני בשתי שנים, היתה הסיבה לאחרי לשבת בבית קיטיניק בכל ערב. אבי, שהיתה לו טביעת עין, הבחין כי בשבתות, אחרי גמר התפילה במנין של "המזרחי" שהתאכסן בביתו של קיטיניק, במקום להישאר ולהקשיב לסיפוריו של ר' נחמן הורביץ כפי שהייתי רגיל לעשות, התחלתי להיעלם מאחורי הדלת המובילה לדירה של משפחת קיטיניק.

פעם, כבדרך מקרה, פתח את הדלת ומצא אותי יושב על יד גיסיה ומשוחח אתה. אולם כל זמן שעשיתי את עבודתי בשלמות, לא כיהה בי. מורי העידו בי כי אני מכין את שעורי כהלכה ואת דף הגמרא היומי למדתי בכל יום בעצמי, ומה עוד יכול לצפות מבחור בן שש־עשרה?

"תכליתי"

איני יודע אם התעניינותי בילדה גרמה לכך, אך פתאום התחלתי לחשוב "תכלית". "מה יהיה בסופי?", שאלתי את עצמי. "בית־ספר רגיל איני מבקר, ומקצוע אינני לומד. הגיע הזמן שאתחיל להתכונן לקראת העתיד, שלא אהיה תלוי תמיד ברשות אבא."

נזכרתי כי בביתו של מוטל, חברי, מי שהיה פעם תלמיד "מעשר" בבית־ספרו של אבי, ראיתי סידרה של שעורים עבריים בעריכת חשבונות שחיבר על יד יעקב מרק. מוטל למד עריכת חשבונות על פי שעורי־כתב אלה והשיג משרה של עורך־חשבונות בבית הדפוס והחנות למכשירי־כתיבה של ר' דוד לויטא.

באתי אל מוטל וביקשתי ממנו שישאיל לי את סידרת השעורים לעריכת חשבונות. מוטל אמר כי בשמחה יעשה לי את הטובה הזאת, ועוד יותר מזה. מכיון שיש לו צורך בעוזר לחצי יום, אחרי שאלמד את עריכת החשבונות, תהיה לי הזדמנות לקבל משרה חלקית מיד.

הדבר מצא חן בעיני ומיד התחלתי ללמוד עריכת־חשבונות בהתמדה. אבי הבחין בעבודתי החדשה הזאת. הסתכל בשעורים ושאלני למה לי זאת? אמרתי לו: "אדם צריך להיות מעשי ולהתכונן לקראת הבאות."

"אמנם גדלת," אמר אבא.

כנראה שלא מצא דופי בהתעסקותי זאת, כי, אם הועיל לא יועילו, הלא סוף סוף השעורים היו בעברית, וקריאה של עברית מסחרית לא תוכל להזיק לי.

"ובלבד", אמר אבי, "שלא תגרע ממתכונתך בלימודיך האחרים".

בעבור שלשה חדשים, גמרתי את לימוד עריכת החשבונות והחזרתי את השעורים למוטל. הוא בחן אותי ומצא אותי ראוי לקבל משרה. שאל אותי אם מוכן אני להתחיל לעבוד בתור עוזרו. אמרתי לו כי צריך אני להימלך בהורי, ואגב שאלתי מה בקירוב תהיה משכורתי.

מוטל אמר לי כי בעוד יום יודיעני מה תהיה משכורתי, ואז אוכל להימלך בהורי. ביום המחרת אמר לי כי משכורתי תהיה 10 רובלים לחודש, בעד ארבע שעות ליום. הוא גם סיפר לי כי האדון לויטא שמח לשמוע כי אני מעונין לעבוד אצלו כי הכיר אותי על ידי מכליה בתו, מורתי.

אבי לכתחילה התנגד לקבלת משרה על ידי, בגלל יראתו שמא לא יספיק לי הזמן ואזניח את לימודי. אולם מכיון שטענתי כי יימצא לי זמן לכל, ואחרי הבטיחי לו כי אם ימצא אותי חסר בלימודי אעזוב את משרתי, הסכים שאעשה נסיון לחודש אחד.

החודש עבר ואני הוכחתי לכל וגם לעצמי כי מוכשר אני לעבוד ארבע שעות ליום, להכין את שעורי בלימודים הכלליים כהוגן, ללמוד דף גמרא ופרק נביאים בכל יום, וגם לבקר בבית חברי, אשר, בערבים ולעבור אתו על השעורים היומיים.

מילאתי את התחייבותי בחוזה שבע"פ שעשיתי עם אבי, והוא נתן לי להמשיך את תכניתי.

שיעורי בפסנתר

כשקיבלתי את משכורתי הראשונה, מטבע זהב של עשרה רובלים, להפתעתי, לא התרגשתי ביותר. השאלה שהטרידה אותי היתה: מה לעשות בכסף? והנה הגיעו לאזני צלילי הפסנתר מביתו של איצי "כלי־זמר". זו היתה רבקה בתו של איצי, המורה לפסנתר, מתאמנת. ביצבץ רעיון במוחי. כשנפגשתי עם רבקה בחוץ, שאלתיה כמה צריך לשלם לה בעד שעור. "בשביל בחור שכמותך", ענתה, "אסתפק ברובל אחד לשעור." "ובשעור אחד לשבוע יספיק?", שאלתי. ענתה רבקה: "אם תתאמן בכל יום, אפשר לך להסתפק בשעור אחד. אבל איך תוכל להתאמן", שאלה, "אם אין לך פסנתר?" "איני יודע", אמרתי, "זו הבעיה."

באותו ערב סיפרתי לאבי כי רבקה רוצה רובל בעד שעור, וכעת, כשאני משתכר כבר כסף, הייתי רוצה לקחת שעור אחד לשבוע, לו רק היה לי

פסנתר להתאמנות. הרעיון, כפי שיכולתי להכיר בפני אבי, מצא חן בעיניו, והוא אמר: "נראה מה אפשר לעשות."

כעבור יומיים, סיפר לי אבי בשמחה כי סידר בשבילי בשלושה בתים שיש שם פסנתרים, ושהוא נותן שם שעורים פרטיים לילדים, שאוכל לנגן בכל בית פעמיים בשבוע, שעה בכל פעם. "יש לך אפוא פסנתר בכל יום בשביל התאמנות", אמר, "והנך יכול להתחיל לקחת שעורים." חיבקתי את אבי, ומרוב התרגשות לא יכולתי לדבר. "אולם", שוב הדגיש אבי, "הנגינה לא צריכה להיות על חשבון לימודיך האחרים."

קניתי לי ספרי התאמנות בעד שלשה רובלים, הנחתי הצידה ארבעה רובלים בשביל שכר הלימוד לרבקה בעד כל החודש ורציתי לתת לאבי את שלושת הרובלים שנשארו לי, אך אבי סירב לקחת את הכסף, באומרו כי הסכום הזה יישאר בכיסי להוצאות קטנות.

התחלתי לקחת שעורים בפסנתר והייתי מאושר, אם כי לפעמים סבלתי אי־נעימות בגלל ההתאמנות. "הגברת ישנה", אמרה לי המשרתת בבית אחד. "ישנם אורחים בבית", אמרו לי בבית שני. ואעפ"כ, בגלל אהבתי העזה למוסיקה, התגברתי על כל הקשיים האלה והצלחתי היתה מוּכרת. המורה שיבחה אותי תכופות על פני ובאזני הורי בכל פעם שנפגשה אתם.

פעם, בעת שניגנתי את שעורי לפני המורה רבקה, ישב אביה, איצי "כלי־זמר", בפינה והקשיב לנגינתי אגב קריאה בעיתון. שאופן נגינתי השביע את רצון מורתי, יכולתי להכיר בפניה. פתאום קם האב ה"כלי־זמר", ניגש אלי וטפח על גבי. "בעל־כשרון אתה, בחור", אמר ויצא את החדר.

באותו ערב הופיע איצי "כלי־זמר" בביתנו ואמר לאבי כי הוא רוצה לדבר אליו בענין חשוב. אבי הזמינו לשבת וביקש מאמי להגיש כוס תה.

"היודע אתה", פתח המנגן, "כי לבנך, מאיר יש כשרון מוסיקלי?"

"יודע אני", ענה אבי, "ובכן?" "הלא ידוע לך", המשיך איצי, "כי שני בני לומדים בקונסרבטוריה הממלכתית בפטרבורג חינם?" "יודע אני", אמר אבי. "ואני מבטיחך", המשיך ר' איצי, "כי בנך אינו נופל מבני בכשרונו. שלח אותו שמה! ובני יעזרו לו להסתדר שם. ודאי יקבלו אותו בתור תלמיד חינם במכינה ושם יתכונן לקונסרבטוריה גופא." (אגב, שני בניו אלה היו לכנרים מפורסמים וניגנו שניהם, לאחר כמה שנים בתזמורת הפיל־הרמונית הניו־יורקית. אחד היה מישא מישקוב, הכנר הראשי בתזמורת ההיא.).

"אבל", אמר אבי, "מאיר בני צריך להמשיך את לימודיו העבריים." שיסע אותו איצי ואמר: "למה אתה שואף, ר' זוסיא, שבנך, יהיה 'מלמד' כמותך?"

"מה שיהיה, יהיה", אמר אבי, "אבל דבר אחד רוצה אני, שבני יהיה יהודי בן־תורה." או פנה ה"כלי־זמר" אל אמי, שגם היא ישבה בחדר והקשיבה לשיחה, ושאל: "מה דעתך, הגברת כהן? מה יותר טוב בשביל בנך, שיהיה 'מלמד' כבעלך וידאג דאגות פרנסה כל ימות חייו, או יהיה אמן מפורסם וחי בשפע?" ענתה אמי: "איני יודעת הרבה בענינים אלה, ר' איצי, אבל גם אני מתיראת לשלוח את בני לפטרבורג בין הגויים. הוא עלול לשכוח שם כי יהודי הוא."

"נו", אמר המנגן, "רואה אני כי לדבר אליכם בענין זה הוא רק בזבוז מלים וזמן. חבל שבזבזתי את זמנכם. אני רק לטובת הילד באתי."

"אל נא ברגזך", אמר אבי, "אנחנו מודים לך מקרב לב על התענינותך בבננו, אולם מחולקים אנו בדעותינו. תסלח נא ברוב טובך." איצי "כלי־זמר" עזב.

אני צותתי מחדרי הסמוך לכל השיחה ורגשותי היו מעורבים. ברור שהקונסרבטוריה קסמה לי, ועמו הפרספקטיבה להתמחות במוסיקה שכל כך אהבתי.

לפני עיני הופיע מזלג־הקול שהוריש לי סבי, ושתי האצבעות מצביעות בכיוון פטרבורג. אך בן־רגע נעלם מזלג־הקול ואת מקומו לקח זוג התפלין שגם אותם השאיר לי סבי. נדמה היה לי כי רצועות התפילין מתפתלות סביב צוארי ומהדקות אותי אל מדף ספרי על הקיר אשר עליו היו מסודרים התנ"ך, הגמרא, ועוד ספרים עבריים שונים.

רגע אחד ראיתי את בני איצי "כלי־זמר", יאשא ומישא, לבושי־מדים, וכינורותיהם תחת בית־שחיים, ורגע שני ראיתי את בני־משפחתי האהובים מניעים את ראשיהם, כאומרים: "אל תעזבנו". אולם הכוח ה־מכריע היה לאבי אשר אימוני בו היה לאין ערוך. גמרתי בדעתי להשלים עם מצבי הקיים ולא לעזוב את בית אבי.

בחינותי של השנה השלישית

בסוף שנת 12—1911 האקדמית נבחנתי בשלוש בחינות. הבחינה הראשית היתה בלימודי השנה השלישית בבית־הספר הקומרציאלי; השניה היתה בפסנתר; והשלישית היתה בתלמוד. הואיל ולא ביקרתי את הישיבה בשנה ההיא, ביקש אבי את ר' משה, ראש־הישיבה, שהיה גם קרוב משפחתי, לבחון אותי במסכת סנהדרין שלמדתי בעצמי במשך השנה.

מכל שלש הבחינות האלה יצאתי בשלום, מרוצה וגא כי הישגתי את כל זה כמעט בכוחות עצמי. גם את הורי השבעתי רצון ונתתי להם נימוק להתפאר בי.

הנאה מיוחדת גרמה לי העובדה כי, מלבד הלימודים, עלה בידי גם להשתכר מעט כסף. בזה הוכחתי לעצמי כי יכול אני להיות בלתי תלוי חלקית וזה הוסיף לי רגש של יוקרה עצמית.

קיץ בכפר

לפני חג השבועות, לאחר שעמדתי בכל הבחינות הנ"ל, בא אלינו יהודי מכפר קרבשניץ הסמוכה לקופיל, בשם גולדפרב, אחד מידידי אבי, והציע שישלחו אותי, בן השבע־עשרה, אליו לימי הקיץ ללמד את ארבעת

ילדיו, שני בנים ושתי בנות, וגם את שלשת בניו של שכנו קצת עברית ורוסית. אמר אבי: "נקרא לנער ונשאל את פיו." אם כי לא היה לי כל נסיון בלימוד ילדים, קיבלתי את ההזמנה כי חיי הטבע בכפר משכו את לבי ועוררו בי סקרנות ידועה.

את עבודתי בכפר אהבתי ואת הקיץ ההוא לא אשכח. תשוקתם של תלמידי ללמוד עברית היתה הפתעה נעימה בשבילי. כנראה שפשוט לא רצו להיות כשאר ה"שקצים" בכפר. לימדתי אותם, כמעט כל אחד לחוד, כי היו בגילים שונים.

אחרי הלימודים בכל יום יצאנו להתענג בטבע. ליקטנו גרגרים ביער; שטנו בסירה על הנהר; דגנו דגים; טיפסנו על העצים לקטוף פירות. את כל העבודות המשעשעות האלה עשינו יחד, והם התייחסו אלי כאל חבר גדול, מבלי לזלזל בכבודי, כי סוף סוף הייתי בעיניהם המלומד הצעיר, שבא מן העיר והביא להם סחורה יקרה ונחוצה להם.

גם בני הבית המבוגרים התייחסו אלי בחיבה וכבוד, לא לפי שנותי. בייחוד השתדלה בעלת־הבית להשביעני רצון ולפטמני במאכלי חלב טריים ובחלב ששתיתי כמעט ישר מעטיני הפרה. היא היתה אומרת לי: "אמך לא תכיר אותך כי כל כך השתפרה מראית פניך."

מן הבית קיבלתי מכתבים תכופים. אבא ביקש ממני לתאר את הכפר בעברית, ואני מילאתי את בקשתו זאת בשמחה. תיארתי את הטבע והנוף שהיו כל־כך זרים לי, לילד שגדל בעיירה ובעיר, משולהב ובמצב־רוח מרומם. הואיל וזו היתה ההזדמנות הראשונה בשבילי לכתוב עברית באופן חפשי, תיארתי להנאתי ולהנאת אבי באריכות את מראות הכפר: את היער ואת הנהר; את הגן החמה ושקיעתה מעבר להר; את שקט הלילה ושירת הזמירה הבודדה; את נביחות הכלבים וקריאות התרנגולים בבוקר. בהתרשמות מיוחדת תיארתי את השקט השורר בכפר ואת המנוחה השפוכה על פני האיכרים היושבים לנוח ולשוחח לפני ביקתותיהם אחרי יום ארוך של עבודה קשה. אבי ענה לי כי נהנה הרבה ממכתבי העבריים ואפילו הביע את תקוותו שאהיה סופר עברי לכשאגדל.

בסוף עונת הקיץ קיבלתי חמישים רובל בעד עבודתי, סכום שלא הותנה מראש, כי סמכנו על יושרם של הגולדפרבים, ולכן גדלה הפתעתי כל־כך. מעולם לא היה מטמון כל־כך גדול בכיסי.

חזרתי הביתה

בדרכי הביתה, כשישבתי ברכבת, תיכננתי תיכנונים שונים מה לעשות בכסף שהיה מונח בכיסי. ראשית, חשבתי, אקנה בכספי את כל ספרי־הלימוד שיהיו דרושים לי בשנה הבאה ואשחרר את אבי מהוצאות אלו. שנית, במקום ללמוד פסנתר ממורה פרטית, אירשם בבית־הספר לנגינה שהיה קיים בעיר. שם אקבל חינוך מוסיקלי רחב יותר. מלבד הנגינה על הפסנתר, אלמד גם את תורת הנגינה וחיבור נגינתי. תהיה לי גם הזדמנות לשיר במקהלת בית־הספר. אם אמשיך לעבוד בתור עורך־חשבונות בבית־מסחרו של לויטא, חשבתי, הכנסתי משם ביחד עם הסכום הנמצא בידי יאפשרו לי לבצע תכנית זו.

אין צורך לומר כי שמחתי ושמחת הורי ואחי היתה גדולה כשנפגשנו לאחר פרידתי הראשונה מעליהם. מסרתי לאבי את סכום הכסף שהבאתי אתי וסיפרתי על דבר רצוני להירשם בבית־הספר לנגינה. הרעיון הזה מצא חן בעיני אבי ושידל אותי להזדרז ולהירשם מיד כי לפעמים, מפני חוסר מורים, מסרבים לקבל שם תלמידים חדשים, כמו שקרה לאחד מתלמידיו, ואל עלי להחמיץ את השעה.

"מחר בבוקר אטפל בזה", אמרתי. "אך ספר נא לי, אבא, איך סידרת את בית־ספרך הפרטי לשנה הבאה, כי הלא התפטרת מבית־הספר ה־משותף?"

"לא טוב", אמרה אמא שנכנסה ברגע זה לחדר והספיקה לשמוע את שאלתי.

"אין דבר", אמר אבא, "יש קצת קושי, אבל עוד חזון למועד. והעניין, אני מקוה לשם יתברך, יסתדר בכי טוב. ועכשיו, שמע נא, בני, הנך כבר מבוגר ואפשר לנו לשתף אותך בתיכנונינו.

"אתה יודע כי המצב בארץ הזאת הולך ורע. משפט "ביליס" אינו מנבא טובות. היהודים בורחים מכאן מבוהלים לאמריקה. ואנחנו, הלא הבטחנו לאחותך להילוות אליה בקרוב."

כאן נכנסה אמי אל תוך דברי אבי:

"בקרוב, אמרת, וכבר חלפה שנה. אני מוכנה לנסוע מיד."

"אל נא בחיפזון, פסי", אמר אבא, "ההגירה לארץ אחרת כרוכה בהכנות מרובות ובתיכנון מפורט. אך תני נא לי להמשיך."

"תדע, בני, כי לבי כואב לראותך עובד כל־כך קשה. רצונך ללמוד עוד, ואני מתגאה בך על כך. אך מה ייצא מזה, אם אין לך היכולת לבקר בבית־ספר מסודר? באמריקה, כפי שאחותך כותבת, בתי־הספר הממשלתיים סגורים בשבת. תוכל אפוא לבקר שם בית־ספר, ללא חילול שבת, וללמוד כאוות נפשך. וגדליה אחיך כבר בן תשע הנהו. הוא בעל כשרונות, וכאן אין לו כל עתיד.

"אמך ואני חשבנו הרבה ובאנו לידי החלטה להגר לאמריקה. אתה תהיה הראשון אחרי אחותך לעשות את הצעד הזה, ואנחנו נבוא אחריך."

"האם היוצא מזה הוא שאני צריך להפסיק את לימודי", שאלתי "ולהתחיל מיד להתכונן לנסיעה?"

"חס וחלילה", אמר אבא, "צריך קודם לכתוב לאחותך. לנו אין אפילו הכסף הדרוש להוצאות הדרך בשבילך. היא בודאי תשלח לך כרטיס־אוניה ואז נתחיל לעשות את ההכנות הדרושות לנסיעתך. כל זה דורש זמן, ועד אז תמשיך את לימודיך כמו שעשית עד הנה ותבקר גם את בית־הספר לנגינה.

אז באתי בהצעה כי, מכיון שאין בית־ספרו הפרטי של אבא מסודר

עדיין ואין גודל הכנסתו ידוע עוד, אמשיך את לימודי הכלליים בלי מורים. יש לי חברים אחדים, אמרתי, המבקרים את בית־הספר הקומרציאלי, והם בחפץ לב יעזרו לי, אם אהיה זקוק לעזרה.

אבא הסכים שאנסה להמשיך את לימודי בעצמי, כפי שאמרתי, ואם אראה שאני זקוק למורה, אמר, הלא בכל זמן אפשר יהיה להשיגו.

לימודי לפני נסיעתי לאמריקה

ביום המחרת נרשמתי בבית־הספר לנגינה. המשכתי להתאמן לנגן על הפסנתר בבתים פרטיים כמו שעשיתי בשנה הקודמת. כשהתאמנתי בסולפג׳יו (שירה מתוך תווי־זמרה), אהב אבי להשתתף אתי. לפעמים אהב ללוות אותי בקול ה״בס״ שלו, לפי ידיעותיו להרמן.

קניתי לי את כל ספרי הלימוד הדרושים לי, ובכל יום הכינותי את השעורים, כפי שנמסרו לי על־ידי חברי שביקרו את השנה הרביעית בבית־הספר הקומרציאלי. כשניתנה בחינה בכיתה, השיג בשבילי חברי, אשר, טופס ואני עשיתי את הבחינה בעצמי. אחרי־כן, כשקיבל בחזרה את הבחינה המתוקנת, נתן לי אותה לשם השוואה עם תשובותי. בדרך כלל היה לי הרגש כי אני מתקדם יפה ושבסוף השנה, אם אהיה עוד ברוסיה, אעמוד בבחינות.

ההכנות לנסיעתי

אבי וגם אני כתבנו מכתבים לאחותי ולבני משפחתנו לבלטימור, ובהם ביארנו את המצב בהם נמצאנו ואת החלטתנו שאני אסע לאמריקה ראשונה. כעבור חודש ימים, קיבלנו מאחותי מכתב מלא שמחה שסוף־סוף אנחנו מתחילים לזוז, ובמכתב היה רצוף כרטיס־אוניה בשבילי. גם מבלטימור קיבלנו מכתב מהדודה סימה, ובו היא מבקשת מאמי שתשפיע על אמן, הסבה גנדיל, הגרה בקופיל, שגם היא תסע אתי.

אבי התחיל לעשות את ההכנות הדרושות לנסיעתי, ובייחוד את ״הברחת־הגבול״, כי לבחור שכמותי, אשר בעוד שלש שנים עליו להתגייס לצבא

הרוסי, לא היתה האפשרות לעבור את הגבול באופן חוקי. אבי הקפיד ש"הסוכן" העושה את המלאכה הזאת יהיה אדם אחראי כי קרו תכופות אסונות בגלל רשלנות אגב ביצוע פעולה זאת.

אבי כתב גם לסבתא גנדיל והזמין אותה לבוא אלינו לרגלי ענין חשוב. כשסבתא באה, הקריא אבי באזניה את המכתב מבתה סימה שלא ראתה אותה כבר חמש־עשרה שנה. הוא גם הודיע לה כי כל משפחתנו, ומשפחת בנה היחיד, יוסיל מהוסיאטין בכלל, כפי שנודע לו ממנו, מתעתדים לנסוע לאמריקה. ודאי תרצה גם היא לנסוע שמה, כי לא טוב לה להישאר כאן לבדה ועכשיו יש לה ההזדמנות לנסוע אתי, כי בעצמה לא תוכל לבצע את הנסיעה.

סבתא, לא לפי גילה שהיה קרוב לשבעים, היתה עוד די חזקה. היא היתה עוד מתפרנסת מיגיע כפיה. היא היתה שמחה בחלקה בעיירתה, קופיל, בין חברותיה אשר בילתה אתן את כל ימיה והיו מסורות לה. ועכשיו, בשנותיה אלה לנסוע לארץ "טריפה" כאמריקה לא נראה לה.

אבי השתדל לשכנע אותה כי גם באמריקה אפשר לחיות חיים כשרים כהלכה, ואמי עזרה על ידו. "מה תעשי לעת זיקנה, אמי," שאלה "כשכל ילדיך יהיו מעבר לים? ובתך, סימה, מתגעגעת לך כל־כך. היא ת"ל עשירה ויש לאל ידה לתת לך זיקנה של נחת וכבוד." כך דיברו הורי על לב זקנתי ארוכות עד ששיכנעו אותה והיא הסכימה לנסוע אתי.

כשהתחלנו לדיין בקביעת זמן נסיעתי, מכיון שכבר עמדתי באמצע הלימודים של השנה הרביעית, הצעתי שאוציא את שנתי בעירנו, ואחרי שאקבל תעודה של ארבע שנות גימנסיה, אעשה את דרכי לאמריקה.

אבי מיד נתן את הסכמתו להצעתי בעיניים נוצצות משמחה. "טוב תעשה, בני", אמר, "אם תמשיך את לימודיך עד סוף השנה כמו שעשית עד הנה. אני מקווה שגם שם, בארץ החופש והדרור, תמשיך להוסיף דעת ולעסוק בתורה."

פני אמי, גם היא, קרנו משמחה בשומעה כי רצוני להישאר בבית עוד חודשים מיספר, וכאילו אבן כבדה נגולה מעל לבה.

מיכל, אחי החרש, שמבטו תעה מפני אחד לשני, הכיר כי איזה דבר משמח קרה ושאל: "לשמחה מה זו עושה?" אז התחיל אחי הקטן, גדליה, שהיטיב לדבר אל מיכל יותר מכולנו, להסביר לו בתנועות שפתיים וידים, מבלי להשמיע קול, כי נסיעתי נדחתה עד אמצע הקיץ בגלל רצוני להוציא את שנת לימודי, וגם אחי מיכל הוציא הגה של שמחה.

הימים, השבועות והחודשים נקפו זה אחר זה, וכהתקרב יום נסיעתי, כן גדלה העצבות בביתנו.

עמדתי בבחינות וקיבלתי תעודה של ארבע שנות גימנסיה. יום "גניבת הגבול" נקבע ע"י הסוכן.

סבתא באה עם כל מטלטליה. לאבא ולאמא היתה משימה קשה לשכנע אותה כי אינה צריכה לקחת אתה את הכר, כלי הבישול והאכילה וכל מלבושיה. "גם בתך סימה באמריקה", אמרה אמי, "שומרת כשרות ומלבושים תקנה לך יותר יפים מאלה שיש לך". אחרי התמקחות ארוכה, בררו בערך שליש ממה שהביאה, כולל זוג ערדלי "פטרבורג" חדש ולהבדיל "צאנה וראינה" משומש ובלוי למחצה.

אמא אפתה עוגיות ותופינים; רקחה ריבה של דובדבנים ומילאה בה שתי צנצנות; מילאה בקבוק יי"ש מהול במיץ אכמניות; ולכל זה הוסיפה חמש ליטרות של נקניק. צידתנו היתה מוכנה. כולנו וגם בני משפחתנו ושכנינו השתתפו באריזת החפצים.

הפרידה

והנה הגיע יום הפרידה. הבית היה מלא קרובים, שכנים, מכרים, וחברים שלי, שבאו להיפרד מעלי ומסבתי. הפנים היו משולהבות וכל אחד בא עם עצותיו. הרעש היה גדול עד שאבי הכריז כי הכרכרה כבר הגיעה ועלינו

לעזוב. כיום זוכר אני ברורות את פני האנשים הקרובים לנו שהצטופפו לפני הבית וליוו אותנו בקריאות "נסיעה צלחה" ובניפנוף ידיים. רבים מהם ניספו לאחר כמה שנים בפרעות פטליורא הידועות.

המשפחה עומדת צפופה על צריף תחנת הרכבת. מתח משתקף מתוך הפנים המעוצבנות והמאומצות. אחי גדליה חובק את ברכי ואינו מרפה ממני; פני אחי מכיל, אטום האזניים, מתעקמות מרוב השאלות הנקרשות בהבעתן; אמי אוחזת בידה האחת ביד אמה הזקנה, ובידה השניה היא מנגבת את דמעותיה הזולגות בלי הפוגה.

אבא עומד מן הצד ובלי מלים מעריך את המצב. פתאום נשמע קולו הרועד והצלול: "שמע נא, בני! הנך נוסע לארץ זרה. ודאי תיתקל בתנאים שלא נוסית בהם. תיהנה מן החופש שארץ חופשית מעניקה לאזרחיה. אך זכור תזכור כי החופש יכול להיות בעוזריך וגם בעוכריך, והכל יהיה תלוי בך גופא. השתמש בשכלך הישר שבו חוננת. ועל הכל, זכור כי יהודי אתה ושמור על ירושת אבותיך."

"כן, אבא", אמרתי, "זכור אזכור את דבריך."

הרכבת באה. חביקות ונשיקות אחרונות. דברי ברכות ותקוות, שבקרוב נתראה, נשמעו בחטיפה. סבתא ואנכי עלינו לקרון וישבנו ליד החלון. הצילצול השלישי של פעמון התחנה הדהד; קול צפירת ה"קונדוקטור" נשמע; הקטר התחיל לנשום בכבדות; והרכבת זזה. בני משפחתנו נפנפו בידיהם ובמטפחותיהם ואנחנו הגבנו באותן התנועות נגדם. המבט האחרון אל אהובי נפשי נמשך עד שנעלמו כלה מן העין.

נסיעתי לאמריקה

עוד לפני שהתחלנו את דרכנו הארוכה, ביקש אבי ממני לכתוב תכופות מהדרך ולספר על כל המתרחש לנו, ואני מילאתי את בקשתו זאת בשלימות. מכל תחנה שבה התעכבנו בדרך, שלחתי מכתב הביתה, המדווח בפרוטרוט על כל מה שקרה לנו. בשבילי, בחור כבן שמונה־עשרה, אשר כל ימיו היה מרותק אל בית אביו ועירו, הנסיעה לעולם התדש היתה מיבצע מלא

הרפתקאות, וכל מה שאירע לנו בדרך תיארתי באריכות. רושם מיוחד עשה על אבי תיאור חוויותי הבאות:

בערב שבת נסענו בעגלה מזברז', עיירת הגבול, לטרנופול, אשר משם צריכים היינו לקחת את הרכבת לברמן, הנמל הגרמני. בעגלה היו סבתא, אנכי, ועוד חמישה מהגרים יהודיים שנפגשנו עמהם בדרך. החמה כבר התחילה לפנות לצד מערב כשהיתה עוד כברת ארץ לעיר טרנופול. ברור היה שלא נגיע לפני שקיעת החמה, וסבתא סירבה לנסוע הלאה מפני חשש של חילול שבת.

"תנו לי לרדת פה בשדה", התחננה סבתא. "עלי להדליק נרות שבת." הגוי, בעל־העגלה, שאל מה סבתא מבקשת. ביארתי לו בגרמנית הרצוצה שלי מה שהיא רוצה, והוא אמר לי כי בשום אופן אינו יכול לתת לה לרדת באמצע השדה.

נזכרתי בחוויית אבי בצבא הרוסי: כשהתאונן לפני הרב ר' חיים בריסקר כי אינו יכול לאכול טריפה, והרב אמר לו כי אין לו ברירה אלא לאכול מה שנותנים לו. עכשיו שאלתי את עצמי: "האומנם אין לנו ברירה אלא לחלל את השבת?"

שאלתי את בעל־העגלה אם נעבור על ישוב לפני הגיענו לטרנופול, והוא ענה לי כי בעוד חצי שעה נגיע לכפר. הצעתי שיוריד אותי ואת סבתי בכפר. שם נשתדל למצוא מקום לשבות, וביום א', אי"ה נמשיך את דרכנו לטרנופול, למלון ששם עתידה כל קבוצת המהגרים שאתם נסענו להתעכב ימים אחדים. הגוי הסכים לכך וזוג הגולדברגים מקמניץ שאתם התיידדנו בדרך הבטיחו לשמור על מזוודותינו עד שנגיע לטרנופול.

סבתא חיבקה ונישקה אותי מרוב שמחה ואמרה: "מה הייתי עושה בלעדיך?"

כשהגענו לכפר, עמד בעל־העגלה, ושנינו, סבתא ואנכי ירדנו מעל העגלה. דפקנו בדלת הראשונה ויצאה אשה שמנה, נקייה ולבושה סינור

לבן. ביארתי לה במיטב יכולתי את בקשתנו. אמרתי לה כי לחמנו נאכל, ואם אין לה מיטות, נשכב על הריצפה ונשלם לה את השכר שתקוב. האשה הכניסה אותנו הביתה והראתה לנו חדר פנוי עם שתי מיטות. החדר, אמרה, שייך לשני בניה שלא היו בבית. אחד היה בצבא והשני — בבית־ספר צבאי. הראתה לנו גם חדר־רחצה ואמרה כי יכולים אנו להתרחץ באמבטיה אם רצונו בכך, ובעד האיכסון רצתה עשרה כתרים. לא עמדנו על המקח והסכמנו להצעתה.

סבתא ביקשה מהאשה לתת לה שתי כוסות. הפכה את הכוסות על פיהן ולקרקעיתן ריתכה שני נרות. הדליקה את הנרות ובירכה אותי ב־"שבת שלום".

מקרה דומה קרה לנו כעבור שבוע בעיר ברמן. כשנודע לנו כי אוניתנו תפליג בשבת ועלינו יהיה לנסוע באותו היום ברכבת לנמל, סירבה סבתא לנסוע ברכבת בשבת. חקרתי ומצאתי כי אפשר יהיה לנסוע ברכבת לנמל בערב שבת וללון במלון על יד הנמל. וכן עשינו. אחרי שמזוודותינו נשלחו עם יתר המיטען לאוניה, נסענו עוד בערב שבת לנמל. שם שכרנו חדר במלון אשר ממול לנמל, ולמחרת, בשבת עלינו לאוניה. הנה כי כן שוב עזרתי לסבתי להימנע מחילול שבת.

תשעה באב חל במשך נסיעתנו באוניה. התחילו המהגרים לבקש את מישהו שיוכל לקרוא "איכה" ולא יכלו למצוא. נזכרתי במאמר חז"ל: "במקום שאין אנשים, השתדל להיות איש", ולמרות גילי הרך, התנדבתי לקרוא "איכה". בערב התכנסו כל הנוסעים היהודים לחדר המיטות של המחלקה הרביעית, הקרויה "צווישנדעק". ישבו על הריצפה, בין המיטות, ואני קראתי "איכה" מתוך התנ"ך שלי. קינות לא קראנו כי ספר קינות לא היה בנמצא. סבתא נמוגה מנחת כי ניחנה בנכד שיוכל להיות שליח־ציבור בשעת הדחק.

על כל שלושת המקרים הנ"ל הגיב אבי בתשובתו למכתבי ששלחתי מן הדרך הביתה, באומרו: "לך בכוחך זה, בני, והושעת לפרט ולכלל, בכל פעם שעיקרון יהודי מוטל על הכף."

פרק כ"א: שנתי הראשונה באמריקה

פגישתי עם המשפחה בבלטימור

כשירדנו מעל האוניה וראיתי את כל בני משפחתנו, מכונסים בחבורה אחת, רחב לבי לראות כי חלק משפחתנו הנמצא בעולם החדש גדול מן החלק שנשאר מעבר לים. אי אפשר לתאר את נחשול האהבה והשמחה שנתגלע בשעת פגישתנו עם כל בני המשפחה. ביחוד הרשימו פגישת סבתא עם שתי בנותיה ונכדיה ופגישתי אני עם אחותי.

אחרי־כן, באותו ערב, כשישבנו כולנו מסביב לשולחן בבית הדודה סימה והתענגנו מן השיחה השוטפת וגם מן הסעודה הדשנה שהוגשה לנו, פנה אלי פתאום דודי גדליה, אחי אבי הצעיר בבקשה שאספר באריכות על המצב שבו השארתי את אבי, אמי ואחַי. על שאלה מעין זו חכיתי.

התחלתי לתאר את התנאים הקיימים באיזורנו ברוסיה. סיפרתי כי בגלל משפט ביליס המתנהל כעת, נפל פחד על היהודים. יראים הם מפני גל חדש של פרעות ומדברים גם על אפשרות של מלחמה. היהודים בורחים מרוסיה כמפני שריפה העלולה לפרוץ בכל רגע. דבריו האחרונים של אבי אלי לפני עזבי, אמרתי, היו: אמור, בני, לבני משפחתנו באמריקה כי בקשתנו היא שיוציאונו מן הגיהנום הזה מהר, בלי דיחוי, כי מי יודע מה ילד יום?

"דעתי היא", אמרתי, "כי עלינו להתחיל מיד בהכנות להביא את יתר משפחתנו הנה בהקדם האפשרי." אז אמר הדוד יוסי, ראש המדברים, כי לאשר המאה לו גם הדעה, כי עד כמה שידוע לו, אי אפשר יהיה להביא את כל משפחתנו יחד בגלל אחי מיכל החרש. שלטונות ההגירה, אמר, נזהרים מאד שלא להכניס לארץ בעלי־מום מיראתם פן יהיו למעמסה על

החברה. לכן, לפי דעתו, צריך להביא את אבי קודם, ורק אחרי שהוא יסתדר ו"יעשה חיים", ויוכל להיות אחראי בעד החזקת בנו, בעל־המום, יתנו לאחי להיכנס לארץ.

דברי דודי אלה הדאיגו את כולנו ובייחוד אותי ואת אחותי. "איך יוכל אבי להשאיר את אמי ואת אחי לבדם בימים אלה ?", שאלתי.
אחותי והדוד גדליה הציעו שהדוד יוסי יתחקה על ידי עורך־הדין שלו על תוקף החוק שהזכיר ויחקור לדעת אם אין פתרון יותר קל. הדוד יוסי הסכים למסור את הענין בידי עורך־הדין שלו, ובעוד יום או יומיים, יתכן שנדע את המצב כהווייתו.

עברו יומיים והדוד יוסי מסר לנו את תוצאות החקירה שערך עורך־הדין שלו ואלו הן : אם תינתן ערובה של עשרת אלפים דולר, יש אפשרות שיתנו לאחי מיכל להיכנס לארה"ב, אך גם אז אין הדבר בטוח. הסיכון עדיין יהיה גדול, ואם כל המשפחה תבוא בבת אחת, התוצאות יכולות להיות רציניות מאד. אחרת תהיה אם אבי יבוא ראשונה לבדו.

על כרחנו השלמנו עם המצב וכתבנו להורי את האמת.

במערבולת ניו־יורק

אם כי לקרובי הבלטימורים כבר היתה תכנית גמורה מראש בשבילי, ושידוך בכלל, ביכרתי לנסוע לניו־יורק ולגור עם אחותי עד שאבינו יגיע לאמריקה, ואחותי שמחה בהחלטתי זאת.

העיר הגמלונית עם כל זרותיה ונפלאותיה לא הסיטה אותי ממטרתי העיקרית והיא להשתכר כסף ולצבור בשביל הוצאות אבי, באשר, כפי שהספקתי כבר לראות, הכנסת גיסי, המהנדס העירוני היתה מצומצמת, ואחותי שעדיין עבדה, כבר היתה בהריון, ובעוד חודשים אחדים תהיה מוכרחת לעזוב את עבודתה.

שאלתי את גיסי איך נוהגים למצוא עבודה, והוא פרש לפני את גליון העבודות שב"מארגן ז'ורנאל" ואמר : "הנה לפניך רשימה ארוכה של עבו־

דות זמינות וכתובותיהן. פשוט וחפש! אולם זכור כי עליך לצאת בבוקר השכם כי כל הקודם זכה." ביקשתי מגיסי שישאיל לי את מפת ניו־יורק שראיתי על שולחנו. הוא נתן לי את המפה והסביר לי איך להשתמש בה.

אכזבתי הראשונה

התחלתי לקרוא את המודעות, ואחת מהן משכה את תשומת לבי. נוסחת המודעה היתה: "מבקשים קומפוזיטור מנוסה." אמרתי בלבי: "מילא מלחין (ברוסית — קומפוזיטור) מנוסה אינני, אבל יודע אני לכתוב תווי־זמרה, וכבר הלחנתי שירים שהינם מושרים בעירי פרוסקורוב. ואם נסיוני אינו מספיק, הרי אני יכול לרכוש אותו. סוף סוף אני 'כרעיה דאבוה', שגם הוא 'כרעיה דאבוה' — החזן מקופיל. אולי במקרה הזה תעמוד לי זכות־אבות."

לקחתי את גליון העיתון בידי ויצאתי לדרך. אחרי נסיעה ארוכה, הליכה ברגל, תעייה ופנייה בשאלות לעוברי־אורח, ועל הכל, בעזרת המפה, סוף־סוף מצאתי את המקום. זה היה בית־דפוס במרתף. תמהתי: מקום כל־כך בלתי־מרשים בתור בית־יצירה לאמנות? ומדוע איני שומע אף צליל של פסנתר, או כלי־נגינה אחר? לאידך גיסא, חשבתי, הלא זרים דרכי הארץ הזאת. אולי יושבים המלחינים לפני הפסנתרים שלהם במקום אחר וכאן רק מדפיסים את יצירותיהם.

לבשתי עוז וירדתי מעל המדרגות. ניגש אלי אדם, לבוש סרבל, ושאל: "יש לך נסיון?" עניתי: "קצת נסיון יש לי." ביקש ממני ללכת אחריו. ניגשנו לשולחן גדול אשר עליו היו ערוכות אותיות פלדה ממויינות על פי הא"ב ומסודרות בכוכים. נתן לי פיסת ניר אשר עליה היו כתובות שורות אחדות. גם מטיל עץ חרוץ לארכו באמצעיתו נתן לי ואמר: "סדר!" הכרתי בטעותי. ביקשתי סליחה ויצאתי. חלום נתבדה.

כבר היתה השעה מאוחרת ללכת לבקש עבודה אחרת וחזרתי הביתה. עיינתי במילון של גיסי ומצאתי כי פשר המלה האנגלית "קומפוזיטור" הוא סדרן בבית דפוס. כשסיפרתי בזמן ארוחת הערב על חוויתי זאת לאחותי

וגיסי, פרצו בצחוק שגם אני השתתפתי בו. גם אבי, בתשובתו על מכתבי שבו תיארתי את חווייתי המגוחכת, הבחין ביסוד המצחיק שבה, אבל ביחד עם זה אמר: "אל נא תתייאש!"

מצאתי עבודה

ביום המחרת שוב יצאתי לצוד "ג'ובס" (עבודה), והפעם מצאתי עבודה בבית־חרושת לחגורות נשים. כל מה שצריך הייתי לעשות היה לכסות את האבזרים עור. בעבודה המשעממת הזאת עסקתי שמונה שעות ליום בחדר אפל ומחניק בעד חמישה דולרים לשבוע. שני דולרים נתתי לאחותי בתור תשלום חלקי בעד ארוחותי, שניים הוצאתי על דמי־נסיעה לעבודה והוצאות קטנות אחרות, ודולר אחד הנחתי כקרן מיוחדת השמורה להוצאות הדרך של אבי לאמריקה.

כשלא יכולתי לסבול עוד את השיעמום בעבודה שבה עסקתי, נסיתי עבודה אחרת שלא היתה יותר מענינת, או מכניסה יותר. ככה החלפתי את עבודתי עשרת מונים רק בכדי להתקיים ולצבור דולרים להוצאות הדרך של אבי.

החודשים הראשונים בעולם החדש עברו עלי בלי חוויות מענינות ומרשימות, והשיעמום היה כבד מנשוא. מצאתי ענין ופורקן רק בשתי פעולות: לימוד השפה האנגלית וכתיבת מכתבים הביתה.

לימוד השפה האנגלית

המשכתי בשיטה של למידה עצמית שלה הסכנתי ברוסיה. קניתי לי מילון אנגלי–יידי של הרכבי והתחלתי לקרוא במקראה הראשונה המשומשת בבתי־הספר היסודיים.

מזמן לזמן ביקשתי מגיסי שיקשיב לקריאתי. מכיון שראה גיסי כי יודע אני את משמעות המלים, התרכז רק בתיקון מבטאי שהיה על פי רוב פוניטי, שונה מן המבטא המשומש. ככה עברתי בשנה הראשונה על שלש מקראות וידעתי אותן על בוריין.

מלבד קריאתי במקראות, היו אזני קשובות לאנגלית המדוברת סביבי, וגם למדתי מקריאת השלטים ברחוב.

היו גם מקרים מבדחים ביחס לקריאתי את השלטים. ביום השני, אחרי בואי לניו־יורק, הלכתי לי לטייל ברחוב וראיתי הרבה שלטים שהיה כתוב עליהם "טו— לט", ביטוי, שמשמעותו — להשכיר. ערבבתי את הביטוי הזה עם המלה "טוילט" (חדר־שימוש) שכבר הספקתי ללמוד ביום הראשון ואמרתי לאחותי: "מסכים אני כי חדר־שימוש בכל בית ברכה יש בו לאנשים. יש גם מאמר חז"ל האומר: 'איזהו עשיר. מי שבית הכסא סמוך לשולחנו'. אבל היות והדבר ידוע כבר לכל, כי בכל בית יש חדר־שימוש, למה צריך לפרסם את העניין?"

באחד ממכתבי אבי, הביע את שמחתו שאני לומד את השפה האנגלית בהצלחה, אבל ביחד עם זה הביע גם את צערו שאני עובד בבית־חרושת שמונה שעות בכל יום. וכי לשם כך שלח אותי לאמריקה?, שאל. הוא גם הצטער על העובדה שהפסקתי את לימודי העבריים.

כניסתי לישיבה

את האמת אגיד כי גם אני הייתי מודאג מן המצב הזה. פעם הלכתי לבקר את ישיבת "רבי יצחק אלחנן" במורד העיר ניו־יורק, שיצאו לה מוניטין בכל העולם היהודי. שם נודע לי כי ישנם בחורים נצרכים המקבלים תמיכה המגיעה עד לחמישה דולרים לשבוע. חשבתי: "למה לי לבזבז את זמני בבית־חרושת אם יש אפשרות להמשיך את לימודי בתלמוד ולקבל את הסכום שאני משתכר במשך כל השבוע?" באתי אל ראש הישיבה. סיפרתי לו על מצבי הכלכלי ועל חשקי להמשיך ללמוד תורה. בחן אותי בקריאת דף גמרא ואמר לי לבוא ביום המחרת ויודיע לי את התוצאות.

בקשתי נתמלאה ונרשמתי בתור בחור הישיבה המקבל תמיכה של חמישה דולרים לשבוע. לאושרי לא היה כל גבול. גם שמחתו של אבי גדלה מאד כשקרא את החדשה הזאת במכתבי.

מכתבי אבי

מובן מאליו כי החדשה שהוא צריך לעזוב את אמי ואת אַחַי ולבוא לאמריקה לבדו הדאיגה את אבי עד מאד. אך, באין ברירה, השלים עם המצב והביע את תקוותו שהיפרדותו מאשתו ומבניו לא תימשך זמן רב.

גדליה אחי, כתב אבי, מוכשר מאד ומתקדם בלימודיו יפה. מיכל, אחי החרש, מתאמן בעבודתו, ואין ספק בלבו כי באמריקה עבודתו תשתלם יפה. אמי, כתב, מסתירה את דאגתה לימים שתישאר לבדה עם הילדים וחולמת בהקיץ על היום שגם הם ישימו לדרך פעמיהם. המצב הכלכלי ברוסיה, כתב, הולך ומתערער מיום ליום.

תגובתו של אבי להודעתי כי נרשמתי בתור תלמיד ישיבת "רבי יצחק אלחנן" היתה כי הוא מקבל באהבה את כל יסוריו בדעתו כי אני ממשיך ללמוד תורה.

במכתב אחד בירך אותי ב"יישר כוחך" על השתתפותי במבצע מסוים אשר סיפרתי לו עליו במכתבי.

המעשה שהיה כך היה:

באותה שנה, 1913, שביקרתי את הישיבה ברחוב "הנרי", התכנסו בחורי־ישיבה אחדים, ואני בתוכם, וייסדו אגודה ציונית שצריכה היתה במשך הזמן להשתייך ל"המזרחי". התאספנו פעם בשבוע בערבים בגן "אסטור" שבשכונת הישיבה. כשנודע הדבר למשגיח הישיבה, סיפר על כך להרב יפה שהיה אז הרב הכולל של העיר ניו־יורק וגם יושב־ראש ועד החינוך של הישיבה.

יום אחד קיבלו כל חברי האגודה הזמנות מהרב יפה להופיע בביתו בערב ידוע. כשבאנו אל ביתו של הרב יפה, אמר לנו: "שמעתי כי קיימת אגודה ציונית בין תלמידי הישיבה. הנכון הדבר?" "נכון", ענינו. "ובכן", המשיך הרב, "אני אוסר בכל תוקף קיום אגודה זאת." ראינו כי ויכוחים לא יעזרו לנו ולא הגבנו. "ראו, הזהרתיכם", אמר, "ועכשיו לכו לשלום."

במקום להתאסף בגן "אסטור", התחלנו להתאסף בבית אחד החברים, אבל הדבר, כנראה, לא נעלם מהרב יפה, ופתאום חדלנו לקבל את התמיכה הרגילה שלנו.

הלכנו אל הרב צבי מסליאנסקי, המטיף הציוני המפורסם, אחד ממנהיגי "המזרחי", וסיפרנו לו את אשר קרה. הרב כעס על המעשה הזה והבטיח לעזור לנו ככל האפשר. כעבור ימים אחדים, קיבלנו שוב הזמנה, אולם הפעם על ידי הרב מסליאנסקי, להיפגש אתו בערב ידוע בביתו של הרב יפה.

כשהגענו לביתו של הרב יפה, והוא פתח לנו את הדלת, הכרנו בפניו כי היה מופתע ונבוך. הרב מסליאנסקי אמר כי הוא הזמין אותנו וביקש מהרב יפה לכבדנו בישיבה.

"שבו"!, אמר הרב יפה, וישבנו.

פתח הרב מסליאנסקי: "שמעתי, הרב יפה, כי הופסקה תמיכתם של בחורים אלו. המותר לי לדעת את הסיבה?"

ענה הרב יפה: "מפני שלמרות הזהרתי, הם ממשיכים לקיים אגודה ציונית."

שאל הרב מסליאנסקי: "והיכן כתוב בתחוקה של הישיבה כי אסור לבחור הישיבה להשתייך לאגודה ציונית?"

ענה הרב יפה: "אמנם אין כלל כזה בתחוקה, אבל אני אוסר קיום אגודה ציונית על דעת עצמי משום ביטול תורה וטעמים אחרים."

התגלע ויכוח חריף בין שני הרבנים ובעידנא דריתחא אמר הרב מסליאנסקי: "אל ירבו כמותך!" התרגש הרב יפה ושאל: "לקללה מה זו עושה?" אמר מסליאנסקי: "חס וחלילה! אין זו קללה כלל. אמרתי מה שאמרתי לטובת כלל ישראל. שער נא בנפשך: אם יוולד עוד אחד

כמותך, מי יערוב לנו כי יהיה בן ישראל? ואם, ה' יצילנו, יהיה נכרי, הלא עלול הוא להיות שונא ישראל."

אחר הדברים האלה, ביקש הרב מסליאנסקי מאתנו לעזוב את הבית. שבנו לבתינו ולא ידענו מה קרה בביתו של הרב יפה אחרי עזבנו, אולם כעבור שבוע, שוב התחלנו לקבל את תמיכתנו.

במכתבו הביע אבי את תמיהתו כי בראש ישיבה מפורסמת, בארץ חופשית ומתקדמת, בימים אלה עוד עומד אדם מתנגד לציונות, והביע את תקוותו כי יבוא יום וגם במוסד החשוב הזה יחול שינוי לטובת הציונות. ניבא ולא ידע מה ניבא, כי בימינו אלה "הישיבה אוניברסיטה" שהתפתחה מישיבת "רבי יצחק אלחנן" ספוגה רוח הציונות והסתדרות "המזרחי" מנהלת בה פעילות נמרצה.

במכתבו זה הביע אבי גם את התגאותו בי כי לקחתי חלק במאבק הזה. "למען ציון, בני", אמר, "לעולם אל תחשה!"

אבי סיפר במכתביו גם על ההצלחה שהוא רואה בעבודתו ב"חדר המתוקן" החדש שלו. "ראה זה פלא", אמר, "היהודים כאן נמצאים בסכנה גדולה. חייהם תלויים להם מנגד, ובכל זאת אינם מבטלים את בניהם מתלמוד תורה. אמנם עם גדול אנחנו."

אבי גם הודיע לנו כי בגלל החוזה שעשה עם בעל הבית ובגלל האחריות המוטלת עליו כלפי תלמידיו הוא אומר להוציא את שנתו שתיגמר אחר חג השבועות ואז ישים לדרך פעמיו.

פריצת המלחמה העולמית הראשונה

עוד בהיות אבי בדרך לאמריקה, פרצה מלחמת העולם הראשונה, ואוניתו היתה אונית המהגרים האחרונה שחצתה את הים האטלנטי לפני המלחמה.

פני אבי, כשירד מעל האוניה, אורו משמחה בראותו את ילדיו, וביניהם

נכדתו הראשונה, וגם את כל בני המשפחה שבאו לפגוש אותו בנמל. אולם כשעברו רגעי הפגישה המשמחת, נתערפלו פתאום פניו והוא אמר: "מה יהיה עכשיו עם יתר משפחתי, אחרי שרוסיה נכנסה למלחמה?"

ניסינו לנחם את אבי כי אולי עוד יעלה בידנו להוציא את אמי ואת אַחַי משם, או אולי לא תימשך המלחמה זמן רב. הדוד יוסי הבטיח כי הואיל וארצות הברית אינה במלחמה, הוא ישתדל על ידי הסנטור שלו ועל ידי בעלי השפעה אחרים בוואשינגטון, שיש לו קשרים אתם, להוציא את בני משפחתנו מאזור המלחמה ולהביאם לאמריקה.

היתה לנו ישיבת משפחה בבית הדודה סימה ואחרי דיונים ארוכים של "תכלית" החלטנו שאבי יישאר בבלטימור בתוך המשפחה הענפה שיש לנו שם ושאני גם־כן אעבור שמה להיות ביחד עם אבי.

חלק ב'

(אבי באמריקה)

פרק כ"ב: תקופת המלחמה העולמית הראשונה

עבודתו הראשונה של אבי באמריקה

מיד כשבא אבי לאמריקה, שלחנו לאמי את כל הכסף שאחותי ואנכי צברנו להוצאות הדרך בשביל אבי, מכיון שהדוד יוסי קנה בשבילו את כרטיס האוניה. אבא כתב לאמי ולאחי שמצא את כל המשפחה בסדר גמור ואנחנו באמריקה נעשה את כל אשר ביכולתנו להביא אותם מהר אלינו.

הדוד יוסי הציע שאבי יתחיל לעבוד בבית־החרושת לסמרטוטים שלו, ואחרי שילמד את העבודה יתן לו משרה של משגיחות או מפקחות. המלמדות, אמר, עבודה בזויה היא ובלתי משתלמת. אל נא יתחיל אפילו אבי בה. אבי החליט לשמוע בקול גיסו המנוסה והמצליח למען אשתו וילדיו הנידחים.

בשוב אבי מיום עבודתו הראשון הביתה, שאלתי אותו איך היתה העבודה והוא ענה לי בחצי פה: "לא רע". ביום השני והשלישי הכרתי בפניו כי משהו לא בסדר. כשראיתי כי הוא נמנע מלדבר על עבודתו, תדלתי לשאול אותו שאלות על כך. אולם בסוף השבוע פתח אבי ואמר:

"איני יכול עוד. כל העבודה הזאת למורת־רוחי היא. רוב הפועלים בבית החרושת מכרי הם מקופיל שקשה לי להכיר אותם מחמת השינויים שחלו בהם. בקופיל היו בעלי־בתים עניים, אבל חיים. באמצע היום, אם יהודי התייגע בשוק או בבית עבודתו, היה יכול לשבת לנוח קצת. סוחר היה יכול אפילו לעזוב את השוק באמצע היום ולסור לבית המדרש; לשבת על יד התנור ולשוחח עם יהודים אחרים שתמיד היו נמצאים שם. ואילו כאן, עומד היהודי כל היום ומלקט סמרטוטים כאוטומטון. בעצמו נהפך לסמרטוט. אם פותח הוא את פיו להגיד דבר־מה לשכנו, מיד הוא מקבל נזיפה מהמשגיח הסותמת את פיו. הידים עובדות מהר, בלי הפוגה, ואויר אין לנשימה. כל היום רק סמרטוטים, סמרטוטים וסמרטוטים.

"גיסי, יוסי רוצה שבמשך הזמן אהיה למשגיח, ואני מוחל לו את כל הכבוד הזה. לא שוטר ולא נוגש אהיה על אחי בני־ישראל.

"סבור אני כי הדבר הכי־טוב בשבילי הוא לשוב לעבודתי, שלה הסכנתי ושלה הקדשתי את כל חיי. אדם צריך ליהנות מעבודתו, ואני מרגיש שההוראה היא מנת חלקי ובה אני יכול למצוא סיפוק רוחני. ברם, חושש אני שמא איראה בעיני גיסי ככפוי־טובה. לכן אמתין עוד זמן־מה עד שתהיה לי שעת הכושר ואגלה את לבי לפניו ולפני בני משפחתנו."

מכתב מן הבית

החודש הראשון להיות אבי באמריקה היה בשבילנו קשה לנשוא בגלל הצפייה המתמידה לבוא מלה כתובה מן הבית. אבי היה כל הזמן מודאג ודרוך. פתח ספר ומיד סגר אותו, כי קשה היה לו להתרכז בשום דבר. סוף סוף הגיע מכתב כתוב על ידי אחי גדליה, בן האחת־עשרה, מוכתב על ידי אמי.

מן המכתב נודעו לנו הדברים הבאים: ששלשתם בקו הבריאות; שקיבלו את הכסף ששלחנו להם בפעם הראשונה ושהעתיקו לדירה יותר קטנה בכדי לקמץ בהוצאות עד כמה שאפשר. מיכלה אחי, כתב גדליה, משתכר ועוזר. ידידי אבא מתעניינים בהם וביחוד, ר' אלתר גרייסר, בעל החנות למכשירי הכתיבה, שהיה הסנדק של אחי גדליה, שם עליו עין כעל בנו ושומר עליו שלא יסור חלילה מן הדרך הישר. בעת שקראתי את מכתבו, נדמה היה לי כי אחי גדל פתאום וכותב כאדם בוגר ובעל אחריות. הוא מספר על עצמו כי הוא קורא ספרים ועיתונים עבריים ולומד רוסית אצל בתו של ר' אלתר גרייסר.

גדליה אחי סיפר במכתבו גם על המצב בארץ. מגייסים, הוא כותב, את הבחורים שהגיעו לפרקם. ואם המלחמה תימשך יגייסו אפילו צעירים שלא הגיעו עוד לפרקם, ומשום כך הוא שמח שאני באמריקה. המזונות הולכים ומתמעטים ויש לפעמים צורך לעמוד בתור לקנות ככר לחם או סוכר.

אמא, כותב אחי, מבקשת לשלוח לה את תמונתה של נכדתה הראשונה ולכתוב לה על מצב בריאותם של אמה ושאר בני המשפחה. יותר מכל היא מבקשת שלא נדאג עליהם יותר מדי. הם ישמרו על נפשותיהם, היא מבטיחה, ומקווה שגם אנחנו נעשה כמוהם עד בוא היום המקווה ושוב נתחבר יחד.

המכתב הראשון הזה מבני־ביתו מעבר לים הפיח באבי רוח־חיים, עודד אותו ומילא אותו מרץ לשאוף ולפעול.

חזרת אבי למסלולו

בליל שבת אחד, כשביקרה אותנו אחותי מניו־יורק וישבנו ליד שולחנו של הדוד יוסי, מצא אבי את שעת הכושר וגילה את רצונו לשנות את עבודתו. "אין לי דבר נגדך", אמר אל הדוד יוסי. "אדרבה, אני אסיר תודה לך בעד הרבה דברים שעשית למעני ולמען משפחתי. ברור לי שכוונתך טובה, אלא שאינני הולם לעבודה בבית החרושת שלך. איני יכול לעסוק בעבודה שאין לי כל ענין בה במשך שמונה שעות ליום. רצוני לשוב לעבודתי, שהיא לתת חינוך יהודי לילדים יהודיים, באשר נדמה לי כי לכך נוצרתי. תסלח לי, גיסי היקר, אם אעזוב את בית החרושת שלך ואחזור למלמדות, המקצוע היחידי שאני יודע ושלו אני מיועד לתת את מיטב כוחותי."

"מילא", ענה הדוד, "אם כך אתה מרגיש, אדרבה, עשה כרצונך, ואין אתה צריך לבקש סליחה ממני כי לא עשית לי כל עוול."

למחרת, בבית הכנסת, אחר התפילה, כשהודיע אבי למכריו כי הוא אומר לפתוח "חדר" פרטי, נודע לו מהם כי מלמד זקן אחד הגר במזרח העיר, בתוך השכונה היהודית, פורש מעבודתו והוא רוצה למכור את כל הרהיטים והמכשירים של בית־ספרו.

זו היתה מציאה שבאה בהיסח הדעת. אבי קנה את הספסלים ויתר המכשירים ושכר את הדירה. היו בה שני חדרים: אחד — חדר־לימוד והשני ראוי לשמש בתור מקום מגורים בשביל שנינו. קנינו שתי

מיטות, שולחן ותנור פחמים לבישול והסקה, וכן הסתדרנו לקראת פרק־חיים חדש.

כשנפוצה השמועה כי ר' זוסיא כהן פתח "חדר" פרטי, התחילו לבוא בני עיירתו, קופיל, שמספרם היה רב בבלטימור, לרשום את בניהם ונכדיהם בתור תלמידים אצל אבא. מלבד אלה, באו גם אחרים, ובמשך זמן קצר עלה בידי אבי לסדר בית־ספר, בן שתי כיתות. כל כיתה ביקרה חמש פעמים בשבוע, להוציא את ערב־שבת ושבת, ולמדה שעה וחצי בכל יום, אחר הצהריים. אבי בעצמו היה מופתע מהצלחתו הבלתי־צפויה וגם את בני המשפחה הפתיע.

התכנית שלי

מובן שדאגתי הראשונה היתה להמתיק את בדידותו של אבי ולהקל מעליו את יסוריו שסבל בגלל היותו מרוחק ומנותק ממחמלי נפשו הנמצאים בסכנות מתמידות. קראנו, למדנו, טיילנו ושוחחנו רבות. ואבי, מצדו, הואיל ובשביל בני־ביתו ברוסיה לא יכול לעשות דבר, חוץ משליחת עזרה כספית וקיום קשר ע"י מכתבים עד כמה שאפשר, כל התעניינותו התרכזה בי. לא פעם דיברנו על עתידי.

היינו בדעה אחת כי עלי לבקר מכללה וללמוד מקצוע, אולם הדרך לפני היתה עוד ארוכה בהתכשרות לכניסה למכללה.

במשך שנתי הראשונה באמריקה שעשיתי בניו־יורק, עבדתי ביום, ובערב למדתי אנגלית. עברתי על שלש המקראות הראשונות ולמדתי אותן על בוריין. כשגיסיי בחן אותי, מצא כי רכשתי לי את כל החומר המילולי שבמקראות, והכתיב בכלל, אלא שמבטאי לא תמיד היה נכון.

כעת, בהיותי עם אבי, הצעתי היתה שאמשיך לעבוד במשך היום ובערבים אלמד את השפה האנגלית. דודניתי הצעירה ממני בשתי שנים, שהיתה בשנה השניה בתיכון, הבטיחה לעזור לי בלימודי, בייחוד, לימוד המבטא הנכון בשפה האנגלית. בינתיים, אמרתי, על ידי עבודתי במשך

היום, אוכל לצבור כסף שיהיה נחוץ לנו בבוא ההזדמנות להביא את משפחתנו מרוסיה. אבי הסכים לתכנית זאת.

מצאתי לי עבודה בבית־חרושת לחגורות ותיקי עור לנשים שרכשתי בה כבר קצת נסיון בימי היותי בניו־יורק. בערבים למדתי אנגלית בהתמדה ועד סוף השנה עברתי על שמונה המקראות המשומשות בבית־הספר היסודי. השתמשתי בכל הזדמנות שהיתה לי לדבר אנגלית. כעבור זמן־מה התחלתי לקרוא גם ספרות אנגלית לנוער.

הצעתי לאבי שגם הוא יתחיל ללמוד אנגלית ממני. הוא עשה התחלות אחדות ולא הראה חשק להמשיך. הבינותי כי דאגותיו למשפחתו מעבר לים מטרידות את מוחו עד כדי אפיסת כוח ההתרכזות בלימוד חדש וזר וחדלתי ללחוץ עליו בנידון זה.

לעומת זאת, הראה חשק גדול ללמוד אתי יחד דף גמרא או פרק בתנ"ך. עשינו את תורתנו קבע ולמדנו כמעט בכל יום.

הוא שמח לשמוע כי הצטרפתי בתור חבר לאגודת נוער ציוני וחובבי שפת עבר. לפעמים בא בתור אורח, ישב מן הצד והתענג לשמוע צעירים וצעירות מדברים עברית.

עוד ידיעות מרוסיה

הקורספונדנציה בין אמריקה לרוסיה היתה בלתי סדירה עד מאד. המכתבים היו מתעכבים, באים שנים–שלושה ביחד, או היו נאבדים לגמרי.

ממכתבי גדליה אחי נודע לנו כי אמי התחילה, כדרך אמה, לקנות מציאות בשוק ולמכור אותן ברווח מצומצם. ושהוא, גדליה עצמו, התחיל גם הוא לעבוד בסדנת הצורף שאחי מיכל עבד בה. הוא כתב ששער צורכי החיים הולך וממריא ושצריך לבלות שעות מיספר בכל יום בעמידה בתור כדי להשיג כרטיסי מזון. המחתרת, כתב, הולכת ומתפשטת. פשיטות תכופות נעשות על ידי המשטרה המקומית על אסיפות מורדים הנגמרות על פי רוב

במכות רצח ובמעצרים. אולם כל כמה שהממשלה תהדק את אגרופה על המתמרדים, כן תחזקנה פעולות המחתרת. מתהלכות שמועות מבהילות על בוא נחשול של פרעות או גירושים לסיביריה במספרים גדולים.

החדר הפרטי של אבי באמריקה

התלמיד הראשון, כבן שמונה, בהיכנסו לחדר־הלימוד: (אמרו לו כי הרבי אינו מבין אנגלית.) "מיין טאטע מיר געזאגט דו מיר גיכן א העט." (אבי אמרי לי כי אתה תתן לי כובע.).

אבי: (מושיט לו יד) שלום!

התלמיד: שלום!

אבי: (באידית) מה שמך?

התלמיד: טשארלי.

אבא: ומה שם אביך?

טשארלי: משה פלאם.

אבי: (חושב: רבונו של עולם, משה שגדל אתי יחד ולמד אתי בבית־המדרש בקופיל, בנו איננו יודע לדבר יידיש ואינו נושא כיפה על ראשו?)

הא לך כיפה ושב!

(נכנס עוד ילד ובידו כדור).

הילד: אתה הרבי?

אבי: כן.

הושיט לו יד, שאל לשמו ולשם אביו, רשם את שמו בפנקס, ביקש ממנו לשים את כדורו בכיסו וכיבדו בישיבה.

הפרוצדורה הזאת נשנתה עם כל עשרת הילדים שבאו. אחד נכנס לחדר הלימוד עם כלבו ואבי ביקש ממנו לשלח את הכלב הביתה.

שני ילדים באו עם אחיותיהם. זה היה מאורע בלי תקדים אצל אבי. ילדים וילדות ביחד. איך עליו להתנהג? אבי חשב רגע והחליט בחיפזון כי בעצם אין כל דופי בכך. אם הילדות רוצות ללמוד, מדוע לא תינתן

להן ההזדמנות? סוף סוף זו ארץ חפשית ולנשים יש אותן הזכויות שיש לגברים. מלבד זאת, רגילים הילדים והילדות בארץ זו לבקר את בית־הספר הכללי ביחד. אדרבה, הוא ראה יתרון בהסדר זה כי בשיחה עברית תהיה לו ההזדמנות להמחיש את ההבדל בשימוש הלשוני בין זכר לנקבה. הוא רק הושיב את שתי הילדות לחוד על ספסל כפול.

אבי הבחין כי יש בין הילדים לועסים כל הזמן. שאל אותם מה הם אוכלים, גום, ענו. ביקש להראות לו את הגום. ילד אחד הוציא את הגום מפיו והראה לו.

"האם אתה רעב?", שאל אותו אבי.

"לא", ענה הילד. "אני לועס את זה רק בגלל הטעם. רוצה אתה לטעום זתיכה, רבי?"

"לא", ענה אבא. "אבל לא יפה ללעוס בכיתה. בבקשה, להוציא את הגום מן הפה ולהשליך אותו בסל הפסולת. תזכרו נא כולכם, ילדים, לא ללעוס עוד בחדר־הלימוד כי זה לא לכבוד התורה שאתם באים הנה ללמוד."

לאושרו של אבי, באו כמעט כל הילדים מבתים שההורים דיברו יידיש והבינו את רוב דברי אבי.

אחרי שכל התלמידים הסתדרו במקומותיהם, אמר להם אבי: "ידוע לכם כבר, ילדים, שאיני יודע אנגלית. לכן אבקש מכם לדבר רק יידיש בכיתה. ואם אינכם יודעים להתבטא ביידיש חופשית, אין בכך כלום. תלמדו, כי הלא ילדים יהודיים אתם וצריכים לדעת יידיש. גם עברית תלמדו כאן כי לנו, היהודים יש שתי שפות. תלמדו לקרוא ולכתוב עברית. תלמדו להתפלל בסידור וגם חומש. תלמדו דינים ומנהגים יהודיים, לשמור מצוות ולהיות יהודים טובים."

אחרי ההקדמה הקצרה הזאת חילק אבי בין התלמידים את ספרי

"ראשית־דעת" לקריאה מיכנית, כי זו היתה כיתת המתחילים. לשמחתו מצא אבי בחנות הספרים גם סידרות של קוביות שבצדיהם היו מודפסות אותיות ה"אלף־בית". תיבל את הקריאה המיכנית במשחקים ובציור האותיות על ידי הילדים על הלוח.

הואיל ואבי כבר הספיק ללמוד כי בבתי־הספר העבריים נהוג עפי"ר המבטא האשכנזי, הנהיג גם הוא אותו בבית־ספרו, אם כי בעצמו לא היה רגיל בו וצריך היה לעבוד קשה בכדי לסגל אותו לעצמו.

אבי ערך גם שיחה עברית על פי נוסח "לפי־הטף" של ד. ילין, מבוססת על סביבת חדר־הלימוד. לימד שיר עברי קל, סיפר סיפור, ולפני שהבחין בכך, עבר זמן השיעור של שעה ומחצה ותלמידים אחרים החלו להגיע. אבי שלח את הכיתה הראשונה הביתה והתחיל לקבל את פני התלמידים המוקדמים שכבר ידעו לקרוא.

גם בכיתה הזאת חזר על ההקדמה שהקדים בכיתתו הראשונה ביחס לשפת ההוראה, למשמעת, ולתכנית הלימודים הצפויה.

לשם לימוד הלשון, השתמש בספר "התלמיד" שיצא ע"י ועד החינוך בניו־יורק והתחיל ללמד את חומש "בראשית". גם בכיתה הזאת התחיל להנהיג את השיחה העברית וגם פה היו שתי תלמידות שעל ידיהן ניתנה לו האפשרות להמחיש את ההבדל הלשוני בין זכר לנקבה.

במהירות מפליאה, למרות חוסר שפה משותפת בין אבי לבין תלמידיו שבה יוכלו להידבר חופשית ביניהם, נוצר יחס של חיבה הדדית ויראת הכבוד כלפי אבי.

אבי ואנכי דיברנו תכופות על מהלך עבודתו, ואלה היו הערותיו: הילדים באמריקה יותר מפותחים ושואלים יותר שאלות. פה, באמריקה צריך להעביר את נקודת הכובד מלאומיות לדת. דינים ומנהגים, שהיו חלק בלתי נפרד מחיי הילדים בעיירה הרוסית, זרים לגבי חלק הגון של הילדים

באמריקה, כי אינם נשמרים בבתיהם, ולכן יש צורך להרגילם בהם בבית־הספר העברי. קיימת פה חשיבות מיוחדת לענין הבר־מצוה, ובדמה שבו כרוכה המטרה העיקרית לשליחת הילדים לבית־הספר, כי הילדים ממשיכים לשאול מתי יתחילו להתכונן לכך. הקושי הכי־גדול בעבודתו, אמר אבי הוא המחסור בזמן, כי שעה וחצי ביום לא מספיק להקנות לתלמידים ידיעות של ממש.

קופיל באמריקה

אבי ידע כמה חשוב לשתף את ההורים בחינוך בניהם שקיבלו בבית־הספר העברי, כי כלל ידוע הוא שחינוך הילדים מתחיל בבתיהם. לכן שב לשיטתו שנהג בה עוד ברוסיה, והיא לבקר את בתי תלמידיו תכופות, ועל ידי כך ליצור קשר מתמיד בין בית־הספר העברי ובין הבית.

אגב ביקורים אלה נתגלתה לפניו תופעה מפתיעה ומרתיעה, דהיינו, "קופיל הרעועה והנטולה כל מעלותיה וחיניה הועברה לעולם החדש וקיימת בתוך עדת היהודים שהיגרו מן העיירה הרוסית.

היהודים שאבי הכיר בקופיל, עיירתו, ואשר לפני הרבה שנים ברח מפניהם לעיר הגדולה, פרוסקורוב, הביאו אתם לאמריקה את קנאותם ואת משפטיהם הקדומים, את בורותם בעניני עולם וקרתנותם. כנגד זה, השאירו מאחוריהם את בית־המדרש ותלמודו, את שבתותיהם ומועדיהם בשלמותם המשפחתית, את מסירותם ודבקותם ההדדית בתור חברה אחידה ומאוחדת ואת טהרת לשונם, המכשיר המובהק להבעת רגשותיהם הנובעים מעומק נפשם היהודית.

רוב הקופליים השתייכו לבית־הכנסת "שומרי משמרת הקודש" הנמצא במרכז העיר בלטימור, וכמובן, גם אבי הצטרף אליו.

החסידים קיימו את קשריהם עם שושלות הרביים שלהם מעבר לים והמשיכו לאסוף תרומות בשבילם. אולם כאן, הואיל וכולם באו להתפלל תחת גג אחד, נוצרו חיכוכים בין איש לאיש ובין כת לכת לרגלי השתייכותם החסידית, ולפעמים הגיעו הדברים אף לידי מחלוקת גלויה.

הרב של בית־הכנסת היה ליטאי ורחוק מחסידות. על כן היו רבים שזילזלו בו ולא חלקו לו את הכבוד המגיע לו בגלל למדנותו וכנותו האישית. אבי דווקא התקשר אליו בקשרי ידידות ונעשה לאחד ממעריציו המובהקים.

בזמן אחד היתה צפויה סכנה לרב המדובר לאבד את כהונתו בבית־הכנסת שבה כיהן כמה שנים.

המעשה שהיה כך היה:

בבלטימור הופיע רבי חסידי, נכד לצדיק ידוע, וקנה לו מיספר של מעריצים בבית הכנסת הנ"ל. היהודים האלה הסיתו את הרבי החסידי החדש להשתקע בבלטימור ולמצוא לו ניר בבית־הכנסת שלהם. קנו לו בית והרבי הזר השתקע בשכונת בית־הכנסת "שומרי משמרת הקודש".

מבלי לשאול את דעתו של הרב הקבוע, התחיל הרבי החסידי להתערב בעניני הנהלת בית־הכנסת; התחיל לערוך שולחן בלילי־שבתות בביתו; לאמר תורה; לקבל פתקים; לתת קמיעות; ואפילו לרפא חולים על־ידי נתינת תרופות.

מיספר חסידיו של הרבי הלך והתרבה וחלק של הרח"ש * הוכוון אל כיסו. נמצא הרב הקבוע מפסיד חלק חשוב מהכנסתו, ומלבד העלבון שסבל, הועמדה משרתו בסכנה.

לאושרו של הרב הקבוע, היו גם לו ידידים ומעריצים, ואבי אחד מהם, אשר חשו לעזרתו. התחילו להתחקות על הרבי החסידי הטפיל ומצאו שיש לו עבר מעורפל. הוא כבר עמד בדין בגלל נתינת תרופה לאשה שכמעט הוציאה אותה מן העולם, ורק על ידי השתדלות הקהילה היהודית המקומית, לשם מניעת חילול ה', הוצל מבית האסורים.

* רב, חזן, שמש.

נוסף לזה, הראה לי אבי ספר מיוחס לרבי החסידי המדובר שמכר אותו לחסידיו ואת אותו הספר ממש; כרוך בשער אחר, ושם המחבר, כפי שהופיע עליו, היה שם אדם שלא היה עוד בחיים.

לאחר שכל הידיעות האלה נצטברו נגד הרבי החסידי, יצא את העיר בשן ועין.

רוב היהודים שהתפללו ב"שומרי משמרת הקודש" עבדו בבתי־חרושת או בבתי־מסחר שהיו סגורים בשבת והיה ביכולתם לשמור את השבת. אולם היו גם כאלה שלא יכלו למצוא עבודה כזאת ולשם פרנסה היו מוכר־חים לחלל את השבת. עם יהודים אלה התנהגו שומרי השבת בחוסר סובלנות, בזילזולים ובהחרמות. סירבו לכבדם בעליה לתורה בימים טובים או בשמחותיהם המשפחתיות. נמצאו גם בין הורי התלמידים של אבי כאלה שהתנגדו לקבלתו אל בית־ספרו מבני מחללי השבת. טענתו של אבי במקרים כאלה היתה: "אבות אכלו בוסר ושיני בנים תקהינה?"

אולם עיקר אכזבתו של אבי בבני עירו, שומרי שבת אלה, היתה נטישתם את אוירת השבת המשפחתית. קשה היה למצוא בית אשר כל בני־המשפחה יושבים לשולחן בליל שבת, מזמרים זמירות בצוותא ומשוחחים יחד כמו שהיו עושים בקופיל.

הילדים הבוגרים אינם יכולים לחכות עד בוא האב מבית־הכנסת ובורחים מן הבית כדי להיפגש עם חבריהם בפינה מסויימת ברחוב או לבקר בראי־נוע. והקטנים היושבים לשולחן, אין משתפים אותם בטקס ליל שבת. אין אפילו נותנים להם את ההזדמנות להטעים את הקידוש שלמדו בבית־הספר, כי, לפי מנהג קופיל, זהו תפקידו הבלעדי של בעל־הבית.

כשאבי שאל פעם את חבר נעוריו, משה, שבקופיל היה מוכר שקים ובאמריקה עבד בבית־חרושת לסמרטוטים, למה הוא נותן לבניו להתפזר בליל שבת, והוא ואשתו נשארים בודדים ליד שולחנם? ענה לו הלה: "מה אעשה? בני אינם נשמעים לי. בכל יום אני חוזר מעבודתי בשעה

מאוחרת, כי אני עובד שעות נוספות. בעד השעות הנוספות האלה אני מקבל שכר של אחת וחצי, ובלי ההוספה הזאת לא הייתי יכול להתקיים. משום כך איני רואה את ילדי כשאני חוזר מעבודתי בכל יום. הקטנים כבר ישנים והגדולים כבר הלכו באשר הלכו. כמעט שזרים הם לי בני ואין לי כל השפעה עליהם."

"לא טוב כך", אמר אבי. "ראשית איני משוכנע כי מוכרח אתה לעבוד שעות נוספות בכל יום. צריך אתה להסתפק במועט, ובלבד שלא תאבד את ילדיך. שנית, דומני שהשלמת עם המצב הזה בקלות נמרצה. נתת לקדושת השבת להישמט מביתך, ועכשיו הוא ריק ואין בו מה שימשוך אליו את ילדיך."

אבא גם התווכח עם הורי תלמידיו שאינם מחזיקים אותם על ידם בשעת התפילה בשבת, כמו שהיו נוהגים לעשות בקופיל, ונותנים להם לצאת החוצה לשחק בכדור.

היידיש המשובשת של הקופליים, בגלל היותה מעורבת במלים אנגליות המבוטאות שלא כהוגן, העירה רגש של בחילה בלבו של אבי. לדעתו, אופן דיבורם של ההורים, היה מעורר בלבות הילדים יחס של ליגלוג וזילזול כלפיהם.

עוד יותר גרוע היה מצב מחללי השבת מבחינת היהדות. לבן ידידו מקופיל היתה חנות־מכולת בשכונת כושים והיה מוכרח להחזיק את חנותו פתוחה בשבת. ביתו היה ריק לגמרי ממסורת יהודית. שולחן שבת, מאן דכר שמיה? הוא שלח את בנו לבית־הספר של אבי ולא התבייש להגיד לו כי הוא רק מעונין שבנו ילמד קצת "עברי", שיהיה מוכן ל"בר־מצוה" שלו, ושיידע לומר קדיש לאחר מאה שנים.

ראה אבי כי אנשי קופיל החיים באמריקה עזבו את הטוב והנעלה ביהדותם כפי שקיימו בקופיל, והביאו אתם את עיוורונם, עקשנותם ורתי־עתם מתיקונים, האופייניים לקופיל. את קופיל הנהדרה ברוחה ובמסורתה

היהודית עזבו בני־עירתו של אבי מעבר לים ואת קופיל הנסוגה והרעועה הביאו אתם לעולם החדש.

בדרך כלל ראה אבי כי היהודים הקופליים שלו מבולבלים הם ומב־חינת יהדותם הם קרבנות החופש. הבית הולך ומתרוקן מתוכן יהודי וזיקת הילדים אליו הולכת ונחלשת.

התמורות באבי

בעיות אבי שנתקל בהן אגב עבודתו היו מרובות אפוא בעולם החדש מאשר היו בקופיל עיירתו. אנכי התחלתי להבחין בתמורה שהלכה והתחוללה קימעה קימעה באבי. ראיתי כי שאיפותיו הנמרצות וחלומותיו שליוותו בפרוסקורוב על כל שעל הולכים ונחלשים באווירה האמריקאית שלכאורה היתה חזקה מדי בשבילו. הכרתי שאיש הרוח והמחנך התרומי מתחיל לכרוע תחת סבל המציאות, ולבי דאב.

בכל זאת לא זנח אבי לגמרי את שאיפותיו להטבת מצב החינוך היהודי. למרות כל הקשיים, המשיך להתאמץ ולנטוע בלבות תלמידיו אהבה למסורת היהודית, לערכים יהודיים ולשפה העברית.

נוסף לבעיותיו בעבודתו החינוכית, הציקו לאבי דאגותיו על בני־ביתו שנשארו ברוסיה, ללא סיכויים להוציאם משם בקרוב.

ואף על פי כן, לא איבד את מאזנו הרוחני. כדרכו מאז, שב אבי לתלמודו, ובשעות הפנאי ישב על התורה ועל העבודה. בלימודיו מצא תנחומים מדאגותיו וכוח להתגבר על ייסוריו.

בבית־הכנסת שלו, אם כי במידה ידועה לא היה לפי רוחו בגלל רוח ההתנגדות לציונות ששרר בו ובגלל ה"מזרח" שהיה מאוכלס על ידי בעלי־כיס ולא על ידי בני־תורה, כבקופיל, או בפרוסקורוב, מצא בכל זאת ענין. לפעמים ניהל שם את השעור של "חברת משניות" בשבתות, או עבר על פרשת השבוע עם ליקוטי רש"י לפני קבוצת שומעים. בייחוד אהב אבי לבלות שעה בחברת רב בית־הכנסת שהתיידד אתו וכיבדהו עד מאד.

פעם, בגלל התעניינותו בתנועה הציונית, למרות רוח ההתנגדות לה ששררה בביהכ"נ שלו, הלך אבי לבקר אסיפה של אגודת "המזרחי". האסיפה התקיימה בבית־כנסת של יהודים גרמניים מיוצאי פרנקפורט במעלה העיר אשר רבם היה נשיא "המזרחי" הארצי. אחרי שבתו שם דקות ספורות, עזב את המקום מאוכזב כי שתי השפות המשומשות באסיפה, גרמנית ואנגלית, היו בלתי־מובנות לו.

מעשי אבות ירשו בנים

עבודתי בבית־החרושת גרמה לאבי הרבה עגמת־נפש. לדעתו, הייתי מבזבז יותר מדי זמן יקר. "הנה יוסף, בנו של יחיאל מקופיל", אמר, "מורה בת"ת העירוני. הוא מלמד רק שלוש שעות ליום, ומשתכר יותר ממך, שאתה עובד שמונה שעות ליום. מדוע לא תנסה גם אתה למצוא משרה בתור מורה עברי? הלא ידיעותיך אינן פחותות משל יוסף. אם תשיג משרת מורה עברי, יהיה לך יותר זמן ללמוד ולהתכונן למכללה."

ויהי בדברו אלי תכופות כדברים האלה, החלטתי לשמוע בעצתו והלכתי יום אחד לנסות לבקש משרה בבית הת"ת המרכזי. הצגתי את עצמי לפני מנהל הת"ת וסיפרתי לו קצרות על עברי ועל רצוני להיות מורה בישראל. המנהל ביקש ממני לדבר אליו אנגלית ולא עברית. לאחר ש־השמעתי מלים אחדות באנגלית, הפסיק אותי ואמר לי כי ידיעותי בשפה האנגלית אינן מספיקות. "אם תמשיך ללמוד אנגלית", אמר, "תבוא אלי בראשית שנת הלימודים הבאה, ואולי תהיה מוכשר אז לקבל משרת מורה."

בסוף הקיץ של 1915 באתי שוב אל אותו המנהל ובפעם הזאת הצלחתי להשיג משרת מורה שהעסיקה אותי שלוש שעות בכל יום. אבי שמח מאד על כך ואמר: "עכשיו יש לך היכולת ללמוד ולהתכונן למכללה. ואם בעזרת השם יתברך עוד יעלה בידנו להביא את משפחתנו הנה, מי ידמה לנו ומי ישוה לנו?" וכן עליתי על המסלול בו הלכו אבי ואבי־אבי, מוכן ומזומן להמשיך מסורת של שני דורות.

ביקורי בתיכון

מכיון ששעות עבודתי בת"ת היו מארבע עד שבע אחה"צ, נוצרה אפשרות בשבילי לבקר בית־ספר ממשלתי בשעות הבוקר. הלכתי אל בית־ספר תיכון ודיברתי אל המנהל. סיפרתי לו על לימודי האקסטרניים ברוסיה, על התכשרותי העצמית בשפה האנגלית ועל האפשרות שיש לי כעת לבקר בית־ספר רגיל, באשר שעות עבודתי הן אחר הצהרים.

כנראה שדברי עשו רושם על המנהל כי הוא הקשיב לדברי בהת־ענינות. כשגמרתי את דברי, ביקש ממני לקרוא קטע מספר היסטוריה של ארה"ב ואחר־כך לכתוב את תמצית הקטע מפי הזכרון. עמדתי בבחינה והוא הסכים לקבלני בתור שומע חפשי זמנית. הוא גם הוסיף כי לאחר שאשתכנע בעצמי ואשכנע את מורי כי מוכשר אני לעקוב את הלימודים יתן לי מעמד של תלמיד מן המנין. אולם הזהיר אותי כי הריני קשיש מרוב התלמידים בשתים—שלוש שנים.

כשאמרתי לו כי הגיל אינו מעכב לגבי, ישב אתי להכין תכנית לימודים בשבילי. הוא אפילו הסכים להכיר בזכויות שקיבלתי ברוסיה בתור תלמיד אקסטרני ועל־ידי כך לקצר את שנות לימודי בבית־ספרו. הצלחתי זאת באמת גרמה לי ולאבי נחת־רוח גדולה.

בסוף החודש הראשון לביקורי בבית־הספר התיכון קיבלתי הודעה רשמית כי נתקבלתי לבית־הספר בתור תלמיד רגיל.

עד אז כבר הספקתי לקנות לי חברים, אם כי יותר צעירים ממני, שהתנדבו לעזור לי. עזרתם באמת היתה נחוצה לי כי התקשיתי תכופות בהבנת דברי המורים שדיברו אנגלית שוטפת ומהירה מדי בשבילי.

לימודי במוסיקה

מתוך התעניינות ודחיפה פנימית נרשמתי בתור תלמיד בקונסרבטוריה המקומית אשר שם למדתי את תורת המוסיקה, ליתר דיוק, הרמוניה. אבי התעניין גם הוא בלימודי אלה ואני מסרתי לו פרטים ידועים ממה שלמדתי.

הוא אהב לשיר אתי ביחד את התרגילים שערכתי בארבעה קולות, ובכל פעם שר קול אחר.

בדרך כלל הרגשתי כי הוא מוצא סיפוק רוחני בזה שאני לומד דברים שלא היתה לו ההזדמנות ללמוד. נדמה היה לי כי אבי מצא בזה מעין תגמול בעד תשוקותיו שלא נתמלאו.

אבי ואני

במשך שלוש השנים, 17—1914, שאבי ואני חיינו יחד בחדר אחד, התקרבנו אחד אל השני ולמדנו להכיר זה את זה לפני ולפנים. גילוי־לב מוחלט שרר בינינו וכל אחד היה כספר פתוח לשני.

היו לנו עניינים משותפים כמו ציונות, עברית ואהבת התורה, ובהרבה דברים היינו תמימי־דעה. אולם היו גם חילוקי־דעות בינינו, ולמרות חילוקי־הדעות האלה, שקיבלנו כדבר טבעי, שרר בינינו יחס של סובלנות, פנות ואהבה.

גישתי ללימוד כתבי הקודש היתה שונה משלו. שלי היתה היסטורית ושלו — אמונתית. כשהגענו למקום קשה בתנ"ך ואני לפעמים הצעתי שינוי בגירסה משום אפשרות של טעות סופר, היה אבי מקשיב בסובלנות ואולי גם בהתעניינות מסותרת. אולם תגובתו להצעות מסוג זה היתה תמיד אחת, דהיינו: "אסור לנו להתייחס לספרי הקודש שניתנו ברוח הקודש כמו שאנו מתייחסים לספרים רגילים. ואם נתחיל לעשות שינויים בגירסה המקראית, הלא אין לדבר סוף."

גם ביחס לנסים ונפלאות הנזכרים בתנ"ך, היו דעותינו מחולקות. אני נסיתי לבאר אותם בדרך השכלתנות, או להניח כי דבר הנראה להיות על־טבעי, כפי שהוא מסופר במקרא, לא היה ולא נברא, אלא משל היה. אבי, לאידך, היה אומר: "אין כל ספק בלבי כי בורא העולם הכל יכול, ומי אנחנו שנשפוט מה קרה כמסופר ומה רק משל?"

גם ביחס להלכות ידועות, אשר לדעתי נתיישנו, סבור הייתי כי כבר

הגיע הזמן לשנותן, כי "אין גוזרין גזירה שרוב הציבור אינו יכול לעמוד בה".

גם בעבר, אמרתי, בימי הסנהדרין היו עושים שינויים בהלכה. "מכיון שנתרבו הרוצחים ביטל רבנו הקדוש את העגלה הערופה", שהוא דין מדאורייתא. "וכשנתרבו המנאפים, ביטל רבי את המים המאררים", שגם זה דין מדאורייתא. הלל הזקן תיקן פרוזבול, וחז"ל אמרו: "כל מה שעתיד תלמיד ותיק לחדש, הלכה למשה מסיני."

על טענות כאלה היה אבי עונה כי בימי הסנהדרין היו בעלי־סמכות שהיתה בידם הרשות לשנות את ההלכה, ואילו היום, בעוונותינו הרבים, אין לנו מוסדות מוכרים שתהיה להם הרשות לעשות שינויים כאלה. ואשר לתלמיד ותיק, מי יכול לזהותו ולומר בבטחה כי זהו? וגם ביחס להלכה, הוסיף, אם נתחיל לשנות ולתקן, הרי אין לדבר סוף, וכל התורה הקדושה עלולה במשך הזמן להתבטל. לכן, לדעתו, טוב להשאיר את דיני ההלכה כמו שהם ולחכות לביאת המשיח או לחידוש הסנהדרין בארצנו.

בכל הוויכוחים האלה בינינו לא היה אף שמץ של מורת־רוח, או חוסר רצון להבין אחד את השני. ואשר למעשים, נזהרתי לא לעבור על מצוות "לא תעשה" בכדי שלא להכאיב לאבי, והוא מצדו לא הקפיד שאקיים את כל מצוות "עשה".

הצד השווה שבנו היו הפנות והאהבה ההדדית. אולם יתרונו עלי היו מידותיו התרומיות ודרכי־חייו המוסריים אשר בגינן הערצתי את אבי ונתבטלתי מפניו.

אבי ואני — עץ ופריו. העץ מזין את הפרי בכל כוחותיו וסגולותיו הטבעיים, אבל שלומו של הפרי לפעמים תלוי בתנאי הטבע שאי אפשר לעץ למנוע. יש שהפרי אינו יכול לעמוד בפני אי־התקינות במזג האויר, או שתולעת מזיקה משתקעת בו ומקלקלת אותו. אולם העץ אינו מתרעם על פריו בשל הפגם שבו וממשיך להעניק לו ממיטב כוחותיו הנמצאים בו.

הינתקות גמורה ממשפחתנו

במשך כל ימי המלחמה העולמית הראשונה, עוד לפני פרוץ המהפכה ברוסיה, היו הקשרים בינינו ובין בני משפחתנו שם בלתי־תקינים, וה־מכתבים משם נעשו נדירים יותר ויותר. והנה באה המהפכה בשנת 1917 ואחריה מלחמת האחים בין הכוחות האדומים והלבנים. מכתבים מרוסיה פסקו לגמרי להגיע לארצות־הברית והיינו מנותקים לחלוטין מבני־משפחתנו שם במשך שנתיים רצופות.

כניסת ארצות הברית למלחמה

ביוני, שנת 1917 סיימתי את בית־הספר התיכון הנקרא "בלטימור סיטי קולג'", וכשהחזקתי את התעודה בידי, אמר לי אבי: "עתה המכללות בארץ זו פתוחות לפניך ואתה רשאי לבחור לך במקצוע הרצוי לך." אולם טרם הספקתי לעשות את ההכנות הדרושות להירשם במכללה, נכנסה ארצות־הברית למלחמת העולם והגיוס החל לאיים עלי. למעשה, הביא לי שוטר שאלון גיוס הביתה שצריך הייתי למלא ולהחזירו למשרד הגיוס האזורי.

טעות שנפלה

במלאי את שאלון הגיוס, על השאלה: "האם יש לך הנירות הראשונים המעידים על הבעת־רצון להיות אזרח אמריקאי?" עניתי "כן". ועל השאלה: "האם אתה דורש פטור מן הצבא מפני שאינך אזרח אמריקאי"? גם־כן עניתי "כן". על יסוד התשובות האלה שנתתי בשאלון, מויינתי בסוג החמישי שהיה האחרון לגיוס. אולם עד מהרה נוכחתי לדעת כי נפלה טעות במיוני. בקוראי את העיתון היומי יום אחד, משכה את תשומת לבי ההודעה דלקמן: "כל מי שקיבל את הנירות הראשונים, דינו כדין אזרח לגבי גיוס ואינו יכול לתבוע פטור על יסוד היותו זר."

הואיל וידעתי שהטעות תתוקן ואני עלול להיקרא לצבא בכל יום, לא נרשמתי במכללה כפי שתיכננתי. המשכתי ללמד בת"ת כבשנה הקודמת ולהיות פעיל בעבודה ציונית ועברית.

בעצתו של אבי, קניתי לי כינור, באשר פסנתר היה יקר יותר מדי, והתחלתי לקחת שעורים לכינור ממורה פרטי.

בגלל אבי חרדתי מפני היום שיביא לי הודעה ממשרד הגיוס, וכל יום שידיעה כזו לא הגיעה, הודיתי בלבי להשגחה בעד עוד יום שקט ורגוע.

והנה דווקא בראש חודש אדר אשר בכניסתו מרבים בשמחה, באה הידיעה כי הועברתי מסוג ה' לסוג א' וכי עלי להופיע לפני ועד הגיוס הבלטימורי שבוע אחד אחרי חג הפסח.

אבי, כיהודי המאמין כי "כל מה דעביד רחמנא לטב עביד", קיבל את החדשה ביותר עוז משפיללתי. בלי אומר ובלי דברים קיבל את החדשה, מלבד שתי מלים אלו: "ה' ירחם".

בכדי לא לצערני, נמנע אבי מלדבר על הפרידה הצפויה, כאדם הנזהר שלא לחטט במקום פצע טרי, והשתדל להיראות כעז וחזק. אולם אני הבחנתי בתמורה שחלה בנוהלו ובשיגרתו היום־יומית. יותר זמן בילה כעת בלימוד גמרא שלדעתי שימש בשבילו תבסים * המשכיח את הצרות, ויותר מדי האריך בתפילתו יום־יום.

חרדתי מאד מפני היום שבו אהיה מוכרח לעזוב את אבי לבדו בזמן שהיה לגמרי מנותק מבני־ביתו, ללא כל ידיעה על קיומם. הצעתי לדודה רחל, האחות השניה של אמי, שתזמין את אבי לגור בביתה ולאכול על שולחנה אחרי עזבי, בכדי שלא יהיה לבדו בדירתו. הדודה עשתה כעצתי ואבי קיבל את ההזמנה, בעיקר כדי להרגיעני.

לסוף בא יום הפרידה. כל המשפחה באה לתחנת ההרכבת ללוותני. אני לא הנחתי לידו של אבי עד שנהג הרכבת הכריז: "התחנה הבאה — מחנה מיד". "זה יהיה סוף המסלול שלי", אמרתי. (בזה הבעתי את תקוותי שלא ישלחו אותי לחוץ לארץ.) "הלואי, רבונו של עולם", ענה אבי אחרי.

דבריו האחרונים של אבי לפני היפרדנו היו: "היה לאיש, ואל תדאג לי, בני. יש בי כוח ואמונה בשם יתברך כי לא יאונה לך כל רע ועוד נזכה לראות את כל בני משפחתנו יחד בשלום."

* תבסים = דבר מבסם (Intoxicant).

בצבא האמריקאי

ביום השלישי אחרי בואי ל"מחנה מיד", היתה לי הפתעה משמחת. בדקו ומצאו כי אני קצר־ראות ובלתי מתאים לשירות מחוץ־לארץ. הגבילו את שירותי הצבאי לשירות פנימי גרידא וקבעו את תפקידי בתור לבלר המשטרה הצבאית במחנה "מיד". בתפקיד זה היתה לי האפשרות להישאר במחנה, כנסיעת שעה מבלטימור, עד סוף המלחמה. כשמוע אבי את החדשה הזאת, אמר כי השכינה כביכול דיברה מתוך גרוני כשאמרתי בתחנת־הרכבת בשעת הפרידה כי "מחנה מיד הוא סוף המסלול שלי". בשבת חגג את המאורע המשמח הזה בעברו לפני התבה ובהגשת משקה ועוגה לקידוש.

בכל יום ראשון לשבוע יכול היה אבי לבוא לבקרני במחנה משש עד שמונה בערב, ופעם בחודש קיבלתי רשות לבקר את העיר ולבלות עם משפחתי יממה שלימה.

בכל פעם שאבי בא לבקרני, לקחתי אותו אל מועדון החיילים היהודים, שהוקם על ידי ה"ג'ואיש וולפייר בארד" * הלאומי, ושם שוחחנו בשבתנו על כורסות נוחות. אבי אהב את בית המועדון ולא פעם העיר כי בצבא הרוסי שהוא שירת בו לא עלה בדמיונו של מישהו כי דבר כזה בגדר האפשרות הוא.

פעם, בזמן ביקורי בבלטימור, שאלתי את אבי מדוע לא פתח "חדר" פרטי כפי שתיכנן. הוא סיפר לי כי עורכים כעת מגבית בעיר, בראשות הרב שוואַרץ, רב בית־הכנסת שלו, לשם ייסוד ישיבה קטנה אשר שם יקבלו הילדים חינוך דתי וחילוני גם יחד. הרב שוואַרץ ביקש מאבי לעזור לו במגבית על ידי ראיון אנשים שונים לשם קבלת עזרתם. אגב, הציע הרב לאבי להיות אחד המורים לאחר שהישיבה תיפתח. לכן לא ראה אבי לנחוץ להתאמץ כעת בסידור בית־ספר פרטי. במקום זה הקדיש את כל זמנו למבצע החדש, שהוא ייסוד הישיבה הקטנה, "פורוקיאל סקול" בלע"ז. העבודה הזאת העסיקה אותו במשך רוב שעות היום והערב. שמחתי לראות את אבי עסוק, כי העבודה הזאת עזרה לו במקצת להסיח את דעתו מדאגותיו הפרטיות.

* ועד לטובת החייל היהודי.

ביום ראשון אחד, כשבא לבקרני במחנה, בישר אותי אבי כי הישיבה כבר נפתחה. עד שייבנה בית מיוחד בשביל הישיבה, שכרו בית פרטי, והלימודים כבר התחילו. אבי שזכה להיות המורה הראשון בישיבה הזאת לימד שם ארבע שעות ליום ונהנה מעבודתו.

התלמידים, רובם ככולם, באו מבתים אשר שפת יידיש היתה שלטת בהם ולכן לא היתה בעיית הלשון קיימת כאן בשבילו. הרב שוואַרץ, יושב־ראש ועד־החינוך של הישיבה מידידיו המובהקים של אבי היה. אבי היה אחראי בעבודתו רק לו, ולא לכל קטלי קניא, כפי שהיה המצב בבית־ספרו הפרטי. לכן שמח אבי בגורלו והרגיש את עצמו בטוב בסביבת הישיבה.

פעם, כשביקר אותי אבי במחנה, ביקש חייל אחד מנין לתפילת מנחה כי אותו יום, יום־השנה של אביו היה והוא רצה לומר "קדיש". לאחר שאסף את המנין, שאל אם יש בחדר מי שיוכל לעבור לפני התבה. אבי התנדב והינה את השומעים בתפילה עריבה ולבבית. שוב בירך אבי את ארץ החופש המשמשת מקלט לפליטי ארץ התופת אשר ברחו משם והנותנת להם את האפשרות לשמור על דתם ועל אורח חייהם.

ביום אחר, כשביקר אותי אבי במחנה, הצבעתי על דגל עברי מפואר שעמד זקוף על גג המועדון היהודי בין שאר דגלי המעצמות המאוחדות. הדבר הזה, אמרתי, אופשר על ידי ייסוד גדוד עברי בצבא הבריטי, ומפני זה נחשב עם היהודים כאחת המעצמות המאוחדות במלחמה. אבי עמד הכן לפני הדגל, ומתוך גאוה והנאה שאל איפה השגנו את הדגל. סיפרתי לו כי ישנה אגודת נשים יהודיות בעיר העוזרות לחייל היהודי. בכל יום ראשון מביאות הנשים האלה סיגריות, ממתקים, עוגות ודברים אחרים הנחוצים לחיילים היהודים במחנה. ביקשנו מהן להביא לנו דגל עברי, וזהו.

"מי יודע?", אמר אבא, "אולי בבוא הנצחון למעצמות המאוחדות, תקויים הצהרת בלפור, והדגל העברי בע"ה עוד יתפוש מקום שווה בין דגלי יתר העמים."

בשבוע הבא, כשבא אבי למחנה, מצא אותי עומד בתוך קבוצת חיילים

יהודיים על הרחבה שלפני המועדון. שאל אותי מדוע איננו נכנסים למועדון פנימה. הצבעתי על גג המועדון והראיתי לאבי כי נפקד מקום הדגל העברי.

"ואיך קרה הדבר הזה?" שאל אבי.

סיפרתי לו כי יושב־ראש הועד של ה"ג'ואיש וולפייר בארד" בבלטימור הוא הרבי רוזנוי הרפורמי, שונא־ציון ידוע. כשנודע לרבי רוזנוי זה כי הוקיעו דגל עברי בין יתר הדגלים של המעצמות המאוחדות, נתן פקודה על ידי הטלפון למנהל המועדון היהודי לסלק את הדגל. נגד מעשה זה, הכרזנו אנחנו, החיילים היהודים, שביתה, שלא להיכנס לבית המועדון פנימה עד שהדגל העברי יוחזר למקומו. מאז נמצא המועדון לחיילים ה־יהודיים ריק מאדם, פרט לגויים אחדים ושניים—שלושה יהודים בונדאים.

"יישר כוחכם", אמר אבי, "דור דור ולוחמיו."

באותו שבוע, כתבתי, כפי שהוטל עלי על ידי יתר השובתים — חברי, מכתב אל מר ישראל ברוידי, מזכיר ההסתדרות הציונית, שגר בבלטימור. במכתב הגשתי תלונה בשם החיילים היהודיים במחנה "מיד" על מעשה העוול והעלבון שנעשה על ידי הרבי רוזנוי נגד החיילים היהודים והדגל היהודי. מר ברוידי הדפיס בעיתון היהודי־האנגלי המקומי מאמר האשמה שגרם להתקוממות ציבורית עצומה נגד הרבי רוזנוי.

יום אחד מצאנו על לוח המודיעין מודעה כי הרבי רוזנוי בכבודו ובעצמו יהיה אורח המועדון בערב, וכל החיילים היהודיים מוזמנים לבוא.

אחרי ארוחת הערב, באותו יום, כינסנו אנחנו, חברי הועד המבצע את כל החיילים היהודיים מחוץ לחדר האוכל וערכנו אסיפה מהירה. החלטנו לבוא ולשמוע מה בפי הרבי רוזנוי.

רבי רוזנוי דיבר ארוכות, כמיטב כשרון הנאום שלו, והשתדל לשכנע אותנו כי היהודים בכל העולם מהווים רק כת דתית ולא לאום. לכן אין

לנו, היהודים זכות לא לארץ יהודית ולא לדגל יהודי. הקשבנו לדבריו מבלי להפריע, אולם כשגמר, עמדנו כולנו כאיש אחד ושרנו את "התקוה". הרבי ירד מעל הבימה חפוי ראש ועזב את החדר בחיפזון.

כעבור ימים אחדים, הוחזר הדגל העברי למקומו.

כשסיפרתי את המעשה הזה לאבי ביום ביקורו שלאחרי זה, אמר מתוך התפעלות והתרגשות עמוקה: "לא אלמן ישראל. בעת שבמקום אחד קמים עלינו לכלותנו, מקים לנו הקב"ה מקלט במקום אחר בכדי לקיים את המאמר: 'נצח ישראל לא ישקר'."

היום השחור בשבילי במשך שירותי בצבא האמריקאי היה היום שבו קראתי בעיתון כי בעיר פרוסקורוב התחוללו פרעות וביום שבת אחד נרצחו ארבעת אלפים יהודים. אלה היו ימי מלחמת אחים באוקראינה בין האדומים והלבנים, והפרעות נערכו על ידי חיילי הגנרל פטליורה, אחרי שכבש את העיר מידי "האדומים"*. כשראיתי את החדשה הזאת, חשכו עיני ורצון עז תקפני לעמוד בצד אבי ולתומכו בשעה איומה זאת.

ידעתי כי אי־אפשר יהיה לי להשיג רשיון יציאה מן המחנה על רגל אחת, ומכיון, שבתור חבר המשטרה הצבאית של המחנה, היו נהירים לי כל המוצאות הנסתרים, יצאתי מן המחנה בלי רשות. כשהגעתי לכביש עליתי על המכונית הראשונה שהכניסה אותי ונסעתי העירה.

מצאתי את אבי שרוי בצער ובפחד, אבל שמח לראותי. ברגעים הראשונים ספק את כפיו ובכה, אולם, בשומעו גם אותי פורץ בבכי, התאושש ופתח בדברי ניחומים. "סוף־סוף", אמר, "הרי לא ידוע לנו מי הם הקרבנות. ודאי יש להתאבל על הקדושים שנרצחו, אבל למה נניח שגם שלנו ביניהם? נקווה לאל שהם בין הניצולים."

בשובי למחנה, נקראתי למשרד מפקד גדוד המשטרה הצבאית. "הנך נאשם", אמר המפקד, "בעזיבת המחנה בלי רשיון, והעונש, כפי שודאי ידוע

* הבולשביקים או הקומוניסטים הרוסיים.

לך, יכול להיות קשה." סיפרתי לו את אשר קרה, והוא הקשיב לסיפורי באהדה. אחרי שקרא את החדשה בעיתון שהראיתי לו על דבר הפרעות בעירי, התרכך, ולאות השתתפותו בצערי, אמר: "נשכח את כל הענין."

כעבור ימים אחדים, הודפסה בעיתונים היהודיים רשימת הקרבנות בפרעות פרוסקורוב, ושמות בני־משפחתנו נפקדו בה. צדק אבי בהנחתו.

המלחמה נגמרה, ואני הייתי בין האחרונים להשתחררות כי גדוד המשטרה הצבאית צריך היה להישאר ולשמור על המחנה עד תום כל החיילות האמריקאים לחזור מן ההזיתות בחוץ לארץ. לסוף שבתי גם אני הביתה במאי שנת 1919 לשמחת אבי וכל בני המשפחה.

פרק כ"ג: איחוד המשפחה

נישואי

אחרי ששבתי מן הצבא, לא היה קשה בשבילי לקבל בחזרה את משרתי בת"ת. אבי ואנכי השגנו לעצמנו חדר עם מזונות בבית חזן אשר אשתו קיימה מסעדה ביתית כשרה והיינו שבעי רצון מן ההסדר הזה.

מאמי ומאחי לא קיבלנו כל ידיעה. האיזור שבו חיו, מפני המאבק המתמיד בין חיילות פטליורה ובין הבולשביקים, היה מנותק לגמרי מכל העולם ולא נתקבלו כל מכתבים משם. אולם מאזורים אחרים ברוסיה, אשר שם השתלט השלטון הבולשביסטי, התחילו להתקבל מכתבים תכופות.

יום אחד קיבלתי גם אני, להפתעתי ולשמחתי, מכתב ממנז'וריה. המכתב היה מהילדה שבה התאהבתי עוד בימי ילדותי, ולפני עזבי את רוסיה, הבטחנו אחד לשני להיפגש בעולם החדש ולהתחתן.

אחרי פרוץ המלחמה, עזבה את פרוסקורוב ונסעה לסיביריה אל אחיה וחברי, אשר, שברח שמה בימי המהפכה הבולשביסטית. בזמן הראשון, בהיותה עוד בפרוסקורוב, התכתבנו, אבל מימי פרוץ המלחמה ועד סופה לא שמענו אחד מן השני כי הדואר בין רוסיה וארצות־הברית היה מנותק. הואיל וכתובתי האחרונה לא היתה ידועה לה, שלחה את המכתב לאחיותיה בפילדלפיה, והן העבירו אותו אלי לבלטימור.

במכתב הזה סיפרה לי גיסיה כי היא עזבה את פרוסקורוב לפני חמש שנים ונסעה אל אחיה אשר ברח לסיביריה בימי המהפכה והשתקע ב־אירקוטסק. כעת הם גרים במנז'וריה וגם הוריהם נמצאים אתם שם כבר כשתי שנים. היא סיפרה לי על הרפתקאותיה השונות שעברו עליה במשך

שבע השנים שהיינו נפרדים. היא סבלה מחסור במצרכים חיוניים, צרות ומצוקות, ואפילו עמדה לפני פלוגת ירי בתור מהפכנית ובדרך נס ניצלה ממות. היא רוצה לדעת מה שלומי ומה חדש אצלי; אם משפחתי עוד בפרוסקורוב, או כבר הגיעה לאמריקה. לסוף היא מבקשת ממני להביאה אלי ולשים קץ לפרידתנו.

באותו ערב הזמנתי את אבי לצאת לטייל אתי סביב הבריכה בגן הסמוך. בשעת טיולנו סיפרתי לו על המכתב שקיבלתי. הזכרתי לו את שלוש מאות הדולרים שצברתי בצבא מן ההענקות המיוחדות שקיבלתי לטובת אמי. "עכשיו", אמרתי, "אם יש לנו די כסף כדי להביא את אמי ואת אחי לאמריקה בבוא ההזדמנות, מלבד הסכום שצברתי, הייתי רוצה לשלוח לגיסיה את הוצאות הדרך ולהביאה אלי."

על זה ענה לי אבי כדברים האלה: "אמנם, ציפיתי כי תיכנס כעת למכללה ותתחיל שם את לימודיך, אולם אינך עוד ילד. הנך כבר בן עשרים וארבע שנים ורשאי לעשות כרצונך. יש לנו די כסף להוצאות הדרך בשביל אמך ואחיך, מלבד הסכום שצברת בצבא, ואם רצונך להביא את אהובתך ולהינשא לה, הרי ברכתי נתונה לך."

כעבור חודש ימים פגשתי את גיסיה בנמל ניו־יורק. אחרי שבילינו יומיים בפילדלפיה אצל שתי אחיותיה, הבאתי אותה לבלטימור.

החופה נערכה בבית הדודה סימה בנוכחות כל המשפחה, והסבה גנדיל בכלל. ואם כי כל העיניים נתמלאו דמעות, והלבבות נתכווצו מכאב על היפקד מקום היקרים לנו בשמחתנו זו, הכל השתדלו להתאושש כי מצוה היא לשמח את החתן ואת הכלה. אבי נדר נדר לחוג את החתונה שנית בבוא יתר משפחתנו לאמריקה.

אחרי החתונה רצינו לשכור דירה, שתוכל להכיל אותי, את אשתי ואת אבי, אך אבי התנגד לכך באומרו כי אינו רוצה להפריע לפרטיות הנחוצה לזוג חדש, וגם הוא בעצמו מעדיף להישאר בחדרו וליהנות מפרטיותו.

בוא אמי ואחי לאמריקה

בימים ההם החלו ה"לאנדסמאנשאפטן" באמריקה במפעל השליחים. יוצאי כל עיר ועיר ברוסיה הסתדרו לשם איתור והבאת משפחותיהם שנשארו מעבר לים לאמריקה. לתכלית זו שלחו אדם מתאים לעירם ברוסיה, שיאתר את המשפחות שנשארו שם ויסדר את נסיעתם לאמריקה.

השליחים האלה ראויים להיזכר בדברי ימי ישראל בעד עוז נפשם ומסירותם לאחיהם היהודים. בסיוריהם בארץ הפרעות והדמים, בכדי להציל נפשות ולאחד משפחות יהודיות, סיכנו ואפילו איבדו לפעמים את חייהם. אחד השליחים האלה שבמשך עבודתו זאת נרצח על ידי הפורעים היה המזרחן המפורסם, פרופיסור ישראל פרידלנדר.

גם יוצאי קופיל הנמצאים באמריקה בחרו בשליח כזה. הואיל והשליח היה אחיו של הדוד יוסי, הבטיח לאבי לסור גם לפרוסקורוב ולהשתדל למצוא גם את משפחתנו.

כעבור כחודש ימים, קיבלנו מברק מן השליח כי מצא את אמי ואת אַחַי וכי סידר כבר את נסיעתם. אולם בגלל אחי החרש, הוכרח לסדר את נסיעתם דרך מונטריאל, קנדה, כי חוקי ההגירה שמה היו יותר קלים. לשמחתנו לא היה כל גבול.

אחרי ראש־השנה קיבלנו ידיעה מאחות אבי במונטריאל כי האורחים כבר הגיעו במצב בריאות טוב וכי הם עצורים בבית המהגרים. אחד מאתנו, שהוא אזרח אמריקאי, צריך לבוא, לתת ערובה של עשרת אלפים דולר בעד אחי החרש שלא יפול למשא על הקהילה, ולקבל רשיון להעבירו את הגבול לארצות־הברית. הואיל ואני נעשיתי אזרח אמריקאי באופן אוטומטי בהיותי בצבא, נסעתי אני לקנדה להביא משם את אמי ואת אַחַי.

הגעתי למונטריאל בערב יום־הכפורים. את אמי הוציאו אלי מיד ואת אַחַי ראיתי ודיברתי אליהם דרך הסבכה. אַחַי קינאו בי ובאמי שיכולנו להתחבק ולהתנשק, בעת שלהם יכולתי רק להושיט יד דרך הסדק בין

מוטות הברזל. את אור פניהם שקרנו משמחה לעולם לא אשכח. את אחי גדליה עזבתי כשהיה בן עשר, ועכשיו נראה להיות בחור בהלכה, כבן שמונה־עשרה.

הסברתי לו, והוא מסר לאחי מיכל כי את אִמנו אני לוקח אתי כדי שתוכל ללכת אל בית־הכנסת ביום הכפורים, ואילו הם צריכים להישאר כלואים עוד כיומיים עד שיסודר שחרורם.

הבאתי את אמי לבית דודתי. שם התרחצה, החליפה את בגדיה והת־כוננה ללכת לבית־הכנסת לתפילת "כל־נדרי".

בשובנו מבית־הכנסת, אחרי תפילת "כל־נדרי", התאספו כל בני־משפחתנו הגרים במונטריאל בבית דודתי לפגוש את אמי.

לפי בקשות בני־המשפחה, החלה אמי לספר על כל הפורענויות שעברו עליה ועל ילדיה במשך שבע השנים האחרונות. בייחוד התעכבה על הפרעות בפרוסקורוב. וכן היה הדבר:

באותה שבת בבוקר, הלך אחי גדליה להתפלל בבית־הכנסת. כשיצא מן הבית, שמע צעקות ויללות מחרידות מגיעות מן החצר הסמוכה. סר שמה וראה גופות אנשים סרוחים על הארץ ומתבוססים בדמם. חזר מיד במרוצה הביתה, הגיף את הדלת החיצונית ואת תריסי החלונות וסיפר לאמא את אשר ראה. הבינו כי חיילות פטליורה עורכים טבח ביהודים כמו שעשו בערים אחרות. עלו לעליית הגג והתחבאו בין הכלים.

כעבור רגעים מיספר, שמעו קול דפיקות בדלת וקריאות: "פיתחו את הדלת, יהודים נבזים!" אמי ואַחי עצרו את נשימתם. פתאום שמעו את קול המשרתת הגויה של המשפחה הגרה בבית הסמוך: "למה תדפקו בדלת? הבית ריק כי בעלי־הבתים עזבו אותו לפני שבוע. הנכם רק מבזבזים את זמנכם." החיילים עזבו את הבית, וכן ניצלו אמי ואַחי ממוות. הנה כי כן שילמה הגויה המשרתת לאמי בעד כל החסדים שגמלה אתה.

שלושה ימים ושלושה לילות התחבאו אמי ואַחַי בעלייה עד ש־המשרתת הגויה דפקה בדלת ואמרה כי כבר עברה הסכנה וכי הם יכולים לצאת ממחבואם.

כאשר יצאו אמי ואַחַי מן הבית, מצאו כי החיילות של פטליורה כבר עזבו את העיר, ודממת מוות שררה בכל חוצות הכרך. הנשים התהלכו ברחובות העיר כסהרוריות, סופקות כפיים ומיבבות, והגברים עוסקים באסיפת הגוויות ובחפירת קבר קיבוצי בעד ארבעת אלפי הקדושים.

בעת שאמי סיפרה את הדברים האלה, בכו בני־המשפחה השומעים והתענו יותר מבכל יום־כפורים קודם.

ביום שלאחרי יום־הכפורים, הלכתי אל משרד הנציב האמריקאי והגש־תי את כל המיסמכים שלי. אחרי שגמר לעיין במיסמכים, אמר לי כי שתי עובדות עשו רושם עליו: ראשית, ששירתי בצבא האמריקאי, ושנית, שנרשמתי בתור תלמיד במכללת ז'ון הופקינס בבלטימור, כי גם הוא היה ממסיימי אותה המכללה. ציוה להביא את אמי ואת שני אַחַי.

כשעמדנו ארבעתנו לפני הנציב, פנה אלי ואמר: "עליך להוכיח שני דברים: ראשית, שאחיך בעל מקצוע ומוכשר להתפרנס בלי סיוע מאחרים, ושנית, שהוא בר־שכל, כי הלא אי־אפשר לי לדבר אליו ולעמוד על טיב שכלו..."

אמרתי לנציב כי בדבר הראשון הוא יכול להיווכח בנקל. אם אחי יוקח אל סדנת צורף, הוא ידגים את מיומנותו בעבודתו. ואשר ליושר שכלו, יכולתו לקרוא ולכתוב יידיש צריכה לפי דעתי לשמש הוכחה מספיקה לכך.

ברגע זה התערב אחי גדליה ואמר לי: "שאל את הנציב אם הוא יודע לשחק שח־מט. ואם כן, מיכל ישחק אתו ויוכיח לו את שכלו הטוב." הנציב קלרק אמר כי ישמח לשחק שח־מט עם אחי. צלצל בפעמון ונכנס הלבלר מן החדר הסמוך. ביקש הנציב מן הלבלר להביא לו משחק שח־מט

ולהפסיק את כל הראיונות לחצי שעה. לאחר ששיחקו הנציב ואחי דקות אחדות, פנה אחי מיכל אלינו ושאל אם אנחנו מיעצים לו לזכות במשחק. הניעותי את ראשי לאות הסכמה. כעבור רבע שעה, זכה אחי במשחק והנציב קלרק אמר: "איני צריך להוכחות נוספות כי בר־שכל הוא." ביקש להגיש לו את בקשתו של אחי לרשיון הכניסה לארה"ב והטביע את חותמו עליו.

לא אנסה אפילו לתאר את פגישת אמי ואַחַי עם שאר בני המשפחה, ובייחוד, פגישת אמי עם אבי, עם בת־יחידתה ועם נכדתה הראשונה, עם אֵמה הזקנה ושתי אחיותיה, כי במקרים כאלה, תחסרנה מלים וכל המוסיף גורע.

אולם את ה"שמחת־תורה" ההוא לעולם לא אשכח, זה היה בשבילנו חג משולש. ראשית, שמחת־תורה כמשמעו; שנית, יום של שמחה בגלל איחוד המשפחה; ושלישית, לכבוד הנשואין שלי, כפי שאמר אבי: "ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה ונתן לי את האפשרות לקיים את נדרי שנדרתי ביום נישואי בני מאיר. היום, בשמחת־תורה זה, נחוג כולנו יחד את חתונתו כהלכה."

פרק כ"ד: היאחזות אבי בעולם החדש

ביתו ומשפחתו

אחרי כל הדאגות והיסורים שעברו על אבי במשך שש שנות פרידתו מבני־ביתו שנשארו ברוסיה, פלא הוא שלא נשברה רוחו לגמרי. הוא חי באמונתו כי השם יתברך ישיב אליו את מחמלי נפשו. והנה בא היום המצופה שבני־ביתו, אחרי שכבר היו בצל המוות, שבו אליו. נתמלא אבי כוח עלומים, כאילו חידש ה' את ימיו כקדם.

ביתו בעולם החדש היה המשך לביתו מעבר לים. נוסף לנוחות האמריקנית הפיסית, השתררה בו אותה האוירה, ספוגת המסורת היהודית, שהיתה שורה בביתו ברוסיה.

קול אבי החומד שירה שוב התחיל מהדהד בכל פינות הבית, כדבר המשורר: "קול רנה וישועה באהלי צדיקים." ואמי שוב התחילה להיות "צופיה הליכות ביתה" כמלפנים ולמלא אותו אהבה אימהית, שמחה ותמימות.

בשבתות ובמועדים שוב ישבו כל בני־המשפחה מסביב לשולחן ופצחו פה בשירה ובזמרה. שוב נשמעו זמירות הסב, ר' שמואל חזן מקופיל, מושרות על ידי יוצאי חלציו במדינת קולומבוס. שוב נשמעו דברי־תורה ושיחות־חולין בין בעל הבית, בני־ביתו והאורח לשבת.

מלאכי השלום כנראה מצאו את דרכם למקדש מעט זה גם בעולם החדש, והנשמה היתרה גם היא לא חסרה. ביתו של ר' זוסיא כהן נתמלא קדושה ושמחה כמאז, נעשה מרכז לבני־משפחתו ובית־ועד לחכמים.

נחת בנים

זמן קצר אחרי בוא אמי ואחֶי מרוסיה, עברה אחותי הבכירה, פרידה, עם משפחתה ממדינת אלאבאמא והשתקעה גם היא בבלטימור. בעלה המהנדס, שניסה את מזלו במסחר באלאבאמא שנים אחדות ולא הצליח, חזר למקצוע שלו וקיבל משׂרת מהנדס אזרחי. התמורה הזאת החזירה לו את יוקרתו ובטחונו. היו לאחותי שלוש בנות יפות תואר שהיו בשביל אבא ואמא תאוה לעיניים.

אנכי, אחרי שנולדו לי בן ובת, לא הספיקה לי עוד משכורתי, בתור מורה עברי בת"ת העירוני לפרנס את משפחתי המוגדלת. לכן עברתי עם בני־ביתי לפילדלפיה אשר שם קיבלתי משׂרת מנהל של בית־ספר עברי. הגשמתי את חלומי להקים בית עברי, ועד שילדי התחילו לבקר בית־ספר עממי, דיברו רק עברית. בכל פעם שבאתי עם בני־ביתי לבקר את משפחתי בבלטימור, ואבי שמע את ילדי מדברים עברית בשטף, לא היה גבול לשמחתו.

אני המשכתי את לימודי הכלליים והיהודיים בפילדלפיה. סיימתי את המחלקה לחינוך באוניברסיטת "טמפל", וכעבור כמה שנים אחרי זה, קיבלתי תואר של דוקטור לפילוסופיה בשפות שמיות במכללת "דרופסי".

יום גדול בחיי אבי היה יום סיימי את מכללת "דרופסי". כששבנו הביתה אחרי הסיום, הזכיר אותי כי בהיותי ילד, לקח אותי פעם אל בית הרב, ר' עוזר רבין, מרא דאתרא של פרוסקורוב, והציג אותי לפני בנו של הרב, ישראל־אברהם שלמד שפות שמיות בשוויצריה ועמד לקבל תואר דוקטור לפילוסופיה. מלבד היות ישראל־אברהם רבין איש מלומד, היה גם איש מידות, בעל מזג נעים ומעורב עם הבריות. ד"ר רבין דיבר אתי עברית והילל אותי על שטף דיבורי. אחרי שעזבנו אותו, אמר לי אבי: "מאירל, בני, תקוותי הנמרצה היא שתלך בעקבות אדם שכזה." וכעת, בהחזיקי את תעודתי בידי, אמר: "אני נותן שבח לאל כי חלומי נתקיים."

מיכל, אחי החרש מצא לו עבודת צורף בבית־חרושת לתכשיטים

והתפרנס בכבוד. אם כי נמצאו בחורות שרצו להינשא לו, למרות מומו, הוא סירב להינשא לאשה נורמלית, פן, בגלל מומו, יהיה לה רגש של עדיפות עליו ותזלזל בכבודו. לכן נשא אשה אשר כמוהו איבדה את חוש שמיעתה בהיותה ילדה קטנה. במשך הזמן נתברכו בשלושה בנים ובת אחת, ילדים נורמליים וחביבים. אבי ואמי, שתמיד דאגו לעתידו של אחי מיכל, שבעו עתה נחת בראותם אותו חי עם משפחתו חיים תקינים וטובים.

גדליה אחי התחתן עם חברה באגודת "צעירי־ציון" שלו, ילדה חיננית ומחוננת, חנה בת ר' שמואל שוחט, ידידו של אבי. שניהם ניהלו בית יהודי לדוגמה וחינכו את שלושת בניהם ברוח היהדות והלאומיות. כל שלושת הבנים קיבלו את חינוכם העברי היסודי בבית־ספר עברי שלם. אחרי־כן ביקרו בית־ספר תיכון עברי, ולבסוף סיימו מדרשה עברית. לאחר כמה שנים קיבלו שלושתם תארים של ד"ר לפילוסופיה במקצועות שונים.

רוב הנכדים של הורי השתייכו ל"הבונים", הסתדרות נוער ציוני המנוהל על ידי הסתדרות "פועלי־ציון". את הקיצים בילו במחנות "הבונים" ושם ספגו אל תוכם אהבה ומסירות לארץ האבות.

אחרי מות אחותו של אבי במונטריאל, השאירה ילד כבן שמונה. בעלה שנתאלמן, הדוד שכטר פנה אל אבי בבקשה לקחת את הילד, שמואליק, תחת כנפו ולחנכו ברוח היהדות. אבי ואמי קיבלו את שמואליק בשמחה ואימצו אותו כבן. שמואליק ביקר בישיבה הקטנה אשר בה לימד אבי. כשסיים את הישיבה הקטנה, שלח אותו אבי אל ישיבת רבי יצחק אלחנן בניו־יורק. שם קיבל סמיכה ואחר־כך נסע לישיבת "מיר" בליטא להשתלם בתלמוד ובנושאי כליו. כיום הרב שמואל שכטר חי בירושלים ומנהל בית־ספר לבנות.

הסדר המשפחתי

אם כי אני ומשפחתי חיינו את רוב ימינו מחוץ לבלטימור, באנו לבלות את חג הפסח בכל שנה בבית אבא, והסדר המשפחתי היה חוויה שלה ציפינו כולנו, הקטנים והגדולים, במשך כל ימות השנה.

מלך בשר ודם, או מלך אביון לא יכול להשתוות אל אבי בליל הסדר, כאשר מלך עליון אצל עליו מהדרו, ושכינתו היתה מרחפת, עליו, בשבתו בתוך בניו ובני־בניו. ידיעתו של אבי כי יוצאי חלציו עוסקים בתורה והולכים בעקבות המסורת והלאומיות היהודיות השביעה את רצונו לאין ערוך. העובדה שבניו חברים למפלגת "פועלי־ציון" ושנכדיו שייכים להס־תדרות "הבונים" גרמה לו שמחה נוספת והרגשה כאילו יש המשך והת־גשמות לחלומותיו שחלם כל ימי חייו. שרנו את ההגדה בצוותא וקולותינו פרצו החוצה ומילאו את כל הרחוב. היינו מספרים ביציאת מצרים ורוסיה כל אותו הלילה. בסוף ההגדה, אחרי "לשנה הבאה בירושלים", היינו יוצאים בריקוד "הורה" שהילדים למדו במחנה "הבונים". הסדרים האלה בבית־סבא, בלי ספק, יישארו בזכרונם של הנכדים כל ימי חייהם.

הפגישות על שפת הים

גם בימות הקיץ היו כל בני משפחתנו מתכנסים לבלות את ימי חופשתם ביחד עם הורינו בקייטנה שעל שפת הים.

פעם, כשאבי ואמי ביקרו אותנו בפילדלפיה בימי הקיץ, נסענו כולנו יחד לווילדבוד שעל חוף הים האטלנטי, אשר שם צריכים היינו להיפגש עם שאר בני משפחתנו מבלטימור ולבלות ביחד אתם את ימי חופשתנו.

כשהגענו לווילדבוד, הלכתי עם אבי למצוא דירה לכל המשפחה. עברנו על בית שעל פניו עמד שלט המכריז: "דירה בת שלושה חדרים להשכיר." ראינו אנשים יושבים על המרפסת. עלינו ושאלנו על דבר הדירה.

הסתכלו בעלי הבתים באבי ובזקנו ואמרו: "איננו משכירים את הדירה ליהודים." אמרתי להם: "עכשיו נתברר לי למה נולד ישו באורווה." הביטו עלי הגויים בהבעת פנים של תמיהה. המשכתי: "כנראה ש'מרים' נתגלגלה לסביבת גויים כשאחזוה חבלי לידה. התחילה לבקש מחסה בכדי ללדת, אך שום איש לא רצה להכניסה לביתו בגלל היותה יהודיה. מה עשתה האשה האומללה? נכנסה אל אורווה ושם ילדה על ערימת חשש."

הנוצרים שלחו בי מבט של בוז מהול בשנאה ואחד כיבדני בכנוי "יהודי נבזה".

כשירדנו מעל המרפסת, שאל אותי אבי: "מה קרה? מה אמרת להם ומדוע כעסו עליך?" סיפרתי לאבי את דברי השיחה שנפלה בינינו. אז פרץ אבי בצחוק ושוב הודה לאל כי חיים אנו בארץ חופשית. "בארץ מולדתנו", אמר, "היו מרביצים בך כדבעי בעד תשובה שכזו." כעבור כמה דקות, הוסיף: "בכל זאת, לא חסרים, כנראה, גם פה בארץ החופש שונאי ישראל."

אבי אהב לשחות, ותענוג היה לראות איך הוא מתחרה עם בניו ועם בני־בניו בשחייה. פעם, כששחינו יחד בתוך חברת אנשים ונשים, אמר: "היודע אתה כי עוברים אנו על מאמר חז"ל: 'אל תרבה שחייה עם אשה'?" בימים ההם כשנמצא בחברת ילדיו, היתה דעתו של אבי זחוחה עליו והרגיש את עצמו כדג במים ממש.

אבא ואמא אהבו לשחק עם הנכדים והנכדות הקטנים. ביחד אתם בנו בתים, מגדלים, בריכות וגשרים בחול, ואבא קרא למעשי ידיהם בשמות. "זה", אמר, "הכותל המערבי, וזה מגדל דוד. הבריכה הזאת היא ים המלח, וכדומה..." כשאחד מנכדיו חפר חור עמוק בחול עד שנראו מים בתחתיתו, אמר אבי: "וזאת היא הבאר שחפר אברהם אבינו בבאר־שבע."

בערבים, אחרי שהשכבנו את הקטנים לישון, היינו יוצאים אל המרפסת, מתיישבים בכורסאות סביב אבא ואמא ומשוחחים. אז היה אבי כמעיין הנובע, כטוב לבו עליו, ומשמיע דברי־חכמה שכולנו שתינו בצמא. היינו שרים משירי החלוצים ואבי היה מנהל אותנו בניגוני חסידים.

בווילדבוד, בשנים ההן, שנות השלושים, היו הרבה מקומות שלא היתה בהם דריסת רגל ליהודים. למול מלוננו היה מלון, ועל פניו שלט האומר: "הכניסה אסורה ליהודים ולכלבים." שאל פעם אבי את הדוור היהודי ששירת בשכונה ההיא איך הוא יכול להיכנס ולמסור את הדואר במלון

שהכניסה בו אסורה ליהודי. אמר הדוור כי מנהלי המלון אינם יודעים כי יהודי הוא. אמר לו אבי: "אבל אתה יודע כי הנך יהודי, ולמה תבוא למקום שאינך רצוי שם?" שאל הדוור: "ומה, לפי דעתך, עלי לעשות? הלא זאת היא פרנסתי." אמר לו אבי: "אלמלי הייתי אני במקומך, לא הייתי מביא להם את הדואר. ילכו האורחים בעצמם לבית־הדואר לקבל את מכתביהם. ואם יבואו אליך בטענות, תגיד כי אתה שומר את הפקודה שעל השלט." עצת אבי מצאה חן בעיני הדוור, וימים אחדים רצופים לא הביא את הדואר למלון האקסקלוסיבי ההוא.

כשראו אורחי המלון ההוא שאין להם מכתבים, הלכו לחקור בבית־הדואר. בבואם שמה מצאו ערימה של מכתבים המיועדים להם. התלוננו בפני מנהל בית הדואר. הלה קרא לדוור ושאל אותו לפשר הדבר. אמר הדוור: "יהודי אני, ולפי השלט המוקם על פני המלון המדובר, אסור ליהודי להיכנס." המנהל הכיר בצדקת הטענה של הדוור ואמר למתאוננים: "צדק הדוור. או שתבקשו מאת מנהלת המלון לסלק את השלט, או שתהיו מאולצים לבוא לקחת את המכתבים שלכם בעצמכם." ביום המחרת נעלם השלט.

כשהילדים גדלו, התחלנו להיפגש בחופשות הקיץ באטלנטיק סיטי. בכל שנה שכרנו שלושה חדרי־מיטות אצל המורה לוין, אשר כל בני־משפחתנו היו מצטופפים בהם. הנשים בישלו במטבח משותף. אמי הביאה כלים משלה ובישלה בהם בשבילה ובשביל אבי, כדי שלא יהיו לו כל הרהורים על הכשרות.

אבי התרשם מאד מן הסביבה היהודית אשר הוטל בתוכה. במלון שלנו וסביבו, על החוף ועל הטיילת שמע את צלילי השפה האידית שנתנו לו את הרגש כי בתוך עמו הוא יושב. הוא מצא לו אפילו "קלויז" חסידי אשר הלך שמה להתפלל בכל יום, וביום השבת, בין הערביים הלך לשמוע דברי־תורה מפי הרבי ב"שלוש־סעודות".

אבי אהב לטייל על הטיילת ולהסתכל בבתי־המלון המפוארים אשר

רובם היו בידי יהודים ונהגו בהם כשרות. הוא הביט בנחת־רוח על מטוסי הכדור הפורחים באויר ואשר עליהם היו כרוזים באותיות מרובעות על בתי־מלון כשרים. "ממלכה יהודית היא זאת", אמר, "וגן־עדן התחתון."

בביתנים על הטיילת היה אבי מוצא לו תכופות יהודים, לומדי־תורה, שיכול היה לשוחח אתם בדברי־תורה. בייחוד נעמו לו הערבים.

לעתים היה יוצא עם אמי לטייל על הטיילת בכדי להראות לה את הדברים המפליאים בעיר הקסמים.

לפעמים היו אבא ואמא לוקחים אתם את הנכדים הפעוטים שלהם אל קריית הבידור. שם כיבדו את הקטנים בשעשועים שונים, כמו סחרחורות, נדנדות, מטוסים מסתובבים באויר, ונהנו לשמוע את קולות צחוקם וצהלתם.

היו גם ערבים שבילה אתנו, ילדיו הבוגרים והאורחים, שתמיד היו ביניהם גם מורים עבריים אחדים, בחדר האוכל שהיה בקומת המרתף.

לאורך התקרה והקירות של חדר האוכל נתמשכו צינורות מים ששיוו לחדר־האוכל דמות של עוגב. והשם "עוגב" לחדר הזה התאים לו מאוד מפני שלא פסקה השירה ממנו יומם וליל. בשבתנו על כוס תה מסביב לשולחן, שרנו ניגוני חסידים, שירי עם ושירי החלוצים. הנכדים המבוגרים של אבי, שלמדו את השירים האלה במחנות "הבונים", נילוו אל הגדולים, והשירה היתה אמיצה, נלהבת ומרוממת את הרוח.

כשנתחשק לנו לרקוד, וחדר האוכל היה קטן מדי בשביל כך, יצאנו אל הטיילת והמשכנו שם את השירה בלוויית ריקודים. אז היה קהל מתאסף סביבנו ומסתכל במראה המוזר והמרהיב. אבי ישב אז על הספסל, שר ומוחא־כף כעול ימים.

בשבתנו על מרפסת המלון, השתתף אבי בשיחות ובוויכוחים שנת־

גלעו תכופות בינינו. האורחים אהבו לשאול את אבי שאלות שונות בעניני היהדות, ואבי, בסבלנותו הרבה, ענה להם בפשטות וכהלכה.

פעם, פנתה אל אבי אשה בשאלה כזו: "ר' זוסיא, האם אתה מברך בכל יום ... שלא עשני אשה?" "ולמה לא?", ענה אבי בשאלה. "כי בימינו אלה", המשיכה האשה, "שווה האשה לאיש בכל דבר, ואיך יכול אדם נאור שכמותך לתת תודה שלא נוצר אשה?" על זה ענה אבי ואמר: "הגידי נא לי, גברתי, לו נוצרתי אשה, כלום אפשר היה לי ליהנות מאשתי? לכן אני מודה לאל שלא עשני אשה." התשובה הזאת, אם כי ניתנה באופן הלצתי, חסמה בעד המשכת השיחה.

עבודתו של אבי

אמנם היו מעלות טובות לישיבה הקטנה שבה לימד אבי. הוא לא היה צריך ללכת "בין הזמנים" לבקש תלמידים חדשים; לא היה אחראי ישירות להורי תלמידיו ולא היה צריך להשביע את רצון כל אחד מהם לחוד. העבודה היתה סדירה, באשר אבי צריך היה לעקוב תכנית מסויימת; חדר־הלימוד היה מרווח ומצוייד בכל המכשירים הדרושים ליצירת אוירה נוחה במובן הפיסי. אולם, לעומת כל היתרונות האלה, היו קיימים שם גם חסרונות רציניים: האוירה הרוחנית היתה דתית־קיצונית וחד־סיטרית; הלאומיות היהודית והציונות היו בלתי־רצויות בישיבה, והיתה קיימת בה אפילו התנגדות גלויה להשכנתן בבית־הספר מטעם ועד החינוך; בתכנית־הלימודים לא היה מקום ללימוד השפה העברית בתור נושא; אולם הדבר שהדאיג את אבי יותר מכל היתה העובדה שכל אחד מתלמידיו נמצא ברשותו רק שנה אחת, ואחר־כך עבר למורה אחר.

במידה ידועה היה יכול אבי להכווין את ההוראה בביתתו לפי שאיפותיו ועקרונותיו שהציב לו למטרה, על אף ההתנגדות הרשמית של מנהלת הישיבה להם. מי, למשל, היה יכול למנוע ממנו להדגיש בפני תלמידיו את ערך ארץ־ישראל המעורה בלימוד התנ"ך, הסידור וההלכה, אם רק לא השתמש במונחים הבלתי־פופולריים במוסד ההוא: לאומיות או ציונות? התנ"ך הלא נוצר בישראל וכולל את דברי ימי עם ישראל בארצו זאת.

כמו כן, רוב מנהגי החגים הלא תואמים לטבעה ולאקלימה של ארץ־ישראל. והתפילות, גם הן, ספוגות כמיהה וציפיה לשיבת ציון. ואשר ללימוד השפה העברית, הלא אפשר לגלות את מכמניה ואת סגולותיה לתלמידים אגב לימוד התנ"ך והסידור. צריך היה רק להיזהר ולא "לקרוא את הילד בשמו" על־ידי הכרזה רשמית כי הם לומדים עברית.

אולם איזה ערך יש ללימוד — הנמשך שנה אחת בודדה? ובאין המשך, עלולים התלמידים לשכוח את אשר למדו אצלו. כמו־כן, איזה ערך יש ללימוד ערכים יהודיים שאין רבים מן ההורים חיים על פיהם? או איזה טעם יש ללימוד מנהגים שאין רבים מן ההורים מקיימים בבתיהם? בדרך כלל, הבית שהתרוקן מתוכן יהודי, אפילו חלקית, לא רק שאינו עוזר, אלא גם מפריע ללימוד תורת־חיים יהודית, כי הרי לגבי הילד הם נראים כדברים בעלמא אשר אין לקבל אותם ברצינות. השאלות האלה היו מטרידות את מוחו של אבי ומדריכות את מנוחתו.

וכן, המורה, איש הרוח, בעל־החלומות והשאיפות האצילות, האידי־אליסטן והלוחם בעד האידיאלים שלו, כפי שהיה ברוסיה, בעומדו בראש "חדר מתוקן" פרטי, כאן בעולם החדש והחופשי, התחיל להרגיש את עצמו חסר־אונים. כאן הוא רק משרת הציבור ועושה "ג'וב" מסוים על פי הוראות הניתנות מלמעלה על ידי אנשים שאין להם כל הבנה בחינוך.

ואם כי תלמידיו אהבו אותו, ויצאו לו מוניטין בתור מורה מצוין, אבי בעצמו הרגיש כאילו הוא מידרדר מרמה של שאיפות אצילות לשפלה של כניעה בפני המציאות. זו היתה אכזבה בשבילו שקשה היה לו להשלים אתה, ואף־על־פי־כן המשיך לתת לתלמידיו במשך הזמן הקצר שהיה ברשותו מן הטוב והמובחר, כגודל דעתו וכמיטב כשרונותיו.

סביבתו של אבי

עיקר סביבתו של אבי היה בית־הכנסת, "שומרי משמרת הקודש" שבו התפלל. שם היה נפגש עם הרב שווארץ שכיבדהו וחיבבהו ועם תלמידי־חכמים אחרים שהיה יכול לעסוק אתם בדברי־תורה. שם מצא את בני־עירתו, יוצאי קופיל, בני גילו אשר גדל אתם ביחד ואשר זכרונות משו־

תפים היו לו אתם. גם עם רבים מבניהם, אשר את ילדיהם לימד עבשיו, היה נפגש בבית־הכנסת ההוא. אתם היה נוהג לדבר על חינוך בניהם. הוא השתדל לשכנע אותם כי על־ידי מלאם את בתיהם בתוכן יהודי ועל־ידי לכתם בעקבות אורח חיים יהודי־מסורתי היו יכולים לעזור הרבה בחינוך ילדיהם היהודים.

בבית־הכנסת השתתף גם בחוגי לומדי־תורה שונים, כמו חברה ללימוד משניות, או לומדי דף הגמרא היומי. בכלל היה מכובד ומחובב בבית־הכנסת שלו. אך גם מחוץ לכותלי בית־הכנסת רכש לו אבי ידידים טובים בין רבני העיר, "כלי הקודש", מורים עבריים, וסתם תלמידי־חכמים.

אחרי התפילה בשבת, היה מביא אתו לביתו אורחים לקידוש, ל"שלוש־סעודות", או ל"מלווה־מלכה". גם בערבי ימות החול לא היו חסרים אורחים, ואמי היתה מוכנה תמיד לקיים מצוות "הכנסת אורחים". בין ידידיו הכי־מקורבים היה ר' שמואל שוחט, המחותן שלו, הוא אבי חנה, אשת גדליה אחי. זה היה תלמיד חכם מלא וגדוש, איש עממי, פיקח ומלא סיפורים ומשלי חסידים כרימון, ועל הכל, איש ישר שתוכו כברו. בין שני היהודים האלה התפתחו חיבה והערצה הדדית, ותואמים היו אחד לשני כילדיהם, גדליה אחי וחנה אשתו.

רק סביבה ציונית המתאימה לו לא יכול אבי למצוא. באגודות הציוניות הקיימות, הן בכלליות, שחבריהם היו מן הדור הצעיר, והן ב"המזרחי", אשר הלשון המשומשת היתה על־פי־רוב אנגלית, בלתי־מובנת לאבי כל צורכו, ולכן היה קשה לו להתמצא באגודות האלה.

בדרך כלל היה אבי שמח בחלקו, מעורב עם הבריות, ואוהב את סביבתו עם כל חסרונותיה. על זה העידו סבר־פניו היפות והחיוך העדין שלעולם לא סר מהן.

פרק כ"ה: דמדומים

כניסת הורי לבית־אבות

יותר מעשרים שנה לימד אבי בישיבה בבלטימור ששמה שונה מ"פורוקיאל סקול" ל"אקדמיה התלמודית." מכיון שאבי היה המורה הראשון בבית־אולפנא זה, ראה אותו גדל עשרת מונים, מישיבה של חמישים תלמידים לאקדמיה שמנתה כחמש־מאות תלמיד. אבי ראה גם הוספת בית־ספר תיכון לבית־הספר היסודי בלימודים הכלליים והקמת בנין מפואר במקום הבית הפרטי ששופץ בתור בית־ספר, בראשית היוסדו של המוסד. אפס כי באידיאולוגיה ובתכנית־הלימודים לא חל כל שינוי. לאומיות וציונות וגם לימוד השפה העברית בתור נושא מיוחד לא נכנסו בתוך מסגרת הפעולות של המוסד.

למרות אי־שביעת רצונו של אבי ברוח הדתית־קיצונית המתנגדת ללאומיות יהודית, ציונות והשפה העברית בתור שפה חיה, עשה אבי את עבודתו שם במסירות גמורה וקנה לו שם־טוב ויחס של כבוד והערצה בין מנהלי המוסד ובין מאות התורים אשר את בניהם לימד.

כשהגיע לגיל של שבעים וחמש, התחיל אבי להרגיש ליאות בעבודתו, כי הכיתות היו גדולות מדי ודורשות התרכזות והתאמצות לא לפי גילו. כאמן, כנר או פסנתרן, המתחיל להרגיש כבדות וקשיות באצבעותיו, מחליט לפרוש מן הבמה לפני שהרפוטציה שלו מתחילה לסבול, כן הרגיש גם אבי. אגב, אבי תמיד התייחס להוראה כאל אמנות שלא כל העוסקים בה מוכשרים וראויים לה.

נוסף לזה, הבחין אבי כי בריאות אמי התחילה להתמוטט. היא התחילה להתאונן על מיחושים שונים: שיגרון בידיה וברגליה וחולשת־הלב.

התחילה להתייגע בנקל מטיפול בבית. בייחוד נעשה קשה לה להכין סעודות משפחתיות בשבתות ובמועדים, כפי שהיתה רגילה לעשות במשך עשרים השנים האחרונות. החליט אבי כי הגיע הזמן לעשות שינוי קיצוני בשיגרת חייהם, בעודם בלתי־תלויים ואינם זקוקים לעזרת אחרים.

יום אחד אמר אבי לאמי: "פסי, נלך לבקר את איציק ואשתו בבית־האבות בלבינדייל. הנם שם כבר כחודש ימים ועדיין לא הלכנו לראותם." "צדקת", אמרה אמא, "צריך לבקרם".

בית־האבות בלבינדייל עשה רושם נעים על אבא ואמא. הסביבה הפיסית הרהיבה עין. הבנינים היו חבויים בתוך מעבי עצים. המדשאות החלקות שלפני הבתים דמו לשטיחי קטיפה ירוקה, וערוגות הפרחים הצבעוניים הוסיפו חן למקום. הזקנים, שוכני בית־האבות, או שטיילו על מדרכות הבטון, או שישבו על הספסלים ושוחחו ביניהם. היו גם כאלה שישבו בכורסאות על המדשאות וילדיהם שבאו לבקרם ישבו סביבם. כל המקום רחש שלום ושלוה, רחוק מרעש העיר והמולתה.

החדר שגרו בה איציק ושרה אשתו היה מרווח ומרוהט יפה. על החלון עמד עציץ פרחים; על הקירות היו תלויות תמונות ילדיהם ונכדיהם; ובפינה עמד ארון מלא ספרים שאיציק הביא מביתו. בחלון אחד זרחה השמש והציפה את החדר אור מרנין ובחלון השני הציץ עץ־עבות. הרצפה היתה מצוחצחת והקירות הבריקו מלובן.

שרה סיפרה לאמי כי בכל יום נכנסת המשרתת ומנקה את החדר למשעי. המאכלים, לפי דבריה, טובים וטעימים, והשירות מצוין.

הלכו ארבעתם לראות את בית־הכנסת, הספריה, המטבח, חדר־האוכל, אולם הבידור, והמרפאה. הכל מצא חן בעיני הורי.

נודע להם גם מפי שרה ויצחק כי השוכנים בבית־האבות חופשיים לעזוב את תחום בית־האבות בכל זמן וללכת לבקר את ילדיהם וידידיהם בעיר, אם רק מצב בריאותם מרשה להם. צריך רק להודיע במשרד כי הם עוזבים וכמה זמן לערך יהיו נעדרים.

אחרי שעזבו הורי את בית־האבות, נפלה השיחה הבאה ביניהם:

פסי, מה דעתך על המקום הזה?

— המקום נהדר ודומה ממש לבית־מלון בגלל החופש הניתן לשוכניו.

— האם היית מרוצה לעבור הנה?

— מה אתה סח? לעבור הנה ולוותר על ביתי החביב עלי כל־כך? היכן יתאספו בנינו ובני־בנינו בשבתות ובמועדים? מלבד זאת, שמעתי כי צריך לשלם סכום עצום בכדי לזכות בכניסה למקום הזה. ואתה יודע כי אין ידנו או יד ילדינו משגת לשלם את הסכום הדרוש.

— מה שנוגע לטעם הראשון שנתת נגד הכניסה לבית־האבות, צדקת. אולם אל נא תשכחי שאנחנו הולכים ומזדקנים. וכי צריכים אנו לחכות עד שלא יהיה לך עוד כוח לטפל בבית, או שלא יהיה לי עוד כוח ללמד ילדים? אם נעבור הנה בעוד מועד, לא ייבצר ממנו לשמור על כוחותינו שעוד נשארו לנו, ובעזרת ה', נוכל עוד להאריך ימים. ובמקום שהילדים יתכנסו בביתנו, נתכנס כולנו בבית אחד מהם מזמן לזמן. ואשר לטעם השני, ידוע לך כי יש לי קצת השפעה בקהילה המקומית ומכיר אני את מנהלי בית־האבות. אולי יעלה בידי לקבל הנחה שתאפשר לנו את הכניסה לכאן.

— אולי צדקת. עשה כרצונך.

כעבור ימים אחדים, חזר פעם אבי מעבודתו, ופניו מאירות, כאילו בשורה בפיו. שאלה אותו אמי: "פניך כל־כך מזהירות. לשמחה מה זו עושה?"

סיפר לה אבי כי דיבר אל מנהל בית־האבות והביע לפניו את רצונו להיכנס עם אשתו לבית־האבות. כששמע המנהל את דבריו, נתמלא שמחה, כאילו נפלה מציאה לידו.

"רק לפני שבוע", אמר המנהל, "החלטנו באסיפת הועד העירוני לבית־

האבות להשיג משגיח על הכשרות שיימצא בבית־האבות כל הזמן ולא רק שעות מסויימות ליום. והנה באת אתה, ר' זוסיא, בזמן הנכון. בטוח אני כי בין כל חברי הועד לא יימצא אף אחד שיתנגד להעסיק אותך, בתור משגיח קבוע, ובשכר זה ניתן לך ולאשתך חדר ותזכו בכל הזכויות והנו־חות שמוסדנו מעניק לשוכניו."

"ועתה, פסי", הוסיף אבי, "אם את מסכימה לכך, נתחיל בהכנות להעתקת דירתנו."

כשמינויו של אבי בתור משגיח בית־האבות נתאשר רשמית, הודיעו הורינו לנו, הילדים, על השינוי החיוני שעמדו לעשות.

בראשונה, הרעיון על דבר ביטול בית הורינו, בתור בית ועד לבני־משפחתנו, ובייחוד, ביטול שולחן אבא הדהים אותנו, אך כשנתנו את לבנו לשלום אבא ואמא, התחלנו להשלים עם המצב. "אמנם", אמרנו, "יחסר לנו התענוג הגדול שהיה לנו עד הנה, להתכנס בביתכם. אולם, תחת זאת, תבואו אתם אלינו ונמשיך לשמוח יחד בבתינו, ובלבד שתוכלו לשמור על ברי־אותכם. בעזרת ה' תאריכו ימים ותזכו עוד לרוב נחת. היו בטוחים כי התבילה לא תתפרד."

כעבור חודש ימים, בקיץ של 1940, עברו אבא ואמא לבית־האבות העירוני בלבינדייל.

נחת בנים ובני־בנים

אבא ואמא הסתדרו בחדרם בבית־האבות והתאזרחו שם בנקל. אנחנו, הילדים, סידרנו ביניגו שבכל יום יבקר אותם אחד מאתנו, כדי שלא ירגישו את עצמם בודדים. גם הנכדים המבוגרים ביקרו אותם תכופות.

בשבתות ובמועדים לא רצו הורינו לעזוב את בית־האבות כי אבי התנדב לשמש שם בתור חזן ובעל־קריאה, והרגיש כי שירותו נחוץ שם, פרט ללילות הסדרים.

הסדר היה משפחתי ואבי ישב בראש, לבוש קיטל לבן על מיטת ההסבה. אנכי ומשפחתי, שרוב השנים גרנו מחוץ לבלטימור, באנו בכל שנה להשתתף בסדר המשפחתי שנערך על־ידי אבי. הסדר הזה נערך על־פי־רוב בביתו המרווח של אחי הצעיר, גדליה, ואשתו, חנה, ברייה נפלאה ומכניסה אורחים בחסד. היא ידעה להכין את הסדר כהלכה וליצור אוירה חמה ומהנה. לפני היוולד הנין הראשון להורי, היו נוכחים עשרים וחמישה ילדים ונכדים. אף פעם לא גמרנו את הסדר לפני חצות, ואז החלו לבוא אורחים מבני־המשפחה ומחברי "פועלי־ציון" שכבר גמרו את הסדר בבתיהם. נהגנו לבלות יחד בשיחות, שירים וריקודים עד שעה מאוחרת בלילה.

גם בימות החול, לכל הפחות, פעם בשבוע, על־פי־רוב ל"מלווה־מלכה", התאספו רוב בני־משפחתנו בבית־האבות. בערבי הקיץ ישבנו יחד בחוץ בצוותא, ואבא ואמא בתוך. שרנו שירים כיאות ליוצאי־חלציו של שמואל חזן מקופיל. שוכני בית־האבות התכנסו אז סביבנו, הקשיבו לשירתנו בהנאה, ואפילו נילוו אלינו בשירה. לנחת הורינו בשעות אלה לא היה כל גבול.

לעתים תכופות הפתיעו אותנו גם הורינו בביקור בלתי־צפוי בבית אחד מילדיהם. אז היו כל הילדים מתכנסים בבית ההוא ומבלים ערב בנעימים ביחד עם הורינו.

כל יום־הולדת של אחד מן הילדים או הנכדים שימש בתור הזדמנות לחגיגה משפחתית אשר בה השתתפו אבא ואמא.

הבר־מצווה של נכדם הראשון היה של בננו, חגי. אני ומשפחתי גרנו אז בפילדלפיה והחלטנו לערוך את הבר־מצווה בבית־הכנסת של יוצאי קופיל, עיירת מולדתי. הורי ובני־משפחתנו באו מבלטימור לקחת חלק בשמחה המשפחתית הזאת. נוכחים היו גם הסבתא בריינה, אמה של אשתי, אחיה ואחותה ומשפחותיהם שגרו בפילדלפיה.

אני התכבדתי בתפילת שחרית ואבי — בתפילת מוסף. אנשי קופיל

שזכרו את הסב שמואל אמרו: "חבל שהחזן שלנו ע"ה לא זכה לראות בנחת הזאת, איך שבנו הבכור, נכדיו וניניו חיים בעולם החדש חיים יהודיים — מסורתיים ועוסקים בתורה. אכן יש המשך לתורתו ולחינוך שנתן לבניו."

אחרי התפילה הגישה אשתי כיבוד. במשך הסעודה שרו הקופליים ניגונים, מלחני סבי, ר' שמואל שנשארו בזכרונם, בניצוחו של אבי, ומורגש היה כי רוחו של ר' שמואל, החזן מקופיל מרחפת על הכל. זו היתה חוויה רבת־ערך ונחת־רוח בשביל אבא ואמא וגרמה להם תענוג לאין ערוך.

אחרי הבר־מצוה הזה של נכדם הראשון, באה שורה של שמחות "בר־מצוה" של בני שני אַחַי, מיכל וגדליה, שהצטיינו ברוח המסורתית ובנוסח הדורות.

הורי זכו לראות גם בחתונות נכדים ובהולדת ניגים, וכרבות זרעם כן גדלה הנחת שלהם.

נחת־רוח מיוחדת גרמה להם העובדה שחמישה מנכדיהם, אשר חונכו במחנות "הבונים" בימי הקיץ, עלו ארצה עם משפחותיהם ובילו שם משנה עד חמש שנים; ספגו מרוח הארץ ושבו לארצות־הברית על מנת להשתלם במקצועות שונים ולבסוף לעלות ארצה ולהשתקע בה קבועות.

מיד אחרי שהוקמה מדינת ישראל, קיבלתי מאבי מכתב כתוב בחרוזים, לפי תחביבו, ובו הביע את התרוממות רוחו והתלהבותו בגלל הזכות שניתנה לו לראות באתחלתא דגאולה.

והנה בית אחד מן המכתב ההוא שנשתמר בזכרוני:

אשרינו כי טוב חלקנו,
כי החלה הגאולה בימינו.
עוד נזכה לראות את בנינו,
עולים ובונים את ארצנו.

בדרך־כלל לא הרגישו הורי את עצמם בודדים בבית־האבות. מלבד הידידים הרבים שרכשו להם בין שוכני בית־האבות, פקדו אותם בניהם ובני־בניהם תכופות, והקשר המתמיד ביניהם גרם להם נחת־רוח ואושר אין קץ.

פעולות אבי בבית־האבות

ראש וראשונה מילא אבי את תפקידו בתור משגיח על הכשרות במסירות מוחלטת. שעות אחדות בכל יום בילה במטבח ועזר לעובדים שם להסדיר שיטה אשר על פיה יהיה קל לשמור את חוקי הכשרות. מנהלת המטבח סיפרה לאבי כי הסיבה העיקרית שגרמה לשילוחיו של המשגיח הקודם היתה קפדנותו שבה נהג ביחס לעובדים במטבח. "מיום שאתה, מר כהן, באת", אמרה, "נשתררו שלום ושלווה במטבח. לא רק שאינך נוזף בעובדים, אלא גם עוזר להם למלא את תפקידם בשלימות וכהלכה."

פעם באו אל אבי יהודים משוכני בית־האבות וביקשו ממנו לסדר חוג ללימוד מסוים. אבי סירב למלא בקשה זו, באומרו כי העבודה התר־בותית מתנהלת על־ידי הרב וו. הבא על שכרו ואינו רוצה להסיג את גבולו. בכל זאת, מצאו הזקנים הזדמנויות שונות להוציא מפי אבי דברי תורה וידע ביחס למסורת יהודית.

בכל פעם שראו הזקנים את אבי יושב בחוץ, התחילו להתלכד סביבו. מישהו פתח בשאלה מגרה, ובקרוב נמצא אבי מנהל שיחה ומעניק מידיעותיו לשומעים כיד כשרונו להסביר. הזקנים מצאו בו מורה בלתי־רשמי, והוא, כמורה מקצועי, נהנה ממסירת ידיעותיו לאחרים.

ספריית בית־האבות כללה אלפים אחדים של ספרים, על־פי־רוב מתנות מאנשים שונים. הספרים היו מעורבים על המדפים בלי כל שיטה, ורבים מהם אי־אפשר היה לזהות בסקירה אחת, כי אותיות־שמותיהם, על גביהם, היו מטושטשות מיושן.

אבי התחיל לבדוק את הספרים ומצא ביניהם יקרי המציאות. הוא

מצא גם כי סידרות ספרים ידועות חסרו חלקים, והניח שהספרים החסרים נפוצים בחדרי שוכני בית־האבות, אשר שאלו אותם ושכחו להחזירם, באשר לא היה כל פיקוח על הספריה. בכל פעם שעבר אבי על ארונות הספרים, נקפו לבו. נדמה היה לו שהספרים צועקים לגואל שיבוא ויסדר אותם כהוגן, והנה נמצא הגואל.

בראשונה הדביק אבי כרוז על לוח־המודעות וביקש מכל שוכני בית־האבות להחזיר את הספרים השייכים לספריה לשם קיטלוג. הוא בעצמו ביקר את שכניו בחדריהם וביקש לתת לו את הספרים שהוציאו מן הספריה. כאשר כל הספרים הוחזרו, זיהה, מיין וסידר אותם אבי לפי התוכן. אחרי־כן הכין כרטסת ולכל ספר הדביק על גבו תווית המכילה את המיספר התואם למיספר אותו הספר בכרטסת וגם את שם הספר והמחבר, אם זה היה חסר.

אחרי שמצא יהודי שהתנדב להיות הספרן, בא אבי אל מנהל בית־האבות, דיווח על עבודתו שהשקיע בספריה וביקש ממנו להדפיס כרטיסי־חבר. המנהל הביע את תודתו לאבי על העבודה הענקית הזאת וביקש ממנו להמשיך גם להבא לפקח על הספריה. אבי קיבל מינוי זה בשמחה.

אפשר לראות את ההזדקנות כתהליך של התקשיות כללית: התקשיות עורקי הדם, התקשיות כל האברים, התקשיות העורף והתקשיות הרוח. חוסר הגמישות הרוחנית גורמת לעקשנות, קפדנות ורגזנות, ומכאן הנטייה לריב ולהתקוטט אצל הזקנים. ואמנם, רבו המריבות והקטטות בין שוכני בית־האבות. ואבי, שהיה מזרע אהרון הכהן, היה רודף שלום והצטיין בכשרונו להרביץ שלום. הזקנים הכירו בכשרון זה של אבי, וכשנפל ריב בין שניים מהם, באו אליו וביקשו ממנו להיות הבורר ביניהם. הנה־כי־כן נודע אבי בתור שר־השלום בלבינדייל.

לשני מקרים כאלה הייתי עד ראייה ושמיעה:

במקרה אחד, באו שני אנשים אליו, אחד שמן והשני — רזה. הרזה התאונן כי השמן תמיד מבייש אותו בהזכירו בפני קהל ועדה שיש משומד

במשפחתו. אם ימשיך לבייש אותו, אמר, ירוצץ את גולגולתו, והשמן טען כי הרזה קורא אותו "עם־הארץ".

אמר אבי: "רבותי, חז"ל אמרו כי 'המלבין פני חברו ברבים, כאילו שופך דמים'. ושפיכת דמים היא עוון יותר חמור מהמרת הדת או מעם־הארצות. למעשה, האם אשמתו של חיים היא שאחד מקרוביו המיר את דתו? או במה אשם יאנקל כי לא היתה לו ההזדמנות ללמוד תורה? הנה הימים הנוראים ממשמשים ובאים, ואתם שועים לדברי ריב? התפייסו ויהי שלום ביניכם."

במקרה השני, עברנו אני ואבי על־יד זוג ישישים, שהוא היה בן תשעים ושתיים והיא — בת תשעים, בעת ששניהם התקוטטו זה בזה. פנתה הזקנה אל אבי ואמרה: "ר' יוסיא, מה רוצה הזקן ממני? הלא הוא מקצר את ימי." ישב אבי על־ידם ושאל: "במה עסקינן?" אמרה הזקנה: "הוא תמיד טוען שאני שמה יותר מדי צבע על לחיי. מאי איכפת לו?" שאל אבי את הזקן: "באמת, מה איכפת לך אם היא מאדימה את לחייה?" אמר הזקן: "כי היא אינה זקוקה לכך. בנעוריה היתה הנאה בנשים, וגם עכשיו אינה מכוערת. הצבע אינו יאה לה. היא יותר יפה בלעדיו." אמר אבי: "אמנם, צדקת, יאנקל. כשרבותינו ז"ל רצו לתאר אשה נאה, אמרו: 'לא כחל, ולא שרק, ולא פירכוס, ויעלת חן.' אבל, הגידה נא לי, האם אתה אומר לה לפעמים שהיא יעלת־חן, כלומר, שהיא נאה גם בלי השרק?" כאן התערבה הזקנה ואמרה: "כבר עברו שנים על שנים מאז שמעתי מחמאה כזאת מפיו."

"הלא תבוש?" אמר אבי לזקן. "הכל מקנאים בך כי יש לך אשה יפת־תואר, ואתה מחשה ואינך מחמיא לה על־כך?" "נו, טוב", אמר הזקן, מן היום הזה והלאה אגיד לה בכל יום כי היא היפה בבנות". "ואני", אמרה הזקנה, "מבטיחה מהיום והלאה לא לשים עוד צבע על פני."

במרפאה של בית־האבות היו תמיד חולים אחדים, ואבי שמר את מצות "ביקור חולים". בכל יום בילה שעה קלה עם החולים, והם היו שמחים

לשמוע ממנו על המתרחש מחוץ לכותלי המרפאה והכירו לו תודה על כך.

למרות כל הפעולות האלה מצא אבי זמן בכל יום להגות בתורה. אגב לימוד, נהג לרשום חידושי־תורה שעלו על דעתו בחוברת מיוחדת. כשבאתי אני, או אחי גדליה לבקרו, נהג להראות לנו את חידושיו. היו בין חידושיו כאלה שלדעתי ראויים לראות אור, וכן אמרתי לו. הוא שמח לשמוע אישורים כאלה מפי, ואמר כי בכדי להכין את הבריו לדפוס, עליו לעיין ולחקור אם לא קדמו לו אחרים, ולזה חסרים לו גם הזמן וגם הספרים הדרושים לכך.

לפעמים שילמתי לו כגמולו וגיליתי לפניו מחידושי אני. הוא אהב בייחוד לשמוע איך, לדעתי, עוזרת לפעמים מלה ערבית להבין מלה נדירה בעברית ועל־ידי־כך מבהירה מימרה קשה במקרא.

פעם, הראיתי לאבי פסוק קשה בתורה שהמפרשים מתקשים בפירושו. הצעתי היתה לעשות שינוי קל בגירסה ואז המקרא מתבהר. אבי לא הגיב מיד, אולם למחרת אמר לי: "מאירל, לא יכולתי לישון כל הלילה בגלל החידוש שלך. והיודע אתה מפני מה נדדה שנתי? כי חושש אני שצדקת."

לאבי יצאו מוניטין בתור תלמיד חכם פשטן, ורבים היו, אפילו בין הרבנים והמורים העברים שבאו לבקש את עזרתו בסוגיות קשות בתנ"ך או בתלמוד.

הכרת־תודה

ברוח של "שכר מצווה — מצווה", לא ציפה אבי לכל תגמול בעד כל הפעולות שעסק בהן לטובת המוסד, אבל נעים היה לו להבחין בהכרת־התודה שרחשו לו שוכני המוסד ומנהליו.

פעם בשנה ניתנה הבעה רשמית להכרת התודה הזאת על־ידי המוסד.

בכל מוצאי "שבת־שירה", יום הולדתו של אבי, ערך המוסד "מלווה־מלכה" מיוחדת לכבודו של אבי. לסעודה הזאת הוזמנו כל שוכני בית־

האבות. ועדה מיוחדת מבין מכרי אבי בעיר טיפלה בהזמנת ידידיו הרבים שעשה לו אבי במשך שנות מגוריו בבלטימור לחגיגת יום־ההולדת שלו. לסעודה הזאת באו, בין שאר ידידיו, רבנים, מורים עברים, סתם תלמידי־חכמים, והעיקר, מתלמידיו לשעבר.

מות אמי

אמי נפטרה בגיל שמונים וארבע, לא ממחלה מסויימת, אלא מזיקנה. פטירתה של בת־לווייתו כמעט כל ימי חייו, מאז נתארסו בגיל שלוש, כמעט ששברה את לבו של אבי. אולם, כיהודי מאמין, קיבל את צידוק הדין ואמר: "ה' נתן וה' לקח."

בימי אבלנו הקשה, התחלנו לדאוג לשלומו של אבא. יראנו פן תשפיע הבדידות על בריאותו לרעה. הצענו שיעבור לגור עם אחד מאתנו, אך הוא העדיף להישאר בבית־האבות. הפעולות השונות שעסק בהן, סבר, תעזורנה לו להשכיח את יגונו במקצת.

הבדידות

את כאבו הרגיש במיוחד כשהכניסו, במקום אמי ז"ל, שכן חדש לחדרו. ביחד עם אשתו, היה החדר בית, ועכשיו שאמי נסתלקה, ואיש זר בא במקומה, נעשה לו גם החדר זר. אך הרגש הזה התחיל להתקהות קימעה קימעה, וארון הספרים שלו שעמד בפינה, מלא "ידידים" משכבר הימים, החזיר לו את הביתיות חלקית.

אנחנו, הילדים ביקרנו אותו תכופות בכדי לא לתת לבדידות להשתלט עליו, וגם לקחנו אותו תכופות אל בית אחד מאתנו שיבלה עם צאצאיו את השבתות והמועדים.

בסוף כל ביקור אצלו בבית־האבות, כשהגיע הזמן לעזבו, ליווה אותנו אבינו עד השער ושם נשאר עומד ומביט אחרינו בארשת פנים של געגועים עד שנעלמנו כליל מעיניו. ובזמן שנמצא בחברתנו, שב אליו החיוך הטבעי שלו וסבר פניו היפות.

מות אחי

עוד טרם הספיק אבי להתרגל לתנאים החדשים, שבהם הוטל במות אמי, קרה למשפחתנו עוד אסון. אחי החרש, מיכל מת ממחלת־לב ממושכה בגיל חמישים והשאיר אשה אלמנה, בעלת־מום, וארבעה ילדים בגילים של 13—20. התחיל אבי דואג לאלמנה וליתומים שנשארו בלי מפרנס, ושנתו נדדה.

במות אחי מיכל לא הייתי בבלטימור כי גרתי בימים ההם במונטריאל, קנדה. סיפר לי אחי גדליה שעמד ליד מיטתו של אחי הגוסס, ביחד עם אשתו חנה ובנו הבכור של אחי מיכל ז"ל, את הפרטים האלה אשר לדעתי כדאי להכניס לתוך ספר זכרונותי זה:

במצב של חוסר הכרה שאחי ז"ל נמצא שעות אחדות, פקח פתאום את עיניו ושפתיו החלו לוחשות: "מודה אני לפניך, מלך חי וקיים, שהחזרת בי נשמתי בחמלה; רבה אמונתך. — שמע ישראל, ה' אלהינו ה' אחד. — ויהי בימי אחשורוש, הוא אחשורוש המולך מהודו ועד כוש." אחר זה סגר שוב את עיניו לעולם.

כנראה, ברגעים האחרונים של חייו, שב אחי לגירסא דינקותא שלמד לפני מחלתו שפגעה בו בהיותו בן־שלוש. "מודה אני..." ו"שמע ישראל..." למד מפי אבי עוד לפני שאיבד את חוש השמיעה שלו, ואשר לפסוק הראשון של המגילה, למד אותו אחרי שלמד לקרוא ולכתוב.

אבי היה נוהג לדרוש מתלמידיו שכל אחד יכתוב לו מגילה לעצמו ואחי עשה גם הוא כמעשה התלמידים. הנה כי כן נשתמר הפסוק הראשון של המגילה בזכרונו.

מענינת ומזעזעת היא העובדה שאחי נפטר בחג הפורים. אם במצב של חוסר הכרה ידע באופן תת־הכרתי כי היום ההוא היה חג הפורים, או על־פי מקרה גרידא הפטיר את המלים האלה, יישאר סוד לעולם.

שתי האבידות האלה, של אשתו ושל בנו, במשך שנתיים התחילו

להראות את השפעתם לרעה על בריאותו של אבי שהיה אז כבן שמונים־וחמש.

ירידה

אבי שהיה גיבור מטבעו ומעולם לא חלה, התחיל להתאונן על מיחושים שונים. קיבתו לא היתה בסדר; שנתו נדדה; רגליו נעשו כבדות; גבו התחיל להתכופף; ושמיעתו הלכה והתערערה. בכל זאת לא נכנע והמשיך את פעולותיו.

בגלל שמיעתו שנתערערה, מיעט בשיחה עם שכניו ולעומת זה הירבה בלימוד וקריאה. פעם אמר לי: "ששמיעתי כבידה, אמנם, לא טוב, אבל יש בחסרון זה גם משום ברכה פורתא, באשר איני שומע את כל השטויות שהבריות משמיעים. אולם, כל זמן שעיני רואות וביכולתי לעיין בספר, רוצה אני לחיות."

ואמנם, תמיד ישב אבי על התורה ועל העבודה. כשהספריה העירונית המקומית נזקקה לתמונת איש הוגה בספר בשביל החוברת השנתית שלה, יצץ אחד ממנהליה, שהכיר את אבי, לשלוח צלם לבית־האבות היהודי. "שם", אמר, "תמצאו יהודי, בעל צורה יפה, ההוגה תמיד בספר". הלך הצלם לבית־האבות היהודי וצילם את אבי כשהוא מעיין בספר, מבלי שהרגיש אבי בדבר. אותה התמונה מופיעה על שער הספר הנוכחי.

אבי התנחם לשמוע כי שני הבנים הגדולים של בנו מיכל ע"ה עובדים ומפרנסים את יתר המשפחה.

הוא בכלל שבע נחת מבניו ונכדיו שרובם הלכו בדרך הישר והתנהגו כיהודים מסורים לעמם ולתורתם. הוא גם זכה לראות שלושה־עשר נינים — ילדי שעשועים.

השבתות והמועדים שבילה בחברת משפחתו הברוכה והחדורה רוח־היהדות היו בשבילו נקודות־מוקד שציפה להן מדי שבוע בשבוע.

הוא גם המשיך להתענין בכל המתרחש בישראל ואני זוכר את הבעת פניו הקורנות כששמע על־דבר הנצחון של צה"ל במיבצע סיני בשנת 1956.

הנה־כי־כן שלושה ענינים אלה קיימו את חשקו לחיות, על אף הירידה המתמידה במצב בריאותו: משפחתו, תלמוד־תורה וישראל.

חגיגת יום־הולדתו האחרון

כמנהג בית־האבות בכל שנה, ערך מסיבת "מלווה־מלכה" במוצאי "שבת־שירה" לכבוד יום־הולדתו התשעים ואחד של אבי, בשנת תשי"ז (1957). באו להשתתף בשמחה הזאת שוכני בית־האבות, כל בני משפחתו של אבי וידידיו שעשה לו במשך שנים רבות. כנהוג, הירבו המברכים לספר בשבחו של אבי וכיבדו גם אותי בברכה.

אבי התאמץ לשמוע את דברי המברכים כשהאהיל בכף ידו על אזנו, כי שמיעתו כבר היתה אז חלשה מאד. לסוף ביקש יושב הראש גם מאבי להגיד דבר־מה.

אבי הודה למוסד ולכל האורחים שבאו לחלוק לו כבוד, ובין יתר הדברים הקצרים, אמר: "חבל שבגלל חוש שמיעתי המעורער לא יכולתי לשמוע כל מה שנאמר כאן, ומאידך גיסא, אולי גם זו לטובה. בטוח אני כי הירבו לדבר בשבחי וגם הפריזו והגדישו את הסאה. והרי אין לך דבר יותר קשה מלשמוע דברי תשבחות נפרזים על עצמך. מהאי טעמא אמרו חז"ל: 'מקצת שבחו של אדם בפניו...'"

אחרי שעזבו כל האורחים, אמר לי אבי: "מילא מה שאמרו עלי ידידי איני מעוניין ביותר לדעת, אבל מה שאתה אמרת הייתי רוצה לדעת." סיפרתי לו שבין יתר דברי דרשתי: "צא ולמד, כלומר, בשנתך ה'צא' הנך עדיין לומד תורה, והלואי שתמשיך ללמוד עוד שנים רבות". חייך אבי בחיוכו התכונתי ואמר: "רואה אני כי ירשת ניצוץ מאבי סבתא שלך, גננדיל, הסב יצחק־ליב המקובל שהצטיין בכשרונו לחשב גימטריות ול־התאימן לענין."

השקיעה

בשילהי הקיץ של שנתו התשעים ושתיים, חלה אבי במחלה בלתי־רצינית, אך בגלל גילו הקשיש לא קם מחוליו זה.

אֲבל כבד היה זה לנו, בניו ובני־בניו, לכל יתר בני־משפחתו, לבית־האבות ולמאות ידידיו ומכריו. ניטל כתר התפארת מעל ראשינו. נסתם מקור ההשראה בשבילנו, ונשארנו כצאן בלי רועה.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

פרק כ"ו: ירושת אבי ז"ל

אהבת התורה

לא נכסים דניידי או דלא ניידי השאיר לנו אבינו, אלא מאותה הפרקמטיה, שלפי החבר באגדה, שנמצא בספינה הטובעת, לעולם קיימת.

אבי השאיר בנים ובני־בנים העוסקים בתורה. ביניהם גם בן־אחותו, הרב שמואל שכטר, שהורי אימצו אותו כבן בהיותו ילד. כעת מנהל הרב שכטר בית־ספר לבנות בירושלים. בין נכדיו יש שסיימו מדרשה עברית ובין ניניו — שסיימו בית־ספר תיכון עברי בארצות־הברית.

אהבת ארץ ישראל

את אהבתו לארץ־ישראל ולשפה העברית הוריש לבניו, ועל ידיהם: לנכדיו ולניניו. אני, בנו הבכור ואשתי, ר' שמואל שכטר הנ"ל ומשפחתו, ומרדכי, בן אחי מיכל החרש ומשפחתו כבר השתקעו בישראל.

האחרון, מרדכי התחתן במחנה "הבונים" בארה"ב עם אחת החונות במחנה, ומיד, אחרי חתונתם, עלו ארצה. כעת הם גרים בכרמיאל, העיר החדשה, בתוך "קבוצת שעל", הקיבוץ העירוני היחיד בישראל, וכבר נולד להם בן, הצבר הראשון בין ניני אבי ז"ל. עשרים וחמישה מיוצאי חלציו של אבי כבר ביקרו את ישראל, ועשרים מהם יודעים עברית. גדליה אחי ואשתו וכמו־כן אחדים מנכדיו בעלי מקצוע חשובים, מתכוננים לעלות ארצה, וייתכן שבמשך הזמן רוב משפחתנו תשתקע בישראל.

אין ספק שהזיקה הזאת הקיימת בין יוצאי־חלציו של אבי ז"ל לישראל היא תוצאת אהבת ארץ־ישראל שמילאה את לבו כל ימיו ושהוריש לבניו ובני־בניו.

מלבד משפחתו, השאיר אבי גם למאות תלמידיו ירושה רוחנית, בעלת כובד וערך גדול. כל אחד מתלמידיו, שהם עכשיו כבר בעלי־משפחות, מדברים על אבי — רבם ז"ל באהבה ובהערצה. בלי ספק, גדול מיספר תלמידיו שהושפעו על־ידי אבי ושניצוץ האהבה ליהדות הודלק על ידו בלבם.

סוף־דבר

ישנם בין מנהיגי עמנו אנשים מפורסמים, בעלי־שם, בגלל הישגים מסויימים בשטחים שונים לטובת עמם. אבל ישנם גם יהודים שעשו את עבודתם למען עמם, תרבותם וארצם בנחת ובצינעה, ללא ידיעת הקהל הרחב, ואת ערך הישגיהם אי־אפשר לאמוד. כזה היה אבי, יליד עיירה קטנה באוקראינה, רוסיה, אחד מחובשי בית־המדרש, תלמיד־חכם צנוע, אוהב את עמו, תורתו וארץ אבותיו בנפשו, איש המידות התרומיות והמחנך בחסד עליון, ר' יוסיא הכהן, בן שמואל החזן מקופיל.

ת. נ. צ. ב. ה.

התוכן

תמונת אבי 5
הקדשה 7
דברי־תודה 9
מבוא 11
הקדמה 13

חלק א:
(אבי ברוסיה)

פרק א': עיירת מולדתו 17
אגדה על היווסדה של העיירה 17
מראה העיירה, כפי שאני זוכר אותה 17
אנשי קופיל 18

פרק ב': סבא שלי 20
חזנותו 20
למדנותו של סבי ודרכיו בלימוד התורה 20
כשרונו הנגינתי 21
מלמדותו של סבי 22
יחסו לחסידות 23
מעשה ברב 24
אין נופחים בצוננים 24
סוף המעשה ברב 25

פרק ג': השידוך 26
תקיעת כף 26
הגדולים אינם נשמעים לקטנים 26
הרוגז 27
התפייסות 27

התבגרות 27
שמחת־תורה 27
עינים לעיירה 28
אֵם ובתה 28
מעז יצא מתוק 28

פרק ד׳: חינוכו של אבי 30
מלמד הדרדקי שלו 30
אבי לומד אצל אביו 30
בבית המדרש 31

פרק ה׳: עול של פרנסה 32
חתונת הורי 32
בחירת מקור פרנסה 32
התחתנות סבא וסבתא 33

פרק ו׳: נסיונותיו הראשונים של אבי בהוראה 34
השיעור הראשון 34
שיטה מקורית בלימוד הקריאה 35
אי־איימון מצד ההורים 35
ביקור סבי ב״חדר״ 36
חלומות 36
הגדלת ה״חדר״ 37
דרכי אבי בלימוד החומש 38

פרק ז׳: אבי בצבא 40
יסורים 40
ביקור אצל ר׳ חיים בריסקער 41
אח לצרה 42
חברותא ששכרה בצדה 43
הטבה פורתא 44
ידיד בנכר 45
ליל שבת בבריסק 46
במועדון ״חובבי ציון״ בבריסק 50
חדר מתוקן 54
חזרה הביתה 55

פ ר ק ח׳ : אין נביא בעירו	58
פגישת אבי עם בני משפחתו	58
אבי בביתו	58
קבלת הפנים	60
שיחת מרעים	60
שבת אצל סבא	61
הכנות לפתיחת "חדר" חדש	63
ה"חדר" בפעולתו	65
עם אשר לא ידעת	65
פ ר ק ט׳ : על פרשת דרכים	69
החלטה חשובה	69
מעשה בשם	69
האורח	70
ההזמנה	71
שיקול־דעת	72
פרידת אבי מעיירתו	72
הסביבה החדשה	72
התלמיד החדש מתרשם	73
אורח צעיר	74
טובים השנים מן האחד	75
חופש ואחריות	75
נסיון נדיר	76
הנסיון נמשך	78
עדיין על פרשת דרכים	81
בבית נדיבים	83
עבודתו בבית הנדיבים	83
ידיד חדש	85
פ ר ק י׳ : הפרוזדור	87
הצעד הגדול	87
ה"חדר" השני של אבי	88
החיים שלנו בשכונת הוואקזאל	90
הת״ת בפרוסקורוב	91
האסון	92

פרק י"א: שנת אירועים	94
פתיחת החדר המתוקן	94
הפרעות בקישינב	96
מחלת אחי	96
הולדת אחי, בן־הזקונים	99
החתונה	99
מות הסב שמואל	102
פרק י"ב: תכונות אבי	103
רודף שלום	103
מכניס אורחים	105
רודף צדקה	108
איש ישר	114
דתיותו של אבי	115
אהבת אבי לנגינה	118
חשקו של אבי בתורה	123
פרק י"ג: עשור של משבר בחיי היהודים ברוסיה	125
מהפכת הנפל	125
שני מחנות	127
ייסוד סניף "המזרחי"	129
פרק י"ד: היחס של אבי לחסידות	134
זיקת אבי לבית זינקוב	134
הרבנית	134
חלוקת בית זינקוב	135
ביקור ר' משהלה בעירנו	136
היחס שבין שתי הבתים	137
בבית הרבי בזינקוב	138
הסב יצחק־ליב	138
פרק ט"ו: דרכי ההוראה של אבי	141
החדר המתוקן של אבי	141
ביחס לשפה העברית	141
ביחס ללימוד התנ"ך	142

עידוד המחשבה והשיחה 143
עיון ולימוד עצמי 143
הדגשת ערכים יהודיים 143
פיתוח האופי 144
כיבוד המסורת 145
למען ארץ ישראל 146
סיכום 146

פרק ט"ז: חינוכי בבית אבא 147
עד הבר־מצוה שלי 147
רבי לגמרא 147
הישיבה 148
מורה לתנ"ך 151
לימודי החילוניים 152

פרק י"ז: חינוך אחַי ואחותי 154
חינוך אַחי 154
חינוך אחותי 154

פרק י"ח: המשפחה מתחילה להתפזר 156
אַליה וקוץ בה 156
עצת הרבי 158

פרק י"ט: חתונת אחותי 162
תוצאות עצה טובה 162
מזל טוב 162

פרק כ': שתי שנותי האחרונות ברוסיה 164
בית הספר המשותף 164
לימודי הכלליים 165
"תכליתי" 166
שיעורי בפסנתר 167
בחינותי של השנה השלישית 170
קיץ בכפר 170
חזרתי הביתה 172

לימודי לפני נסיעתי לאמריקה 174
ההכנות לנסיעתי 174
הפרידה 176
נסיעתי לאמריקה 177

פרק כ"א: שנתי הראשונה באמריקה 180
פגישתי עם המשפחה בבלטימור 180
במערבולת ניו־יורק 181
אכזבתי הראשונה 182
מצאתי עבודה 183
לימוד השפה האנגלית 183
כניסתי לישיבה 184
מכתבי אבי 185
פריצת המלחמה העולמית הראשונה 187

חלק ב:

(אבי באמריקה)

פרק כ"ב: תקופת המלחמה העולמית הראשונה 191
עבודתו הראשונה של אבי באמריקה 191
מכתב מן הבית 192
חזרת אבי למסלולו 193
התכנית שלי 194
עוד ידיעות מרוסיה 195
ה"תדר" הפרטי של אבי באמריקה 196
קופיל באמריקה 199
התמורות באבי 203
מעשי אבות ירשו בנים 204
ביקורי בתיכון 205
לימודי במוסיקה 205
אבי ואני 206
הינתקות גמורה ממשפחתנו 208
כניסת ארצות הברית למלחמה 208

טעות שנפלה 208
בצבא האמריקאי 210

פרק כ"ג: איחוד המשפחה 215
נישואי 215
בוא אמי ואחי לאמריקה 217

פרק כ"ד: היאחזות אבי בעולם החדש 221
ביתו ומשפחתו 221
נחת בנים 222
הסדר המשפחתי 223
הפגישות על שפת הים 224
עבודתו של אבי 228
סביבתו של אבי 229

פרק כ"ה: דמדומים 231
כניסת הורי לבית אבות 231
נחת בנים ובני־בנים 234
פעולות אבי בבית־האבות 237
הכרת תודה 240
מות אמי 241
הבדידות 241
מות אחי 242
ירידה 243
חגיגת יום־הולדתו האחרון 244
השקיעה 245

פרק כ"ו: ירושת אבי ז"ל 246
אהבת התורה 246
אהבת ארץ ישראל 246
סוף־דבר 247
התוכן 249

עם הספר

מחבר הספר ד"ר מאיר ש. כהן, היושב כיום בישראל, מילא חובת־לבב לגבי אביר־מורו והאיר את סגולותיו התרומיות. לדמות הנערצה — נסמכו ונתלוו ציוני רַאיות ועובדות הנעוצים בתחנות ימיו של יהודי נאמן, ישר ותמים עם אלקיו.

הספר, מחולק לשני חלקים ומכיל כ"ו פרקים. תחילתו בעיירה הקטנה קופיל שבאוקראינה הרוסית וסיומו בבלטימור, אשר בארצות־הברית.

מחבר הספר השכיל לגולל את דבריו בצורה כזאת, אשר גם הצד האישי והאינטימי, העלול להגביל ולצמצם, נעשה מעניין ומשתף את הרבים.

אף כי נושא הספר מתבסס על יסוד אבטוביוגרפי, הן גדול ערכו החברתי הכללי. המתחקים בקורות עמנו ובעקבות פיתולי־נתיבותיו, ימצאו פה חומר מהימן ומסייע לתפיסת החליפות והתמורות בנוף המחשבה והמורשה במאבקנו לקיום ולתקומה.

הוצאת ספרים מ. ניומן בע"מ

להרב ר' שאול רוזנברג ורעיתו הנאהבה

מתנה על נאמנותכם אהבתה ותודיה רבה

לקראת שנת השבעים לחייך.

חנה ועקיבא

התלמיד

עם הספר

מחבר הספר ד"ר מאיר ש. כהן, היושב כיום בישראל, מילא חובת־לבב לגבי אביר־מורו והאיר את סגולותיו התרומיות. לדמות הנערצה — נסמכו ונתלוו ציוני ראַיות ועובדות הנעוצים בתחנות ימיו של יהודי נאמן, ישר ותמים עם אלקיו.

הספר, מחולק לשני חלקים ומכיל כ"ו פרקים. תחילתו בעיירה הקטנה קופיל שבאוקראינה הרוסית וסיומו בבלטימור, אשר בארצות־הברית.

מחבר הספר השכיל לגולל את דבריו בצורה כזאת, אשר גם הצד האישי והאינטימי, העלול להגביל ולצמצם, נעשה מעניין ומשתף את הרבים.

אף כי נושא הספר מתבסס על יסוד אבטוביוגרפי, הן גדול ערכו החברתי הכללי. המתחקים בקורות עמנו ובעקבות פיתולי־נתיבותיו, ימצאו פה חומר מהימן ומסייע לתפיסת החליפות והתמורות בנוף המחשבה והמורשה במאבקנו לקיום ולתקומה.

הוצאת ספרים מ. ניומן בע"מ